

میژووی وەرگێران له سه‌رده‌می خه‌لافه‌ته‌کانی ئیسلامیدا

چالاکیه سه‌ره‌تاییه‌کانی وەرگێران له میژووی خه‌لافه‌ته‌کانی ئیسلامی و رۆل و کاریگه‌ری
زانایان له بواری پیشکه‌وتنی زانستی و مه‌عریفه‌دا

تووێژینه‌وه‌یه‌کی میژوویی زانستی مه‌عریفه‌ی ئیسلامیه

نووسینی: دلشاد کاوانی

بەرھەمی: پرۆژەى ئاگا

بۇ پەيوەندى كۆردن بە پرۆژەى ئاگا دەتوانن لەرېڭاى واتس ئاپ و قايبەر و تيليگرامى ئەم ژمارەيەو پەيوەندى بکەن. (۰۷۵۰۷۱۴۷۰۳۷)

يان لەرېڭاى تۆرەكۆمەلايەتییەکان.

پرۆژەى ئاگا :: Aga project

پرۆژەى ئاگا :: Aga project

پرۆژەى ئاگا بۇ بەئاگا ھىنانەوہى تاک،
بونىادنانى کۆمەلگەيەكى تەندروست

پيشكەشه به

سه رجهم زانايان و روشنگه رانى ئىسلامى .

• کتیب: میژووی وەرگیپران له سەردەمی خەلافەتەکانی ئیسلامیدا

• جۆری کتیب: میژوویی زانستی مەعریفەیی ئیسلامیی.

• نووسینی: دلشاد کاوانی.

• نەخشەیی بەرگ: دلشاد کاوانی.

• نەخشەسازی ناوەرۆک: دلشاد کاوانی.

• تیراژ: ۵۰۰ دانە.

• چاپی: یەكەم سالی ۲۰۲۴

• چاپخانه: هیثی. ههولیر.

• نرخ: ۵۰۰۰ دینار.

▪ ژمارەیی سپاردن: له بەرپۆه بەرایەتی کتیبخانە گشتییەکان، ژمارەیی سپاردنی (۴۹۷)

سالی (۲۰۲۴) ی پیدراوه.

▪ مافی بلاوکردنەوه و له بەرگرتنەوهی بۆ نووسەر پارێزراوه.

به ناوى خوداى كارزان و ليزان

پيشه كى:

خوينه رانى زیده نازيز و خوشه ويست.

ئەم كتيبه ي بەردەستان توپژينه وه يه كى ميژوو يى زانستى مەعريفيه، باسى زانايان و وه رگيرانى سەردەمى زېرپنى هەرسىك خەلافەتە كانى ئىسلامى، كۆتايى خەلافەتە راشدين و خەلافەتە ئومەويى و خەلافەتە عەباسى دەكات.

لە رېگە ي ئەو كتيبه خوينه رانى كوردى زمان، ئاشنا دەبن بە ئاستى مەعريفىي و زانستىي زانايان و پزىشك و فەلەكناس و بىركاريناسان و فەيلەسووفانى ئىسلامىي لە هەرسى سەردەمى خەلافەتە ئىسلامىي و دوو خەلافەتە كە ي دوای ئەلراشدين بە ديارى كراوى. مەبەست لىي دەرختنى ئەو راستيانە يه، كە ئاستى زانايانى ئىسلامى لەو سەردەمانە دا لە بوارى زانست و مەعريفە نەو هەك تەنيا لە ئاستى رۆژئاوا و رۆژھەلاتى دووربوون، بەلكوو لەم قۇناغە لەسەر وى ئەوانيشە وەبوون. بەتايبه تى لە سەدە ي ناوہ راست دا، كە رۆژئاوا دەكە و پتە ژېر هەژموونى دەسەلاتدارييه تى كلىساكانى مەسيحى، لەو پەرى تاريكىي و جەھالەتدا دەژيان، كە رۆژئاوا ييه كان و فەيلەسووفانى خويان بە سەردەم و سەدە ي تاريكى ناوزەندى دەكەن. لەو كاتە خۆرى زانست و مەعريفە ي ئىسلامىي بە شيوە يه كى تۆكە و زانستيانە هەلہات و بەرە و رۆژئاوا پىرشنكى دا. هەروەك هايدگەر دەلپت: رۆژى فەلسەفە لە رۆژھەلاتە وە هەلہات و لە رۆژئاوا و لەسەر ئاسمانى پروسيا گىرسايە وە. هەرچەندە مەبەستە كە ي هايدگەر بۇ سەرەتاي رۆژى هەلہاتنى مەعريفە يه لە رۆژھەلات، بەلام ئەمە بۇ سەدە ي ناوہ راست و سەردەمى شەپۆلى مەعريفى ئىسلامىيەم هەر گونجاو، چونكە

زانست و پىشكەوتن لەسەر زەوىي خودايە و لەدەستى مرؤف دايە. بۆيە بەپيى ھەر قۇناغىك لايەكى گۆي زەوىي دەبىتە لانكەي پيشەنگبوونى شارستانىيەت و دەبىتە پاشاماوھ و پاشخان بۆ لايىكى دىكە. بەم جۆرەش زانست و مەعريفەي ئىسلامى بە سوودبىنى لە رۆژھەلات و ھىند و فارس و يۇنان و توراسى مىزۆپۆتامياوھ سەرچاوى گرت و بە پشت بەستن بە قورئانى پىرۆز ۋەك تاكە كتیبى ئايىنى پاىە بەھىزە كانى خۆي دامەزراند و بەرەو رۆژائاوا گوازرايوھ، ئەمەش لە رېگەي ۋەرگىرانەوھ بوو. كە لاي موسلمانان گەران بەدوای زانست و مەعريفە، ۋەك فەرمانىكى خوايى و جىبەجىكردى فەرمايشتە كانى پىغەمبەرد.خ، چاوى لى دەكرىت. ھەلبەتە ئەمە بەرھەمى فتوحات و بلاوبوونەوھى ھەژموني ئىسلامى بوو بەسەر نەتەوھ جىاوازەكان و ناوچە دوورەدەستەكان.

ۋەرگىران ۋەك پردىكى تىگەيشتن و ئاشنابوون بە زانست و مەعريفەي گەلان و ئالگۆرى بەرھەمەكانيان رۆلى سەرەكى لە رۆشەنگىرى ئىسلامىيى بىنيوھ. ھەرۋەك فارابى گەورە زانا و فەيلەسووفى ئىسلامى دەلىت: فەلسەفەي خۆي لەسەر بنەماي توراسى فەلسەفى و زانستى ئىلھام ۋەرگرتن لە بەرھەمە ۋەرگىردراوھكان دروست كردووھ. ھەر بۆيەشە خەلافەتى ئىسلامى بەتايبەتى لە سەردەمى خەلىفە مەئمون و خەلافەتى ئومەويى گرنكى زۆر بەپرۆسەي ۋەرگىران دراوھ و چەندىن قوتابخانەي تايبەت بۆ ئەم مەبەستە كراونەتەوھ. كە زياتر لە سەت زاناي مسوولمان بە فەرمىي كارىان تىداكردوھ و خەرجىيان لە خەلافەتەوھ ۋەرگرتووھ. ئەمە بە قۇناغى دەسپىكى ۋەرگىران لە مىژووى ئىسلامى دادەنرىت، كە ئاستى زانستى ئىسلامى لە سەردەمى خۆيدا گەياندە لوتكە.

ھەرچەندە ئەمە حەقىقەتتىكى تالە كە موسلمانان لە نووسىنەوھى مىژووى خۆياندا، ۋەك رۆژائاوا كارانەبوون، ئەوھى ھەشە حەقى تەواوى مىژوويى نەداوھ، ياخود بەلارى براوھ يان ئەوھتا فەوتاوھ. ئەوھى دىكەش لەلای رۆژئاوايىبەكانەوھ نووسراوھتەوھ، كە نەيارى بىرى ئىسلامىي بوون، لەژىر ھەژموني خاچ پەرستان دابوون و تەنيا لايە نەرىنيىبەكانيان زەق كردۆتەوھ. بۆيە دەشيت بلين مىژوو حەقى تەواوى زانايان و زانستزان و عارف و مەعريفەخوازانى ئىسلامىي نەداوھ.

خوينه‌رى ئازيز. بەندە سالانىكە لەبواری ئەدەب و فەلسەفە دەنووسم، ئاشانام بە چەمك و روانینە فەلسەفییەكان، بەردەوام ھەولم داو، لە پال فەلسەفەى رۆژئاوایی گرنگی بە فەیلەسووفانی رۆژھەلات و جیھانی ئیسلامی بەدەم، چونكە ئەوێ تا ئیستا لە جیھان بە گشتی و لە ناو كورد بەتایبەتی بەرچاوە دەكەوێت، تۆنەوێ فەیلەسووفانی دیکە یە لەناو جیھانی فەلسەفەى رۆژئاوایی. خوينه‌رى كوردی بە گشتی بە فەیلەسووف و زانیانی ئیسلامی ئاشنانییە. بۆیە دوای سێزدەھەمین بەرھەمم، جیاواز لەكارەكانی پێشوو ئەمە دوای كتیبەم، دەتوانم بلییم قورسایى بەقەد كۆی كارەكانی پێشووترم بوو كە دەستم داوێتی. كتیبەكەم پیکهاتوو لە تووژینەوێ لە ژبان و بەرھەمی وەرگێردراوی سی و ھەوت زانی مسوولمان، لە سەردەمەكانی كۆتایی خەلافەتی راشیدی و خەلافەتەكانی و ئومەویی و عەباسی. لەگەڵ كۆمەلیك دەستنووس و زیاتر لە ۱۰۸ پەرەوێز و ۱۳ سەرچاوی عەرەبی و ۸ سەرچاوی فارسی و ۵ سەرچاوی ئینگلیزی. ۲ سەرچاوی توركیم بەكارھێناوێ. ئەو ژیدەر و ئاخیزگانەى بەكارم بردووێ ناوی كتیبەكانم لە پەرەوێز نووسیوێ، بە پێویستم نەزانیوێ جارێكى دیکە لە سەرچاوە ناوی كتیبەكان ھەم دیسان بنووسمەوێ. سەرچاوەى كتیبەكانم بە پێی پێوستی بەركەوتنى زاناكان لەگەڵ زمانەكان بەكارھێناوێ. زۆرتریان سەرچاوەى عەرەبیین، چونكە زۆرتریان زاناكانى كارم لەسەرکردووێ، یان زمانیان عەرەبى بوو، یاخود بە عەرەبى نووسیویون، لە قوتابخانەى مالى حیکەمەت لە بەغدا و قوتابخانەى شام و تەرابلووسەوێ وەرگێربوون. سەرچاوەى فارسیی بە پلەى دوو دیت، ئەو زانیانەى لە قوتابخانەى جوندیشاپوورى ئەھوازی فارس، وەك یەكەم قوتابخانەى وەرگێران لە زمانەكانى ھیندى فارسی و سانسکریتی کاریان کردووێ. سێیەم سەرچاوەى كتیبە ئینگلیزییەكانە، چونكە ئەم دەقەنەى بۆ رۆژئاواچوون بۆسەر زمانى یۆنانى و ئینگلیزى وەرگێردراون. لەسەدەى ناوھەست لە ئەوروپا پێشەنگ بوون. كەمترین سەرچاوەى توركییە، ئەمەش لەبەر دوو ھۆكار یەكەمیان ئەو سەردەمە پەيوەندى بە سەردەمى ئومەویی و عەباسیەكانە پێش عوسمانیەكان بوون. دەشیت ئەمە ھۆیەكى بەھیز نەبیت و

له کتیبخانهای تورکی سهرچاوی باش بؤ ئەمه هه بیټ. به لأم له بهر هۆکاری دووهم که ئەو زانایانه که مترین بهرکه وتنیان له گه ل زمانی تورکی هه بووه.

ئوهی زۆترین گرفت بوو له بهردهم توئینه وه کهم ناوی زاناکان و کتیبه کان بوو، که له کاتی چوونی بۆسهر زمانی ئینگلیزی ناوه کیان گۆریوه، یاخود ناوه که به جۆریکی دیکه نووسراوه. بؤ ئەمهش جاریکی تر، ناو و دهسته واژه ئینگلیزییه کانم له گه ل سهرچاوه عهره بیی و فارسییه که به راورد کردۆته وه.

ئازیزانم دوای ماندبوونیکی گه لیک زیده و شهو رۆژم خسته سهریه ک، له ماوهی شهونخوونی مانگی ره مه زانی پیروژه وه له بهر که تهی ئەو مانگه، پشت به خوا توانیم کتیبه که به کۆتا بینم. له وه دلنیام هیچ کاریک بی کهم و کوری نابیت، ته نیا کاری راست و ته واو لای خودای کارزان و هه مووشتزانه. بۆیه مه زنی بنوینن به گه وره یی خۆتان، له هه له و کیماسییه کانم ببورن.

دلشاد کاوانی

۲۰۲۳ | ۴/۲۹

مىژووى وەرگىپران له سەردەمى خەلافەتە كانى ئىسلامىدا

چالاكىيە سەرەتاييە كانى وەرگىپران له مىژووى خەلافەتە كانى ئىسلامى و رۆل و كارىگەرىيە زانايان له بواری پيشكەوتنى زانست و مەعرفەدا

پوختە

هەر لەسەرەتايى درووستبوونی شارستانییه تی ئىسلامى حەزىكى زۆرى پرۆسەى وەرگىپران، بۆ تىگەيشتن و نزيكايەتیی له گەل نەتەوێ كانى ديكە و بەمەبەستى بلابوونەوێ بىر و باوەر و بۆچوونى ئىسلامى بىرۆكەى وەرگىپران لای مۆسلمانان سەرىهەلدا. له ئەنجامى پەيوەندىيە ئابوورىيە كان و داب و نەرىتە كان، مۆسلمانان بەسەر ناوچەيەكى جوگرافىيەى فراواندا بلابوونەوێ و له پرۆسەكەدا بەركەوتنىيان له گەل زۆرىك له شارستانییه تە كانى بىزاتىنيا (هیلينى - يۆنانى)، ئىران و بەشىكى هیندۆسى و ولاتى چىين هەبوو. بە تايبەتى دواى وىزانبوونى شارە كانى وەك ئەسكەندەرىيە و حەران و جوندیشاپور، زانست و مەعرفە كارىگەرى نەرىتى زانستى لەسەر مۆسلمانان دانا. ئەو هەولانەى مۆسلمانان بى بايەخ نەبوون، بەلكو وەرگىپرانى بەرھەمە كانى پەيوەست بە خزمەتكردى زىانى مرقايەتیی بۆ سەر زمانى عەرەبى هەنگاوى جددىيان ناو، بە مەبەستى ئاشنابوون بە نەرىتە فيكرىيە كۆنە كان، نەك تەنيا بە زانستە ئىسلامىيە كان سنوورداربوون، بەلكو بۆ سەر جەم زانستە كانى ديكە پەلى هاويشت، بەمەش يەكەم چالاكىيە وەرگىپرانىيان له جىهانى ئىسلامىدا دەستپيكرد. ئەم چالاكىيە وەرگىپرانە كە له روانگەى مىژووى فەرھەنگ و مەعرفەى ئىسلامىيەوێ بە گرنگ دادەنریت، بەتايبەتى وەرگىپرانى بابەتى ليكۆلینەوێ گەلىك زۆر بوو. ئىمە نامانەوێت لىرە باسى ناوەرۆكى ليكۆلینەوێ وەرگىپردراوێ كان بكەين. لەم بابەتەدا، جگە له چالاكىيە سەرەتاييە كانى وەرگىپران له مىژووى زانستى

ئىسلامیدا، كە تىيدا بابەت و بوارەكانى كە چالاكییهكانى وەرگیپرانى تىيدا ئەنجام دراوه، رۆل و ئاستى زانستى موسلمانان پىش چالاكییهكانى وەرگیپران چەند بووه، هەر وهها كارىگەرى چالاكییهكانى وەرگیپران لەسەر گەشە كردن يان گۆرانكارى لەم بوارانەدا، بە نمونە هینانەوهى زانایانى بەناوبانگى موسلمان كارىگەریان لە جیهانى رۆژئاوادا باس دەكەین .

دەستەواژەى سەرەكى: ئىسلام، زانستەكان، وەرگیپران، زانایانى موسلمان .

پىشەكى

مەعریفە یەكیكە لە گرنگترین میراتەكانى رۆشنبیری و میژوووی مرۆفایەتى . گەرەتترین بەشداربووانى ئەم توراسە ئەو تاكانەن كە گرنگییهكى ئەوتۆيان بە زانست و چالاكییه زانستیهكان و زانایان داوه لەو كۆمەلگەیانەى كە تىيدا ژيان . حەزى فیربوونى موسلمانان، یەكەم دەستپىكیان لە دەقى (اقراء) "بخوننه" یە لە قورئانى پیرۆز، لە نيو ئەو كۆمەلگە و گەلانىدا كە دەستیان پىگەشت، بە پابەندبوون بەم دەقى سەرەوه، سەرکەوتنى گەرەیان لە فیربووندا بە دەستەپیناوه .

یەكەم قۇناغى میژوووی زانستى موسلمانان لە چالاكییه سەرەتاییهكانى وەرگیپرانى موسلمانانەوه لە سەردەمی ئومەویدا، دەست پىدەكات . بزوتنەوهى سەرەتایى وەرگیپران لە كۆمەلگەى ئىسلامیدا لە خالید بن یەزید بن المعاویه^۱ (لە سالى ۷۰۴ كۆچى دواى

^۱خالید بن یەزید بن معاویه نەوهى خەلیفەى یەكەمى ئومەوییه كە معاویه بن ئەبى سوفیانە و كورى خەلیفەى دووهمە، بە ناوى یەزید بن معاویه . ئەبو هاشم قورەشى و ئومەوى دیمەشقى

برای خلیفه موعاویہ و فہقی عبدالرحمان حزبان له زانست بوو و پالپشتی ئەو کہسانہیان دە کرد کہ له کاری زانستی دا بەشدار بوون .

له مائی خەلافەت بووہ له دیمەشق و دوای ئەوہی براکەئە معاویہ بن یەزید دەستی له کار کیشایەوہ و داواکارییەکەئە له گەل عەبدوللا بن زوبەیر و مەروان بن حەکەم مشتومری لەسەر بوو .

دایکی ئوم هاشم: فەخیتا بن ئەبی هاشم، بن عتبە، بن رەبیعە، بن عەبەد شەمس، بن عەبەد مناف، بن قوسەئە، بن کیلاب، بن مراح، بن کەعب، بن لوئەئە، بن غالب، بن فەھر، بن مەلیک، بن الندر، بن کینانا، بن خوزەیمە، بن مودرەکا، بن ئەلیاس، بن مودار، بن نزار، بن مەعد، بن عەدنانە .

خالد بن یەزید پیاویکی زانستگەراییی بوو و قەبیلەکانی عەرەبی زمان وەک ماریانۆس و شامون و مستەفا ئەلئیسکەندەری بانگ کرد و داوای لێکردن زانستەکانی پیشەسازی بگوازنەوہ بۆ زمانی عەرەبی .

ناوہکەئە لەنیو کیمیازانەکانی دوای خوئی بەناوبانگ بوو و ژمارەیکە کتیبەکە بۆ ئەو دەگەرێندرێتەوہ، له سەدەکانی ناوہراستی دا وەرگیردراون بۆ سەر زمانی لاتینی. یەکیک لەم بەرھەمە وەرگیردراوانە کە بریتییە له "کتاب تکوین الخیمیا"، لای رۆبیرت چێستەر، ناسراوہ بە رۆبیرت ریتینی"، یەکەم کتیبی کیمیایی عەرەبی بوو له سالی ۱۱۴۴ ز. کە وەرگیردرا بۆ سەر

زمانی لاتینی. بەناوی **Liber de compositione alchemiae**

کوئترین دەق لەسەر حەز و ئارەزووی خالد بۆ کیمیا و پزیشکی ئەو دەقەیکە کە له کتیبی "البیان و تابین"ی ئەلجاحیزدا هاتووە، کە باس لەو دەکات کە خالید یەکەم کەس بوو کە کتیبی لەسەر ئەستێرە و پزیشکی و کیمیا بۆی وەرگیراوە. دەلیت کە پیشتر هاتۆتە میسر و زمانی عەرەبی شارەزا بوو، خالد فەرمانی پێدەکردن کتیبی کاری دەستی له زمانی یونانی و قیبتییەوہ بگوازنەوہ بۆ زمانی عەرەبی، ئەمەش یەکەم گواستەوہ بوو له ئیسلامدا له زمانیکەوہ بۆ زمانیکی تری کردووە، این نەدیم رپوایەتیک لەسەر زاری محمد بن ئیسحاق دەگیرێتەوہ، کە خالید سەرکەوتوو بوو له کاری دەستی و چەندین کتیب و نامەئە هەبە لەوانە، کتیبی "الحررات"، کتیبی "«الصحيفة الكبير» و کتیبی «الصحيفة الصغير» و کتیبی «وصية إلی ابنه في الصنعة» ..

ئیبین خەلەکان باس لەو دەکات کە خالید کاری دەستی له پیاویکی رەبەن بە ناوی ماریاناس وەرگرتوو کە له دەرووبەری قودس چاوی پێی کەوتوو و هیناویەتی بۆ دیمەشق بۆ ئەوہی لێی

کردوو،) که یه کیک له پینشهنگه کانی موسلمانان بووه، به بابه تی کیمیا دهستی پیکرد و له "بیت الحکمه" که له سهردهمی عهباسیه کان دا بوو گه یشته لوتکه. ئەم چالاکیه وەرگیپرانانە نەک هەر موسلمانان به بواره جیاوازه کانی زانست ئاشنا ده کەن، بەلکو پەره به دروستکردنی بهرهمی نوئ و گرنگ لهو بوارانه و دهستپیکردنی چالاکیه کانی وەرگیپران ههولی پیشخستنی زانست و مهعریفه به جۆریکی جیاواز ده دات.

کاتیک سهیری ئەو بهرهمه زۆرانه ده کهین که لهم بواره دا نووسراون، وهک بابته و ناوهڕۆکی په یوه نهدیدار له فهرهنگه کاندا، بۆمان دهرده که ویت که زۆرینهی توێژه ران ته نهها سهرنجیان له سهر بواره کانی چالاکیه کانی وەرگیپرانه که موسلمانان ئەنجامیان داون، کام بهرهمانهن که وەرگیپردراون، وەرگیپره کانیا ن کین. ههروهها بهرهمه کانی میژوووی زانست هه میسه باس له بهرهمه کانی موسلمانان له بواره جیاوازه کانی زانست و زانایانی دیاری موسلمانان ده کەن. به پشت بهستن به داتای بهرهمه جۆراوجۆره کان ده بیت بزانی ن بارودۆخی موسلمانان لهو بوارانه دا چۆن بووه، پیش ئەوهی کاری وەرگیپران له بواره کانی وهک فهله کناسی و بیرکاری و پزیشکی و کیمیا و فیزیا له نیوان سه دهی هه شته م و ده هه مدا ئەنجام بدریت و چ شاکاریکی دیکه وەرگیپردراون، ئیمه به دوا ی وه لامدا ده گه رپین بۆ پرسیاره کانی وهک ئەوهی که دهقه کان له کوئ هینراون و چۆن وەرگیپردراون، سوودی ئەم بهرهمه وەرگیپردراوانه بۆ زانایانی موسلمان چی بوون. پاشان ههول ده دهین ئەو دهستکهوت و ئاستانهی موسلمانان لهم بوارانه دا به دهستیان هیناوه روون بکهینه وه به ئاماژه دان به زانایانی موسلمان که بهرهمه کانیا ن وەرگیپردراون و وهک کتیبی خویندن له یه کهمین زانکۆ کانی رۆژئاوا دا دهوتریته وه.

فیربیت، ههروهها خالد سی ریساله له سهر زانستی کاری دهستی هه بووه، یه کیک له وانه بریتی بوو له وهی که چی به سهر ماریاناسدا هاتوو و شیوازی فیربوونی، ئەو هیمایانهی که ئاماژه ی پیکردوو، ئەوهی که شیعی زۆری ههیه.

جگه له ئاماژه كردن به نووسهر و بهرهمه دياره كانى ئەم بواره، وهك ئيبين نهديم له (٩٩٥ز)، ئيبين جولجول^٢ (٩٩٤ز)، ئيبين ئەبو ئوسهيبه^٣ (١٢٦٩ز). لهم بوارهدا ئاماژه به

٢ ئەبو داود سلیمان بن حسسان، ناسراو به ئيبين جولجول، پزیشکیکی ئەندەلوسی، نووسهري کتیبی «طبقات الأطباء والحکماء». «ئيبين جولجول له سالی ٣٢٢ کۆچی لهدايک بووه، له سالی ٣٤٣ کۆچی له کوردۆبا فەرموودهی له ئەبوبهکر ئەحمەد بن الفضل الدینوری و وهب بن مسرة و ئەحمەد بن سعید الصدفی و چەندانی تر بیستوو، ههروهها فیری. زانستی زمان له محمد بن یهحیا الرباحیهوه تا سالی ٣٥٨ی کۆچی، پاشان یاهەری ئەبوبهکر بن القوطیبة و سلیمان بن محمد الفقی بووه. بهلام خۆشهویستی بۆ خویندنی پزیشکی بهسەریدا زال بوو، که له تەمەنی چوارده سالییهوه دەستی پیکرد، تا له تەمەنی بیست و چوار سالییدا نوبانگی دەرکرد، بووه پزیشکی تایبەتی خەلیفه هیشام ئەلموئەباد بیللا.

ئيبين جولجول هەزی له کتیبی گیایی دیۆسکۆریدهس بوو، بۆیه له نووسهريک له زیاتر کاری لهسەر روونکردنهوه و لیکدانهوه و سەرنجدان کرد، به تایبەتی لهسەر ناوی دەرمانهکان. لهوانهش «لیکدانهوهی ناوی تاکه دەرمانهکان له کتیبی دیۆسکۆریدهسه» که له رەبیع الاول سالی ٣٧٢ی کۆچی تهواو کردوو و «بابەتیک لهسەر باسکردنی تاکه دەرمانهکان که دیۆسکۆریدس باسی نهکردوو» ههروهها هەندیکي دیکه‌ی نووسیوه پۆلینکردنهکان، وهک «په‌یامی روون له ئەوهی هەندیک له پزیشکهکان هه‌له‌یان کردوو» و «بابەتیک لهسەر دەرمانی دژەهر». بهلام به نوبانگترین کتیبی «چینه‌کانی پزیشکان و ژیران»، که له سالی ٣٧٧ی کۆچی تهواوی کردوو، دووهەم کۆنترین میژووی پزیشکه‌کانه که به زمانی عەرەبی نووسراوه له دواي میژووی ئیسحاق بن حونه‌ین.

٣ ئەلبیترتۆس ماگنوس باسی لهوه کردوو که له هەندیک له بهرهمه‌کانیدا پشتی به نووسینه‌کانی کهسیکی ناوی گیلگیل بهستوو، که میژوونووسانی زانست یێیان وایه خۆی ئيبين جولجوله.

٢ ئەبو ئەلعه‌باس ئيبين ئەبو ئوسهيبه، پزیشک و میژوونووسیکی موسلمانه، نووسهري کتیبی (عیون الأنباء في طبقات الأطباء) له دیمه‌شق له‌دايکبووه و هەر له‌وئ نیشته‌جی ببوه و له‌وئ کتیبی طبقات الأطباء، نووسیوه، سەردانی میسری کردوو و بۆ ماوه‌ی سالییک وهک پزیشک له‌وئ نیشته‌جی بووه. له نیو کتیبه‌کانیدا تاقیکردنهوه و سووده‌کان و چیرۆکی پزیشکان سه‌بارهت به چاره‌سه‌ری مادده هۆشبه‌ره‌کان و شوینه‌ گرینگه‌کانی گه‌لان. له به‌سه‌لخاد له ولاتی حوران له لیفانت کۆچی دوايی کردوو.

ناوی تەواویی موووفەق الدین ئەبو ئەلعباس؛ ئەحمەد بن سەدید الدین القاسم بن خەلیفە بن یونس الخزرجی الانساری؛ ئیبن ئەبی عەسەبە لە سالی ٦٠٠ی کۆچی (١٢٠٣ی زایینی) لە دیمەشق لەدایک بوو و بەلکو دەگوتریت: لە قاهیرە لە دەوروبەری سالی ٥٩٥ کۆچی (١٢٠٣ زایینی). (١١٩٨ی زایینی) لەدایک بوو.

ئەبو ئوسەیبە نەوێ خیزانیکیە که بە پزیشکی بەناوبانگە، هەر وەها موووفەق الدین بەناوبانگترین ئەندامی ئەو بنەمالەیه بوو. ئەبی ئوسەیبە سەرەتا پیتی دەگوترا ئەبو العباس دواتر نازناوی باپیرە ئیبن ئەبی ئوسەیبە پێدراو و لە دیمەشق لە ژینگەیهکی پر لە زانست و وانە و وانەوتنەو و پزیشکی و چارەسەرکردندا گەورە بوو.

لە دیمەشق زانست و پزیشکی خویندوو؛ لە رووی تیۆری و پراکتیکیهوه، وانەکانی لە بیمارستانی ئەلنوریدا جیبەجێ کردوو، یەكەم نەخۆشخانە لە میژوووی ئیسلامیدا، هاوکاریکی ئیبن النفیس بوو. مامۆستاکانی لە زانایانی گەورە دیمەشق بوون رضي الدین الرحبي، شمس الدین الکلي، وابن البيطار زانای بەناو بانگ و نووسەری کتیبی (جامع المفردات)، مەهذب الدین عبد الرحيم بن علي الدخوار، پزیشکی جوله که عمران بن صدقة، خاوەنی گەورەترین کتیبخانە، که ئیبن ئەبی عەسەبا سوودی لێ وەرگرتوو بۆ تەواوکردنی نووسینی کتیبەکهی. ئیبن ئەبی ئوسەیبە لە سەردەمی ئەیوبیەکان رووی لە قاهیرە کردوو و لەوێ پزیشکی چاوی کردوو، هەر وەها سوودی لە وانەکانی ئەلکەحاله وەرگرتوو لەلایەن ئەلسەدید ئیبن ئەبی ئەلبەیان ئەلئیسرائیلی لە سەردانەکهیدا بۆ بیمەرستانی نەسری؛ ئەلکەحال دکتۆر و نووسەری کتیبی چاوه که بە دەستووری بیمەرستانی ناسراوه، بەلام ماوهیهکی زۆر لە میسر نەمایهوه. کاتیک لە ماوهی سالی ٦٣٥ی کۆچی (١٢٣٧ی زایینی) گەرایهوه بۆ لیقانت، بۆ جیبەجێکردنی بانگهێشتی شازادەیی بەسەلخاد؛ شازادە عیز الدین ئەیدمار.

ئیبن ئەبی ئوسەیبە بەهۆی کتیبەکهیهوه ناوبانگی دەرکرد، که ناوی لیتابوو (عیون الأنباء في طبقات الأطباء) بۆ وەزیری پاشا، "الصالح ابن الملك العادل" نووسیوو. سالیکی پێش مردنی کتیبەکهی بە یەکیک لە سەرچاوه سەرەکییهکانی لیکۆلینهوهی میژوووی پزیشکی موسلمانان دادەنریت و بەسەر پانزە بەشدا دابەشکراوه و لە کتیبەکهیدا گەیشتووته سنووری چوار سەد وەرگێرانی پزیشک و حەکیمان لە زانایانی گەورەیی یونانیەکان، رۆمییهکان، هیندییهکان، فارسەکان، سریانیەکان، مەسیحییهکان، بەرهمی پزیشکانی فارس، عێراق، شام و میسر و

مىژووى زانستى له ناوه‌راستى سەدەى نۆز دەهەم دەكەين. ھەروەھا ئاماژە بە يەككىك لە لىكۆلىنەوەكانى ئەمرو مىژووى وەرگىرانی ئىسلامى دەكەين، ئەمىش پروفېسۆر دكتور فوناد سىزگىن، يە. ئاماژە بە لىكۆلىنەوە و ئەو بابەتەنە دەكەين كە لەم بوارەدا نووسراون.

قورئان و فەرموودەكانى پىنغەمبەر.دخ. كە بە سەرچاوە سەرەككەكانى ئىسلام دادەنریت، چەندىن فەرمان و راسپاردەى تىدايە كە ستايشى زانست دەكەن و ھاندەرى بەدواداچوونى زانستين. [۲] تەننەت بە پىي ئەم ئايەت و فەرموودانەش دەبىنين كە رۆلى زانست يان مەعرفە ھىزى بزوينەرى دىن و ژيانى مرۆفە. [۳]

ھەر لەبەر ئەم ھۆكارە ئەو چالاككە زانستیانەى كە لە مەككە دەستى پىكرد و لە مەدىنە بەردەوام بوو، دواى ئەوھى پىنغەمبەر محمد،د.خ. وەك پىنغەمبەر نىردرا، لە ھەر چوار سەردەمى خەلافەتدا بەردەوام بوو. بەتايبەتى فەتھەكانى سەرەتاي ئىسلامى ھانى مۇسلمانان دەدا كە بەرکەوتىيان لەگەل چەندىن كۆلتوورى جياواز لە بىزەنتىن و ئىران و حەبەشەدا ھەبىت و ئەو بەرھەمانە بەكاربھىنن كە ئەو كۆلتوورانە دروستيان کردوو و پەرەپىدانی چالاككە بەرفراوانەكانى وەرگىران لە سەردەمى ئومەوى و عەباسىدا. جگە لە زانستەكان، مۇسلمانان لە بوارەكانى زانستە كۆمەلايەتییەكان و زانستە سروشتییەكان و تەندروستییەكانىشدا پىشكەوتىيان بەدەستھىناوہ. لە بوارى زانستىشدا مۇسلمانان سەرەتا زانستە ھەبووہكانىيان ناسى و فىرى بوون، دواتر پەرەيان بەو زانستانە داوہ و داھىنيانان تىداکردوو و بۆ سوودى جىھان پىشكەشيان کردووہ.

لە سەرەتاي بلاووبوونەوہى ئىسلامدا، نىمچە دوورگەى عەرەبى بە قۇناغىكى نەزانىدا تىدەپەرى و لەم قۇناغەدا جگە لە زانىارى و كۆکردنەوہ و پىشھاتەكانى پەيوەست بە بوارى

مەغرىبى عەرەبى و ئەندەلوس، [۱] تىدايە بۆيە ئەو شايستەبى و گەورەبىيەى لە مىژووى پزىشكى و زانستى سەدەكانى ناوہراست لە رۆژھەلات ھەبوو. لە قسەكانى و نووسىنەكانى دا دەردەكەوئىت كە سى كىتیبى دىكەى نووسىوہ كە نەگەيشتوونەتە دەستمان، ئەوانىش (كتاب حكايات الأطباء، في علاجات الأدواء)) و (كتاب إصابات المنجمين) و (معالم الأمم) و (كتاب التجارب والفوائد)، كە تەواى نەکردووہ. ابن ئەبو ئوسەبىيە شاعىرىكى شكۆدارىش بووہ و شىعرى جوانى ھەبووہ كە كىتیب و نامەكانى لەخۆ گرتووہ.

ئەدەب، بوارەکانی دیکەى زانست بشتگۆی خرابوون. بەپنجەوانەوه کاتیک سەیری میسر، سوریا، ئەنادۆل، جوگرافیای عێراق - ئێران و هیندستان له سنووری بیزەنتین و ساسانی دەکەین، ئەو چالاکییە زانستیانەى که بۆ ئەو سەردەمه زۆر به پیشکەوتوو دادەنریت، له هەندیک شار یان ناوچهى گرنگى ئەو شوینانەدا به کاریگەرییەکانی زانست به قوولی درەدەکەون. ئاشنابوونی موسلمانان به کولتوور و زانستەکانی ئەو شوینانەى دەروەى بازنەى دورگەى عەرەبى به پەيوەندى ئابووری دەستی پیکرد و به چالاکییەکانی وەرگپران گەیشتە لوتکە. [۴] شارەکانی وهک حەران (۶۱۸/ک/۶۳۹ز)، [۵] و جوندیشاپور (۱۷/ک/۶۳۸ز) [۶] به ناوەندی فیربوون دادەنران و هەموو ئەم ناوەندانە له سەردەمی عومەرى کورى خەتاب (۱۳-۲۳/ک/۶۳۴-۶۴۴ ز) دا کەوتنە دەست موسلمانان.

ئەسکەندەریە شاریکە که ئەسکەندەرى مەزن له سالی ۳۳۲ پيش زاین له میسر دامەزراندوو و به تپه‌ربوونی کات بووه یه‌کیک له گرنگترین ناوەنده زانستی و فیکرییەکانی بیرۆکەى هیلینىستی و یۆنانی، هەروەها ناوەندی پیشکەوتنەکانی میژوووی تیگەیشن و مەعرفەى یۆنانی بووه. ئەسکەندەریە درێژەى بەم تاییبەتمەندییە دا، لانیکەم بەشیکى، له سەردەمی رۆمان - بیزەنتییه‌کان. [۷] له سەردەمی تەشەنەکردنى ئیسلام و یه‌که‌م فەتخەکانی ئیسلامیدا، چالاکیی زانستی به‌رفراوان له بوارەکانی فەلسەفە، پزیشکی، فەلەکناسی، بیرکاری و کیمیا له ئەسکەندەریه ئەنجام دەدا، که یه‌کیک بوو له ناوەنده زانستییه‌به‌ناوبانگەکان بۆ ئەوانەى ئارەزووی زانستیان هەبوو. [۸] پەيوەندی موسلمانان له‌گەڵ زانست و فەرهنگ و کولتووری ئەسکەندەریه که بۆ یه‌که‌مجار له سەردەمی عومەرى کورى خەتاب دەستی پیکرد، له قۇناغەکانی دواتردا زیاتر چتر بووه.

حەران که یه‌کیک له ناوەنده گرنگەکانی شارستانیەتى میژوووتامیا، له سەردەمی پیغەمبەرىشدا له دەستی ساسانییه‌کاندا بووه. بەلام له سالی ۶۲۷ ز. ئیمپراتۆرى بیزەنتى هیراکلیۆس شکستی به ساسانیه‌کان هینا و ناوچه‌کەى خستە سەر بیزاتیینیا. حەران هیشتا له چنگی بیزەنتینیدا بوو، کاتیک سوپای ئیسلامی له سەردەمی عومەرى کورى خەتابدا هاتنە ناوچه‌که. [۹] شارەکه له سەردەمی ئیمامی عومەردا فەتخکرا، [۱۰] و بەمەش

دوا رزگار بووى قوتابخانهى هيلينيستى ئەسكەندەرى كەوتە دەستى مسوولمانان كە دواتر لە سەردەمى ئومەويدا داخرا. [۱۱] لەو سەردەمەدا لە حەران كە موسلمانان و مەسيحىيەكان پىنكەو دەژيان، هەر لە سەرەتاي ئىسلامەو، بوو يەكئىك لە ناوئەندە گرنگەكانى چالاكئىيە زانستىيەكان، بزوتنەو يەكئى مەعريفى بەرفراوان بە وەرگيرانى بەرھەمەكانى فەلسەفە و پزىشكى يۇنانى دەست پىكرا، لەلايەن زانايانى جاكۆبى و نىستورى لە شارەكەدا، سەرەتا بۆ زمانى سريانى و دواتر بۆ زمانى عەرەبى وەرگيردان. [۱۲]

جونديشاپور^۴ كە مئزوو كەى بۆ سەردەمئى كۆن دەگەرپتەو، شار كە لەلايەن حاكىمى ساسانى شاپور لە سالانى (۲۴۱-۲۷۳ز) لە ناوچەى خوزستانى ئەمروى ئيران

قوتابخانهى جونديشاپور^۴ قوتابخانه يەكئى كۆنى پزىشكى و حىكمەتە لە خاكى فارس كە پيش ئىسلام دامەزراو و تا سەردەمى عەباسى بەردەوام بوو. قوتابخانهى پزىشكى جونديشاپور لە لوتكەى شكۆمەندى خۇيدا بوو كاتىك عەرەبەكان لە سالى (۱۹ كۆچى-۶۴۲ ز) لە سەردەمى خەليفە عومەر كورى خەتاب، شارستانىيەتە كەيان دەستبەرداگرت، كە شارستانىيەتە يۇنانى بەھوى زانايانى سريانى لەگەل شارستانىيەتەكانى رۆژھەلات تىكەلاو كرابوو، بۆيە كرديانە ناوئەندىكى ديار لە نيوان ناوئەندەكانى دەولەتە ئىسلامى لە بوارى زانستيدا. زمانى زانست لە جونديشاپور زمانى فارسى و سريانى و عەرەبى يۇنانى بوو. قوتابخانهى جونديشاپور نەخۆشخانە يەكئى هەبوو كە يەكئىك بوو لە گەورەترين نەخۆشخانەكانى بە سى سەدە پيش ئىسلام، كراوئەتەو. سريانىيەكان بەشدارىيەكى گەورەيان لە جونديشاپوردا هەبوو و ناوبانگىكى بەرفراوانيان هەبوو، بۆيە خەليفە موسلمانەكان بۆ چارەسەر كردن و وەرگيران پشتيان پىدەبەستن. لە سەردەمى خوسرەو ئەنوشىروان، جونديشاپور بوو گەورەترين ناوئەندى زانستى ئەو ناوچە يە. كە تيايدا كولتورى يۇنانى و سريانى و فارسى و مەسيحى تىكەل بوون.

شاپور بن ئەردەشير لە سالى ۲۴۱ز - تا ۲۷۲ز حوكمى فارسى كردوو و توانى لە سالى ۲۵۹ز لە فاليران ئىمپراتورى رۇمانى ببانەو. خۆى و سوپاكەى بە دىل دەيگرن، بەلام مېھرەبان بوو لە مامەلە كردن لەگەل دىلەكان بەھوى كولتورە كەيانەو لە لاىك و لە لاىكەى ترەو سوودى لە وەرھىنانى بەھرەكانيان وەرەگرت، بەھرەكانى بەكارھىنا بۆ دروستكردنى چەندىن دامەزراوئى ئەندازيارى وەك خەزان، **archways**، بەنداو و چەندىن كارى تر. شاپور ئەم دىلانەى لە سى

شاری جودا دانا که وای لیکردوون بەنداویان بۆ دروستی بکەن، یەکیکیان لە شاپوور کورد بوو لە نزیک ئەهواز، دووهمیان لە لوتکەیی ڕیگی ناوچەیی خوز و سیپەمیشیان لە لە نزیک سوسەیی فارس. شاپوری دووهم (سابور بن هورمز) که بە شاپور ذو الأکتافە ناسراوه، نزیکەیی چل و دوو سأل دوای مردنی شاپوری یەکەم حوکمی فارسی کردووه. شاپور ذو ئاکتاف ویستی جوندیشاپور بپیته ناوەندیکی چالاکیی دەروونی، بۆیە ناگاداری کۆکردنەوهی کتیبەکانی فەلسەفەیی یۆنانی بوو و فەرمانی دا که وەرگێردیته سەر زمانی فارسی.

ئایندەییەکی زانستی گەش چاوه‌ڕێی جوندیشاپور بوو، شاریکی بەپیت بوو بە دارخورما و بەروبووم و ئاوهوه، وهک لە فەرهنگی ولاتاندا لەلایەن یاقوت ئەلحەمەویهوه ئاماژەیی پیکراوه لە سالی ٤٨٩ی زاینیدا. ئیمپراتۆر زینۆ قوتابخانەیی ئیدیسی داخست چونکه مامۆستاکانی عەقیدەیی نیستۆریان لە باووش گرت، پیچەوانەیی عەقیدەیی ئیمپراتۆری بیزەنتین ژمارەییەکی زۆر لهو مامۆستایانە هەڵهاتن بۆ جوندیشاپور، بنەمالەیی ساسان پیشوازیان لیکردن و ژانیکی شایستەیان بۆ دابینکردن.

نیستۆریەکان یەکیک بوون لە دوو گروپی مەسیحی که لە روانگەیی کەنیسەیی رۆمەوه شیزماتیک بوون، سەبارەت بە گروپی یەکەم، ئەوان مۆنۆفیزیته‌کان بوون که باوه‌ریان بە یەگرتوویی سروشتی مەسیح هەبوو، دواتر کلێسەیی قبتیان پیکهینا مەزەه‌به‌که‌یان لە میسر و جاکۆبیەکان لە ئاسیا بلبووهوه. سەبارەت بە نیستۆریەکان، مەزەه‌به‌که‌یان (نیستۆریۆس) لەلایەن یەکیک لە رەبەنەکانی ئەنتیکە و پاتریارکی قوستەنتینیە دامەزراوه، که پییابوو رۆحی بیرکەرەوه تا دوای لەدایکبوونی ناچیتە ناو جەستە و هەر بۆیەش سروشتی خودایی مەسیح نەویست، بچیتە ناو جەستەییەوه تا دوای لەدایکبوونیشی!!، بە بۆچوونی ئەواب ئەمەش پییوستی بەو ئەنجامە هەییە که بە پاکیزە لە دایکی نەبووه. بە دەرکردنی نیستۆریۆس لە کلێسا لە سالی ٤٣١ز، جگە لە سروشتی مرقایەتیەکه‌ی تەنزا ئەمە کیرفی جیهانی کەنیسەکانی بەرزکردهوه، بەلام ژمارەییەک لە سوریەکان (خەلکی شام) پەییونددیان پیوه‌کرد و کەنیسەیی شیزماتیکیان پیکهینا، ئەوانیش روویان لە حەران کرد، پاشان لە شاری ئیدیسی نیشته‌جی بوون، که قوتابخانەکه‌یان بە سەر‌به‌خۆیی فیکریه‌که‌ی بەناوبانگ بوو، ئیدیسا ئەو عەقیدەیی نوێییە لە باووش گرت و بوو بە ناوەندەکه‌ی.

كاتىك ئىمپىراتور زىنۇ قوتابخانەى ئىدىسا داخست، نىستۆرىيەكان پەنايان بۇ جوندىشاپور برد كه به لىبوردەىى ئايىنى و هاندانى زانست و زانايان بهناوبانگ بوو. بهم شىۆهيه قوتابخانەى زانستهكان پىكهيئىرا و تايبهتمەند بوو له بوارى پزىشكىدا تا ئەو كاتەى بوو به ناوهندى پزىشكى له جيهاندا. له قوتابخانەى جوندىشاپور زمانى سريانى زمانى خوئىندن بووه له بوارى پزىشكى و زانسته سروشتىيەكان، پاشان بازەى مەعرفە له سەردەمى خووسرەوى يەكەم (۵۳۱-۵۷۹ ز)دا فراوانتر بووه، كه به قوولى سەرسام بووه به كولتورى يۇنانى و بۆيه ويستويهتى زانينى يۇنانى بۇ شانسينى خووى بيهيئىت، بۆيه پيشوازى لهو فهيلهسوفانه كرد كه دەرگرايون كاتىك يۇستىنيان قوتابخانەكانى ئەسيناى داخست، بۆيه كتيبهكانى لۇژىك و پزىشكيان وەرگىرا بۇ زمانى فارسى - وەك ئوليرى له كتيبهكەيدا دەليت: ريگاكانى رۇشنىبرى يۇنانى بۇ عەرەبهكان و جوندىشاپور هەنگاوهكانى قوتابخانەى ئەسكەندەريەيان ناوه و مەنەهجهكانى جىبهجى كرد و پەرورەدى تيدا تەنھا له ئەدەبىياتى يۇنانى و سربانيدا سنووردار نەبوو، بەلكو فيركارىيەكانى فهلسەفەى هيندستانى و زانست و ئەدەبىياتەكەى بۇ زيادكراوه و ئەمەش لهلايهن جۇرج كىركهوه پشتراستكراوهتەوه له كتيبى (مىژوويهكى كورتى رۇژهلاتى ناوهراست)دا، كه باس لهوه دەكات كه زانسته يۇنانى و سريانى و هيندى و فارسىيەكان هەموويان له قوتابخانەى جوندىشاپور دەوترايهوه. ماكس فانتاگۇ له كتيبى (موجىزه عەرەبى)دا دەليت: له زانكوى جوندىشاپور، تيورى پزىشكى هيلينىستى (يۇنانى) لهگەل تيورى پزىشكانى هيندستاندا بەرهوروو بووهوه، بهم شىۆهيهش، بەرهمه سەرەكبيەكانى زانستى يۇنانى و نويتىرين سەرکهوتنهكانى زانستى هيندستان، بۇ خوئىندكاران بەردەستى بوون.

عەرەبهكان پيش ئىسلام پهيوەندييان به ئەكادىمىيەى جوندىشاپورەوه كرد و هەندىك له خوئىندكاران دەرڤەتيان بۇ رهخسا لهوئ بەردەوام بن له خوئىندن، بهناوبانگترينيان ئەلحەريث بن كەلدا الثقفى بوو، خەلكى تايڤ بووه، گەشتىكى كردووه بۇ يەمەن و فارس، لهوئ فيرى دەرمان بووه ماوهيهكى زور له جوندىشاپور ژياوه و بن كەلدا له سەردەمى پيغەمبەر محەمەد د.خ. دا تا سەردەمى موعاويه بن ئەبى سوفيان ژياوه، كه سەعد بن ئەبى وهقاس تووشى نەخوشىيەكى سەخت بوو، بۆيه پيغەمبەر محەمەد، د.خ. فەرمانى پىكردن بانگى الحريث بن كەلدا بكەن، ئەويش چارهسەرى كرد و له نەخوشىيەكەى چاك بووهوه. هەرورەها كورەكەى (النزرى كورى حەريث) پزىشك بووه، خالۇزاي پيغەمبەر محەمەد، د.خ. بووه.

قوتابخانەى جوندىشاپور يەكەىك بوو لهو لقه زانستىيەنى، عەرەبهكان زانستى يۇنانى و سربانیهكانيان لى فيربوون، بهتايبەت لهبوارى پزىشكى دا - ابن أبى أصيبعة له طبقات الأطباء

دروستکراوه. له شەڕیکی نیوان ساسانیەکان و رۆمەکاندا، شاپوری یەكەم شکستی بە ئیمپراتۆری رۆمانی فالیرین هینا و ئەو و سوپاکەیی بە دیل برد بۆ جوندیشاپور. له گەڵ سەربازە رۆمییه‌کان، کۆمەڵیک هونەرمەند و کرێکار و زانا که دەر بەدەر بوون، له شارەکه‌دا نیشتەجێ دەکران. هەروەها زانیانی ناستوری که له سالی (٤٨٩ ز) به‌هۆی تائیفه‌گه‌ری له ئیدیسا (ئورفا) دوورخرانه‌وه، هەروەها فه‌یله‌سوفه ئه‌فلاتونیه‌ نوێیه‌کان که له سالی (٥٢٩ ز) به‌هۆی لادانیان له ئەسیناوه دوورخرانه‌وه، ئەوانیش هینرانه‌بوونه جوندیشاپور. له ئەنجامدا زۆریک له زانیانی سوریا، یۆنانی، هیندستان و ئیرانی له‌م ناوچه‌یه‌دا کۆبوونه‌وه. خوسره‌وی یه‌که‌م (٥٣١-٥٧٩ز) که له میژوووی ئیسلامیدا به‌ئەنوشیروانی دادپه‌روه‌ر ناسراوه، قوتابخانه‌یه‌کی له شاری جوندیشاپور دامه‌زراند که پزیشکی و فه‌لسه‌فه و زانسته‌کانی دیکه‌ی تیدا ده‌خویندرايه‌وه. له سەردەمی حوکمرانی ئەودا شارەکه‌ بووه ناوه‌ندیکی زانستی گه‌وره‌. هاوکات له‌گەڵ ئەو به‌ره‌مانه‌ی که ده‌گه‌ریندیرینه‌وه بۆ ئەرستۆ و ئەفلاتون، تالیس و داماسنا له‌م قۆناغه‌دا له‌ زمانی یۆنانی و سانسکریتیه‌وه وەرگێردراون بۆ زمانی په‌له‌وی و سربانی. جگه‌ له‌ پزیشکانی هیندستان، پزیشکانی یۆنانی له‌ قوتابخانه‌ی پزیشکیدا خزمه‌تیان کردووه، که‌ شا خوسره‌و له‌م ماوه‌یه‌دا دامه‌زراندبوو. به‌گشتی ئەم

ده‌لیت: ئەم جوندیشاپورینه‌ پێیان وابوو که ئەوان ئەه‌لی ئەم زانسته‌ن، که‌س ناتوانیت ئەم نازناوه له‌ نه‌ خۆیان و نه‌ له‌ منداڵه‌کانیان، زه‌وت بکات.

به‌لام حه‌نین بن ئیسه‌حاق رقی له‌ خۆبه‌زلزانی و شانازییه‌کیان بوو له‌ مامۆستاکیه‌وه - وه‌ک ماکس مییره‌هۆف له‌ پێشه‌کی کتیبی العشر مقالات في العين - ده‌لیت - و برباریدا به‌ره‌مه‌که‌ی له‌ زانسته‌ پزیشکیه‌کاندا بکوژینیتیه‌وه، که‌ له‌وان وه‌ری گرتبوو، چونکه‌ بۆی ده‌رکه‌وت که‌ ئەمه‌ ته‌نها له‌ رێگه‌ی فیربوونی زمانی یۆنانی بۆی دیت، بۆیه‌ بۆ خاکی رۆمه‌کان سه‌فه‌ری کرد. ئیبن ابن العبري له‌ کتیبه‌که‌یدا (میژوووی کورتی ولاتان) ده‌لیت: حه‌نین کورپی ئیسه‌حاق ژیرترین که‌س بوو له‌وئێ له‌ زمانه‌کانی یۆنانی و فارسی و سربانیدا و په‌له‌ی کرد بۆ وەرگێرانی کتیب له‌و زمانه‌ تا بوو به‌ یه‌کیک له‌ گه‌وره‌ترین وەرگێره‌کان که‌ سوودی بۆ شارستانیه‌تی عه‌ره‌بی هه‌بوو، زۆریک له‌ زانیانی جوندیشاپور له‌م بواره‌دا سوودمه‌ند بوون جگه‌ له‌ لێهاتووێ ده‌گمه‌نیان له‌ پراکتیزه‌کردنی پزیشکیدا، رهنگه‌ روونترین نموونه‌ له‌سه‌ری بنه‌ماله‌ی به‌ختیشۆی پزیشک بیت.

قوتابخانه يه كه زمانى فيركارييه كهى ئاراميه، زور كاريگه ريبى هيندوسى و يونانى له سهر بووه، دواتر كاريگه ريبه كى به هيزى له سهر بوارى پزىشكى موسلمانان ده بيت. [۱۳] بؤ نموونه له سهردهمى پيغه مبهردا، يه كييك له زانايه ناوداره كانى عه رب، حه ريس بن كilde (۱۳ك/۶۳۴ز)، ده گوتريت له قوتابخانه ي پزىشكى له شارى جوندشاپور خويندووويه تى. [۱۴] جوندشاپور كه له سهردهمى عومهرى كورى خه تابدا به ئاشتى به خاكه موسلمانه كانه وه لكينرا، ته نانهت دواى ئه وهى سالانتيك له بن ده ستى موسلمانان تيپه رى، كاريگه رى و شكومه ندى خوى پاراست. [۱۵]

°- الحريث بن كلدا بن عمر بن عه لاج بن ئه بى سه له مه بن عه بدولعه زيز بن غه يره بن عه وف بن ثقف الثقفى، مه ولاى ئه بوبه كره، پزىشكيكى عه ره بى ناسراوه به ليها تووبى له بوارى پزىشكيدا، ناسراوه به «دكتورى عه رب» له سهردهمى خويدا. له سهردهمى پيش ئيسلامدا ژياوه له گه ل هاننى ئسلام، دركى به به راستى ئيسلام كردوه، دكتورىكي ليها توو، شاره زابووه له نه خووشى و پزىشكى، دانا، قسه خووش، ئاموژگار يكار بووه، خاوه ن كتيبه وه رگيپراوه پزىشكييه كان بووه، ئيبن مه نداح و هاوه لانى باسيان كردوه، كه له هاورييه تيدا زور جياواز بووه. بنه چهى له ثقفيه ي خه لكى تايفه وه يه، له ولاتى حيجاز، بؤ خاكى فارس سه فه رى كردوه، ده رمانى له خه لكى جوندشاپور و ئه وانى ديكه وه رگرتووه، ئيبن جولجول باسى كردوه: له سالانى پيش سهردهمى هاننى ئيسلامى، الحريث له ناوچه ي يه مهن و فارس فيرى پزىشكى بووه، له خاكى فارسيشدا جددى بووه له م پيشه سازى و پزىشكييه و له وى چاره سه رى كردوه و پاره ي ده سته كه وتووه، خه لكى فارسيش شايبه تحالى ئه وه ن كه بينويانه زانسته كه ي و چاره سه رى بوته هوى چو لكردى به شيك له پزىشكان و بى ره و اجى كردبوون، سه رجه م پاره و ده سكه وته كانى چاره سه ركردى دا به كه نيزه كيكى خزمه تكارى كه ئه لحه ريس ناوى لينابوو: «سومه يه»، پاشان بؤ هوى تامه زرؤيى ولاته كه ي، گه رايه وه بؤ تايف، ده رمانه كه ي له نيو عه ره به كاندا به ناوبانگ بوو. القيفتى ده ليت: (الحريث بن كلدا) باوه رى به ئيسلام هينا، پيغه مبه ر. د.خ، فه رمانى دا هه ركه سيك نه خووشى هه بوو بيته لاي و پرسيارى ده رده كه ي لى بكات.

هۆکاری بابەتی که پێگەیان بۆ سەرھەڵدانی بزووتنەوہی وہرگێپران خۆش کرد

۱- فەتھەکانی ئەسکەندەری مەزن بووہ ھۆی بڵاوبوونەوہی زانستە یۆنانییەکان لە رۆژئاوای ئاسیا و میسر، ئەمەش سیمایەکی تاییەتی بەم ناوچە یە دا، کہ ھەندیک لە میژوونووسان ناویان ناوہ کولتووری ھیلینستی، ئەمەش لە ماوہی ژبانی ئەسکەندەری گەورە لە سالی ۳۲۳ پێش زایین. تا سەدە ی حەوتەمی زایینی، درێژ بووہوہ.

لە گەل ھاتنی فەتوھاتی مسوولمانان و لە ئەنجامی ئەو فەتھانانە و بڵاوبوونەوہیان بە جیھان، زۆریک لە قوتابخانەکان کہ سەرنجیان لە سەر فیرکردنی زانست و فەلسەفە بیانییەکان بوو، بە زوویی گەشەیان کرد، وەک قوتابخانە ی ئەسکەندەریە، قوتابخانە ی ناسین، قوتابخانە ی ئیدیسا، قوتابخانە ی حەران، قوتابخانە ی جوندیشاپور کہ لە جیھان دا بە گەورەترین ناوہندی زانستی دادەنریت کہ تیایدا کولتوورە یۆنانیەکان بەرکەوتنیان لە گەل کولتوورەکانی رۆژھەلاتدا ھەبووہ، مسوولمانەکان لە سالی ۷۳۸ ی زایینی دەستیان بە سەر زانستدا گرتووہ، کارەکانی تا سەردەمی عەباسییەکان چالاک بوون. (۱۵) لە زانستگەرانی بیانییەکان بنەمالە ی بەختیشو تیدا بە ناوبانگ بوون، چونکہ خەلیفەکان وەک پزیشکیان دەیانھێنان، یەکیک لە زانا دیارەکانیش یۆحنا بن مەساوییە^۱ بوو.

^۱ ئەبو زەکەریا یەحیا بن ماسویە (موسا) الخوزی پزیشکی مەسیحی و زانا و وەرگێرە، لە باوکیکی سریان ی بووہ و دەرمانساز بووہ لە شاری جوندیشاپور، ئەلئەھواز. پاشان وەک پزیشک لە بەغدا کاری کردووہ، سالی ۱۶۳ ک. ۷۷۷ ز. لە دایکیکی سەقلەبییە لە دایکبووہ، شانازی بە پەرەپیدانی زۆریک لە زانستەکان لە جیھانی ئیسلامیدا دەکریت لە سەردەمی یەکەمی عەباسیدا لە ئەلرەشید

۲- ئەو فيكرانهى كه ئايىنى ئىسلامى بلاوى كردۆتەو، ئەوھى لە دلى لايەنگرانيدا دروستى كردووھ كه خۆشەويستيان بۆ زانست زياد بكات و ھاندەريان بوو، بەھۆى ئەو ئايەتانهى قورئانى پيرۆز و فەرمايشتەكانى پيغەمبەرەوھىيە وەك "بلى: پەرورەدگارم زانستم زيادەم بگە" و پيغەمبەر "لە شانە تا گۆر بەدواى زانستدا بگەرئى" بەدواى زانستەوھبن زياتر لە خودا نزيك دەبنەوھ" و "ھيكمەت مولكى ونبووى ئيماندارە لە ھەر شوئيىك بیدۆزيتەوھ ھەلیدەگریتەوھ."، "بەدواداچوون بۆ زانست واجبە بۆ ھەموو موسلمانىك"، "دواى زانست بگەون ئەگەر لە سينيش بيت". ئەمانە و چەندىن دەقى ديكە بۆ ھاندانى مووسلمان بۆ رووكردەنە زانست و زانيارى ھەبوون.

تا ئەلموتەوھكىل خزمەتى بە جينشینهكانى كردووھ، وەك چۆن ئەلرەشىد وەرگيرانى ئەو كتيبە پزىشكىيە كۆنانەى پى سپارد، كه موسلمانەكان دۆزىيانەوھ كاتيىك رۆمەكان ولاتەكەيان داگيركرد و لە سەردەمى ئەلمەئومندا بوو بە سەرۆك لە مالى ھيكمەت. خەلىفەكانى بەنى ھاشم ھىچيان لە خواردنەكانيان نەدەخوارد تەنھا بە ئامادەبوونى بن ماسويە نەبيت. كۆمەليىك دەستكەوتى پزىشكى خستەروو، بە تايبەتى لە زانستى ئەناتۆميدا، سەرەتا شىكارى و توپكارى مەيموونەكاندەكرد، دواتر ئەوھ توانى زانستى توپكارى بۆ مرۆفەكان بەكاربەھيىت، خەلىفەى موعتەسىمىش يارمەتى زۆرى دەدا بۆئەوھى ئەو مەيموونانە لە نوبىاي ولاتى سودانى ئىستا بەدەستبەھيىت. لە كتيبە ناسراوھكانى ئىبن مەساويىە برىتىن لە: ھىكايەتەكانى پزىشكى، كتيبى زەمان، كتيبى تا، كتيبىك لەسەر تاريكى چا، كتيبىك بە ناوى زانىنى تاقىكردنەوھى كەحالىنەكان، ئەم كتيبانە وەرگيردراون و چەند جارىك چاپ كراوھتەوھ. بەھەمان شپۆھ پوختەيەكى ھەيە لە پزىشكى گشتى لە زانىنى جۆرەكانى دەرمان و باسكردنى كانزاكان، ھەرۆھەا كۆمەليىك كتيبى ديكەى ھەبوون لەوانە: طبقات الأطباء، كتيبى الكامل، الأدوية المسهلة، كتيبى دفع مضار الأغذية، علاج الصداع، الصوت والبعث، الفصد والحجامة، كتيبى الفولنج، معرفة العين وطبقاتها، كتيبى البرهان، كتيبى الأشربة، كتيبى الجنين، كتيبى المعدة، كتيبى الجذام، كتيبى السموم وعلاجها، كتيبى المالىخوليا، كتيبى التشریح، كتيبى الأزمنة. ئىبن مەساويىە لە سامەرا لە جومەھى ئەخىرە لە سالى ۲۴۳ى كۆچى ۸۵۷ى زايىنى كۆچى دوايى كردووھ و نزيكەى چل بەرھەمى لە نيوان كتيبىك و نامەيەكدا لەدواى خۆى دا جېھىشتووھ.

۳- فەتخە ئیسلامییەکان کە فاکتەری لێک نزیکبوونەوه بوون له نیوان کولتوووری عەرەبییەکان و کولتووورەکانی ئەو گەلانی ئەو چوونەتە ناو ئیسلامەوه و باوەڕیان هینا و سەرسام بوون بە فیزبوونی قورئانی پیرۆز و فەرموودەکانی پێغمەمبەر. ئەمانە له فاکتەرە گرنگەکان بوون له سەرھەڵدانی بزووتنەوهی وەرگیران، له جیھانی ئیسلامیی.

۴- پێویستی مسوولمانان بە زانستگەلیک کە ئاسانکاری بوو جیبەجیکردنی ئەرکە ئاینییەکانیان بکات، کە پێویستی بە حیسابکردن و ھەڵسەنگاندن و کات دانان ھەیە، ئەمە وایکرد پڕۆسە وەرگیران بە ئاسانی قبول بکەن.

۵- گواستنەوهی پایتەختی خەلافەت له مەدینەوه بوو دیمەشق و له دیمەشقەوه بوو بەغدا تەنھا گواستنەوهی پایتەخت نەبوو، له ولاتیکیەوه بوو ولاتیکی تر، یاخود تەنھا گواستنەوهی جوگرافی و فەزایی خەلافەت نەبوو، له سەردەمی بۆ سەردەمیکی تر، له نەوێهە کەوه بوو نەوێ نوێ. بەلکوو ئەزموون و تیکەلایبی کلتووور و کاریگەری نزیکیاتە جوگرافی لەسەر ولاتە ھاوسێکانی درووست کرد کە زمانیان عەرەبی نەبوو « [۱۶].

۶- راستییەکی مرۆیی و کۆمەلایەتی ھەیە کە دەلیت گەشەسەندنی زانست یەکیکە له ئاکامەکانی سەقامگیری و شارستانیەت، ھەر کە دەولەتی ئیسلامی سەقامگیر بوو و له رووی سیاسی و ئابوووری و کۆمەلایەتیەوه گەشە کرد، روویان له بزووتنەوهی فیکری کرد، کتیبە فارسی، یونانی و سریانییەکان، وەرگیران و گەنجینەکانیان له زانستدا گواستراوە بوو سەر زمانی عەرەبی.

۷- کۆمەڵگەی نیوان مسوولمانان و پۆلیستەکانی دەرەوهی خەلافەتی ئیسلامیی یەکیک بوو له ھۆکارە گرنگەکانی سەرھەڵدانی بزووتنەوهی وەرگیران.

ھۆكاری ناباہەتیی خەلافەت بۆ ۋووكردنە پڕۆسەى ۋەرگېران

۱- عەرەبەكان خەمى زانستى پزىشكىيان ھەبوو، بۇ ئەۋەى ئاشنابن پېى، سروسىتى بوو لە زمانە رەسەنەكەيەۋە بېگوازەنەۋە بۇ زمانى خۇيان، "يەكەم گواستەنەۋەش لە سەردەمى خالىد بن يەزىد بن معاوية بوو (۸۵ كۆچى، ۷۰۴ ز)، كاتىك رەبەنىكى ئەسكەندەرى بە ناۋى ماريانۇس كىتېبى كىمىيى لە يۇنانىەۋە گواستەۋە بۇ زمانى عەرەبى. " [۱۷].

خالىد بن يەزىد بن معاوية ئاۋاتەخۋازى خەلافەت بوو، كاتىك بى ئومىد بوو لە بىردنەۋەى خەلافەت، بەدۋاى كات بەسەرىدنىكى شەرەفمەندانەدا دەگەرە كە لەگەل پىنگەى خۇيدا بگونجىت، بىنى كە ئەگەر بتوانىت كانزاكان بگۆرپىت بۇ زىر، ئەۋا دەتوانىت سەرنجى خەلك و خەلىفەكان بۇ لاي خۇى بگۆرپىت، ئەۋىش پىنگەيەكى دەبوو بە ئەندازەيەك كە خەلىفەكان ئىرەبى پىدەبەن.

ھەرۋەھا ئەمە لەلايەن پزىشكى فارسى جولەكە بە رەچەلەك سىرپانى، زمانى مەسرگۆيە، ھەۋلەكانى خەلىفەى ئومەۋى عومەر بن عەبدولعەزىز لە بوارى پزىشكىدا بە بالآتىن ئاست گەياندا، كە قەشە ئاھارۇن بن عەين لە ئەسكەندەرىە بۇ زمانى يۇنانى دانرا، ھەرۋەك عومەر بن عەبدولعەزىز كۆمەلگەى پزىشكى لە ئەنتىكە فراۋانتر كرد بە ھىنانى پزىشك لە شارى ئەسكەندەرىە و رېنمايىكردنىان ۋەرگېرانى ھەندىك ئەدەبىياتى پزىشكى بۇ زمانى عەرەبى « [۱۸].

۲- فراۋانكردنى گواستەنەۋەى بزۋوتنەۋەى ۋەرگېران لە سەردەمى عەباسى، بەتەۋاۋى فراۋان بوو. بەۋ پىيەى ئەۋ سەردەمە رېننىسانسىكى پزىشكى بوو ھاۋتەرىب لەگەل رېننىسانسى شارستانى گشتگىر لە ھەموو ئاستەكاندا، بۇيە ھەموو زانستەكان گەشەيان كرد، بە زانستە پزىشكىيەكانىشەۋە، بەۋ پىيەى بەغدا شوپنى مەبەست بوو بۇ ئەۋ كىتېبانەى كە لە ھەموو بەشەكانەۋە ھاتبوون. بۇيە خەلىفە عەباسىيەكانى ناچاركرد، بە حەق پىشتىۋان و پارىزەرى

توراسى پېشەكەوتنى مرۇفایەتیی بن، لەم رووھو ناوى سى خەلیفە عەباسییه کان هاتوو،
كە رۇلئىكى گەورەیان هەبوو لە هاندانى وەرگېران و پېشخستنى و ئەمانەش المنصور،
الرشید و المأمون بوون.

سەبارەت بە المنصور،^۷ لە كۆتایى رۆژەکانىدا (لە سالى ۱۴۸ى كۆچى) تووشى
نەخۆشییەكى گەدە بوو، ئارەزووى خواردنى نەماوو. گوتیان: لە سەردەمى ئىمەدا كەسىك
نییه وەك گۆرگیاس، سەرۆكى پزىشكى قوتابخانەى جوندیشاپور، ئەویش گۆرگیاس بن
بەختیشوع سربانییه. بۆیه المنصور بە پەلە بەدوايدا ناردى و باسى نەخۆشیەكەى خۆى بۆ
کرد، گۆرگیاس رپو رپوشوینىكى سەرەتایى گرتەبەر، بۆیه ئەلمەنسور هەر زوو چاك بوووه
و گەراپهوه بۆ بارى ئاسایى خۆى» [۱۹].

^۷ ئەبو جەعفر عەبدوللا مەنسور بن محمد بن عەلى بن عەبدوللا بن العباس بن عبد المطلب بن
هاشم القورەیشى (۹۵ ك / ۷۱۴ ز: ۱۵۸ ك / ۷۷۵ ز) بیستەمین خەلیفەى پىغەمبەرە و دووهم
خەلیفەى عەباسییه، ئەو دامەزرینەرى راستەقىنەى دەولەتى عەباسییه و بنیاتنەرى مەنسوریەى
شارى بەغدايه لە مانگی ذى الحجة لە سالى ۱۳۶ كۆچى دواى مردنى براكەى، ئەبى العباس
عەبدوللا السفاح بۆ خەلافەت دەستىشانكرا، السفاح لە ئەو گەنجتر بوو، بەلام ئەو خەلافەتى
پېش ئەو گرتە ئەستۆ بە پابەندبوون بە داخوازى برايان ئىبراهیم ئىمام، ھۆكارى ئەو بوو كە
دايكى السفاح عەرەبىكى ئازاد بوو، دایكى ئەلمەنسور لە نەتەوہیەكى بەربەرە بە ناوى سەلامە.
ئەلمەنسور لە شارى ئەلحەمىمە لەدايك بوو، لە خاكى شەرەت، لە ئەلبەلقا، دەكەوئتە ناوچەى
لېقانت لە باشوورى ئوردن، بە تايبەتى لە سەفەرى سالى ۹۵، ك. بە خیزانەوہ دەچیتە كوفە.
دواى ئەوہى مەروانى كورى محەمد ئىبراهیم ئىمامى براگەرەى دەستگىر دەكات، مەنسور
ھاوکارى سفاح دەكات بۆ گرتنە دەستى خەلافەت و دامەزراندنى دەسەلاتى عەباسییه کان، دواى
ئەوہ ولاتانى ئەرمینیا و ئازەربایجان و دوورگەى فوراتى دەچنە ژېر رکیفی قەلمەرەوى ئەلسەفاح،
ئەویش مەنسور رادەسپېریت بۆ دامرکاندەنەوى ئەو شۆرشانەى كە لە سەرەتای دەولەتى
عەباسییه کان دژى ئەوان سەربانەھەلدا، دواى مردنى السفاح لە كۆتایى سالى ۱۳۶ى كۆچى
ئەلمەنسور بوو بە خەلیفە و لە سەرەتای سالى ۱۳۷ى كۆچیدا بەیعت پێدرا.

له سەردەمى ئەلرشىددا يۆحەنا ئىبن مەساويىيە كىتەبە پزىشكىيە كۆنەكانى وەرگىراۋە، خەلىفەش ھەموو ئەو كىتەبەنى پى سپاردوۋە كە موسلمانان لە فەتھەكانىندا بەدىليان گرتوۋە، خاۋەنى چەندىن كىتەبە لەوانە: كىتەبى ژەھرەكان و كىتەبى سەرتىشە. لە باسكردنى سەردەمى مەئمون. [۲۰] شايانى باسە مالى حىكمەت كە قوتابخانەيەكى روشنپىرى، زانستى، مەعرفىيە، كە بە ناوكى عەقلانى دادەنرا و مەئمون دايمەزراند، ئەمەش واىكردوۋە بىيەتە ناۋەندىك بۆ زانست و زانايان.

دیارتەرین وەرگێرە کانی خەلافەت

ئیبین الندییم^۱ له (الفهریست) دا ناوی وەرگێرە کانی به درێژایی سەدە کان باسی کردوو و به ناوبانگترینیان ئەمانەن:

۱- حەنین بن ئیسحاق^۲: یەکیکە له وەرگێرە به ناوبانگە کانی سەدەمی سێیەمی کۆچی، عەرەبی به رەچەڵەک مەسیحی، پیشەسازی پزیشکی له یۆحەنا بن مەساوییه، هاوچەرخی

^۱ئیبین الندییم محمد کوری ئیسحاق الموعتەزلی (-۳۸۴ کۆچی) (-۹۹۴ ز) میژوونووس و ژیا نامه نووس و کۆکەرەوی کتیبە کانه، له شاری بەغدا له دایک بووه. نووسەری کتیبی ناسراوی کیتاب ئەلفیهریسته. که له سالی ۹۳۸دا بلای کردوو و له باره یهوه له پیشه کیه کهیدا وتی که هه موو ئەو کتیبە عەرەبی و غەیره عەرەبیانهی که دەرچوون کۆدە کاتوه و به مجۆره ئیبین الندییم یه کهم کۆکەرەوه بووه له جیهاندا، وهک چۆن پێشتر ته نهها کتیب هه بووه، ئەو که سهی که شیعەر و شاعیرانی پۆلین دە کرد که پێیان دە گوت چینه کان. ئەو که سه بوو که وشه ی فارسی ئەلفیهریستی هینایه ناو زمانی عەرەبی.

^۲ ئەبو یەعقوب ئیسحاق کوری حونەین کوری ئیسحاق عەبادی (۲۱۵ - ۲۹۸ کۆچی / ۸۳۰ - ۹۱۰ ز) پزیشکیکی به ناوبانگی عەرەب بوو؛ ئەو له سەردەمی خۆیدا له زانستی پزیشکی و وەرگێراندا به توانا ترین کهس بووه، له زمانزانی و رەوانبێژی شوینهلگری باوکی بوو. ئەو کتیب و حیکمە تانهی به زمانی یۆنانی نووسراون بۆ عەرەبی، رێچکە ی باوک دە گرتە بهر، ته نهها ئەوه نه بیته که ئەو له به عەرەبیکردنی کتیبە حیکمە ته کانیدا له چاو کتیبە پزیشکییه کان، گرنگی زیاتری به مه عریفه ی ئەرستۆ و فه یله سووفانی تر دە دا، له نیو خەلیفه و سه رۆ که کاندای خزمه تی به وانە ده کرد که باوکی خزمه تی کردبوون، پاشان بردرا بۆ ئەلقاسم بن عوبه ی دالله، وه زیری ئیمامی المعتضد، تا ئەو راده یه ی که وه زیری پیشووتر باسی نه یینییه کانی ده کرد، ئەوی له کهسانی دیکه ده پاراست، هه یچی له باره یه وه پیتی نه ده گوتن.

سەردەمەكانى ئەلمەئمون، ئەلموعتەسىم، ئەلوەسىق و ئەلمتەوەكىل، بە شارەزايى لە چەندىن زمانى عەرەبى، سىرپانى، يۇنانى، فارسى ناسرابوو، ھەرەھا بە شىۋازى تايبەت و جۇربىيەتتى وەرگىران ناوبانگى دەرکردبوو. ھەز و ئارەزووى بۇ توراسى پزىشكى يۇنانى گەيشتە ئەو ئاستەى كە بە مەبەستى بەدەستەپىنانى كىتەب گەشتىكى بۇ ۇلاتانى دىكە كرد. نمونەيەك لەو كىتەبە (سەلماندىن)ى گالىن دەھىننەو، بەو پىيەى كە ئەم كىتەبە لەو سەردەمەدا دەگمەن بوو.

بۇيە بە دەورى عىراق و شام و مىسردا گەرا و دواچار بە بارىكى پەردەدارو ھەرايەو ە تەنھا نىكەى نىو ى كىتەبەكانى لە دىمەشق لەگەل خۇيدا بردەو، مەئمون ھەولەكانى لە وەرگىراندا بەرز نرخاند، ھەرەك ئىبن عەسەبە گىراوئەتەو كە بە كىشى ئەو شتەى كە كىتەبەكانى پى دەگواستەو، زىرى پىدەدا. ھوت كىتەبى وەرگىرا بۇ زمانى عەرەبى، لەوانە ھىپۇكرات و ھەموو بەرھەمە پزىشكىيەكانى گالىن گواستەو بۇ سەر زمانى عەرەبى.

ئىسحاق بن ھەنن مەسىحى عەرەبى سەر بە عەشیرەتى عەبادە. دواتر موسلمان بوو، ئەلبەيھەقى لەبارەيەو دەئیت: «ئىسحاق بن ھەنن يەكەك بوو لە ھاوئەلەكانى أبو محمد علي المکتفی بالله المکتفی (۲۸۹-۲۹۵)، كارىگەرەى لەسەر موسلمانبوونى كرد، موكتەفى بەشدارى كرد لە وەرگرتن بەئىنى بەيەت بە كورەكەى لەگەل وەزیرەكەى، ئەلەعباس بن ئەلحەسەن.” لە رۇژانى كۇتايى ژيانىدا ئىفلىج (نیمچە شەلەل) بوو و لە رۇژانى خەلیفەى موقتەدر بىلادا كۇچى دوايى كرد.

ئىبن ھەنن بە يەكەم مېژوونووسى عەرەب دادەنریت كە كىتەبىكى تەرخانكردو بۇ ژياننامەى پزىشكانى سەردەمى كۆن و كىتەبەكەش بە ژياننامەى پزىشكانى سەردەمى خۇى كۇتايى دیت. فوئاد ئەلسەید كە لىكۇلینەو ەى لەسەر كىتەبى مېژووى پزىشكان و دانایان كردوو دەئیت: “ئىسحاق بن ھەنن پشتى بە بنەچەيەكى يۇنانى بەستوو بۇ نووسىنى ژيانى نووسەرانى بەناوبانگ، كارىگەرى لەسەر يەحیا ریزمانزان، یۇحنا فیلو پۇنۇس گراماتىكۇس، ھەبوو، كە لە نىو ى يەكەمى سەدەى شەشەمدا زاینى.” ژیاو.

- بنەمالەى بوختیشو^۱ [۲۱]: ئەوان له سریانى و نىستۆریه کانن، یه کهمیان گۆرگیاس بن بوختیشو پزیشکی مەنصوره و کورە کهى بوختیشو بن گۆرگیاس شوینی گرتەوه، ئەلرەشید

^۱- جبریل بن بەختیشوع، پزیشکیکی رۆژھەلاتیی سریانییە، مەسیحی بووه، بۆتە موسلمان. له بەغدا ژیاوه و سەر بە بنەمالەى بەختیشویە که بنەچەیان دەگەرپتەوه بۆ جوندیشاپور له ناوچەى ئەهواز دکتۆری ئەلئەمین و ئەلرەشید بووه، ناوی له تۆمارەکانی مەئنون داھەیه، لەسالی (۸۲۸)ز. کۆچی دواى کردوو و له بوارەکانی پزیشکی و لۆژیک کتیبی نووسیوه.

ئیین سینا له کتیبی (القانون)ی پزیشکیدا باسی کردوو: جبریل بن بەختیشو بن گورگیس بە رەفتارە باشەکانی له چارەسەرکردندا بەناوبانگ بوو. رۆحی بەرز، خزمەتییکی زۆری کردو و لای خەلیفەکانەوه خۆشەویست بووه، خاوەنی پلە و پایەبەکی بەرزى زانیستی بووه. زۆرتەین پارە و دەستکەوتی لەلایەن خەلیفەکانەوه پیدراوه، که هیچ پزیشکیکی تر وەری نەگرتوو.

فیسوون دەلیت: پئیگەى جبریل بەردەوام بەهیزتر دەبوو، تا ئەو رادەیهى که ئەلرەشید بە هاوئەکانی دەگوت: ئەگەر هەرکەسیک پتیوستی بە من هەبوو با ئاراستەى جبریل بکات، چونکە من هەموو ئەو کارانە دەکەم که ئەو پرسپاری لیدەکات و لێم داوا دەکات."

فیسوون دەگپرتەوه: کاتیک محمد ئەلئەمین دەستبەکاربوو، جبریل هاته لای، بۆیه بە زۆرتەین ریزی لێگرت. پارەبەکی بەرچاوی زیاتری پیبەخشی لەوهى باوکی پئی بەخشیوو. ئەلئەمین هیچ شتیکی نەدەخوارد و نەدەخواردووه مەگەر بە ئیزنی ئەو نەبیّت، بۆیه کاتیک له دواى ئەلئەمینەوه. دواى ئەوهى مەئمون بووه خەلیفە، بۆ الحسن بن سەهل نووسی که جبریل بگریّت و زیندانی بکات، چونکە دواى مردنی ئەلرەشیدی باوکی، جبریل کۆشکە کهى بەجیھپشت و چوو بووه لای ئەلئەمینی برای. ئەلحەسەن بن سەهل ئەم کارەى کرد. کاتیک له سالی دوو سەد و دوو بوو، ئەلحەسەن بن سەهل بە سەختی نەخۆش کەوت، پزیشکەکانیش چارەسەریان کرد، بەلام سوودی نەبوو، بۆیه جبریلی له زیندان ئازاد کرد تا چارەسەرى بکات. لەماوی چەند رۆژیکی کهم جبریل توانی چارەسەرى نەخۆشییه کهى بکات، بۆیه بن سەهل بە نەهینی پارەبەکی زۆری پیداد. بە نووسینیکی (مەئمونى) ئاگاداری کردۆتەوه، له چۆنییهتى چاکبوونەوهى نەخۆشیه کهى لەسەر دەستی جبریل، بۆیه مەئمون پرسپاری له بابەتە کهى کردوووه. بە لیبوردن وەلامی دایەوه.

له جوندیشاپور، دواى پشکینه کهى به سهروکايه تى پزیشکان دایمه زراند، دواتر کورپه کهى بوختیشو بن جبریل شوینی گرتوه، تا گه یشته ته مهنى پیری له چاو ئه و پیگه و بارودوخه ی هه ی بوو و پاره یه کی زوری نه بوو، که هه ریه کییک له پزیشکانى سه رده می خو ی، له وانه جبریل بن عوبه ید الله بن بهختیشو، جینشینه که ی، عوبه یدالله بن جبریل، به قه د ئه و ده ستیان ده کهوت [۲۲]. ئه مانه شه ش که سن له بنه ماله ی بوختیشو که هه موویان پزیشکی لیها توون، گورگیاس به تنها خه می وه رگیپرانى نه بوو، وه کوو باس مان کرد، چونکه زوربه یان له پال وه رگیپران دا، کتیبی به سوودیشیان له سه ر پزیشکی نووسیوه .

- بنه ماله ی قورره: ئه وان له به غدا زانستیان به میرات گرتوه، به ناوبانگترینیان ثابت بن قورره^{۱۱} بووه، شاره زا بووه ده رباره ی گه ده و به رده کان که له میزلداندا دروست ده بن، هه روه ها ده رباره ی ئه و نه خو شیانیه ی که له جه سته دا ده رده که ویت [۲۳].

جبریل بن بهختیشو، ئه م کتیبانه ی: رساله إلى المأمون في المطعم والمشرب. المدخل إلى صناعة المنطق. في الباه. رساله مختصرة في الطب. کناشه. في صناعة البخور. به تاييه ت بو خه لیه مه ئمون نووسیویه تى .

^{۱۱} ثابت بن قورره بن مه روان، ناوی ثابت بن قورره بن عیرفان ئه لحه رانییه، نازناوی ئه بو ئه لحه سه نه. (۲۲ کۆچی/ ۸۳۶ زاینی - ۲۶ سه فه ر ۲۸۸ کۆچی تا/ ۱۹ شوباتی ۹۰۱ ز) ژیاوه . زانایه کی عه رب بووه، به ناوبانگ بووه به زانیاری له فه له کناسی و بیرکاری و ئه ندازیاری و مؤسیقا. له شاری حه ران له شام له دایکبووه که ده که ویتته سه ر رووباری بالیخ که لقیکی رووباری فوراته و ئه مرۆ ده که ویتته باشووری تورکیا.

ئه و یه که م که س بوو که درێژی سالی خواری حساب کرد، وه ک چۆن دیاری کرد که ۳۶۵ رۆژ و ۶ کاترمیر و ۹ خوله ک و ۱۲ چرکه (واته تنها دوو چرکه هه له ی کردوه). ده ستنووسییک له کتیبی “ پیشه کی بو زانستی ژماره کان ” له نووسینی نیکوماخوس ئه لجه راشی، وه رگیپرانى ثابت بن قورره .

کتیبیکی هه یه له سه ر ژماره یه کتر جیا که ره وه کان، کتیبیک له سه ر سیگمینته کانی سلنده ر، کتیبیک له سه ر کردار و پرسه کان. باه تیکی دیکه له سه ر (ئه گه ر هیلکی راست بکه ویتته سه ر دوو هیل) و کتیبیک له سه ر سیگۆشه ی گۆشه راست، کتیبیک له سه ر شیوه که رتیه کان، کتیبیک له سه ر مامه له کردن له گه ل فۆرمه کانی لیکچوون، کتیبیک له سه ر پیشه کیه کانی

ئىوكلىد، كىتېبىك لەسەر فۇرمەکانى ئىوكلىدس، كىتېبىك لەسەر فۇرمەکانى ئەلماگىست، كىتېبىك لەسەر دەرھىنانى پەرسە ئەندازەيەکان، پىتى ئەو ئارگىومىنتە دەگەرپتەو بە سۆكرات، بابەتېك لەسەر دروستکردن شىوہى چەناگەيەك كە چواردە بنەماي ھەيە و بە گۆيەكى ناسراو دەورە دراوہ، كىتېبىك لەسەر وەسفکردنى دىسكەكە، كە بۇ وەزىر ئەبى ئەلقاسم عوبەيد اللە كورى سلیمان نووسىويەتى، رىسالە يەك لەسەر چۈنەيتى رۇشتنى مرؤف بۇ بەدەستەيىنانى ئەندازىارى پىويست واتاكان، كە تىيدا باسى ئەو شويىنەوارانە دەكات كە لە ھەوادا دەرکەوتوون، ئەو بارودۇخانەش كە لە ھەوادا بوون، كە لەلايەن بەنو موسا و ئەبو ئەلحەسەن ثابت بن قورەوہ چاودىرى دەرگان، سى بابەت، ژمارەكانى عىسا بن ئوسەيد ثابت بن قورا و ھەلامە جىگىرەكانى، پىشەكى كىتېبەكەى ئىوكلىد كە شاكارىكى گەورەيە، كىتېبى ناساندنى لۆژىك، كىتېبىك لەسەر چوارگۆشەكە و تىرەكەى، كىتېبىك لەسەر رۈوبەرى شىوہ تەختەكان و ھەموو ژمارەدەرەكانى تر و شىوہكان، پوختەى كىتېبەكەى نىكۇماكۇس لەسەر زانستى، دوو بابەت، فۇرمەكانى بە فىل، ھەلامى ئەو پرسىيارانەى كە ئەبوسەھل نەوبەختى لىي پرسىوہ، كىتېبىك لەسەر بەشەكانى گۆچكەى پاراكۇنى، كىتېبىك لەسەر ناوچەى جەستەى پارابۇلىك، كىتېبىكە لەسەر شىوہى ھىلەكان كە سىبەرى تەرازوويەك پىيدا تىدەپەرت، بابەتېكە لەسەر ئەندازەيى كە لەلايەن ئىسماعىل ئىبن بولبولەوہ نووسراوہ، كۆكراوہكانى كىتېبى ئەندامە ئازار بەخشەكانى گالىن. كىتېبىك لەسەر رېژەى پىكھاتوو، رىسالىك لەسەر ژمارەى راست، كىتېبىك لەسەر فەزاي ھىلەكانى برىن، كىتېبىك لەسەر ئامىرى بزويىنەكان، بە زمانى سريانى، بابەتېك لەسەر راستکردنەوہى كىشەكانى جەبر بە بەلگە ئەندازەيەكان، چاكسازىيەكەى لە بابەتى يەكەمدا لە كىتېبەكەى ئەپۇلۇنيۇس لەسەر برىنى رېژە سنووردارەكان، ئەم كىتېبە دوو وتارە، يەكەمىيان چاكسازى لە تابىت كىردووہ، ئەو بە باشى روونى كىردووہتەوہ، دووہمىشيان چاكى نەكىردووہتەوہ و تىنەگەيشتووہ، پوختەيەكى ئەندازەيە، ھەلامى چەند بابەتېك دەداتەوہ كە سەنەد بن ھەلى پرسىارى لىكردوون، كورتكراوہى الفاسىگورىاس .

لە مزگەوتى گەورەى ھەران كارى كىردووہ، پاشان لە سالى ۸۴۸ ى زايىندا رووى لە شارى رەقە كىردووہ و قوتابخانەيەكى بالاي لەوئى دامەزراندووہ بۇ ئەوہى فىرى ھەلەكناسى و ھەلسەفە و پىزىكى بكات بن قاسم ئەلروقى، ئىبراھىم بن زەھرون، ئەسىر بن عىسا و ئەوانى دىكە لە رەققە

- قوستاى كورى لوقا البعلباكى^{۱۲}: به رەچەلەك يۇنانى بوو، يەككىك بوو لە وەرگىرانى سەدەي سىيەمى كۆچى، شارەزاي زمانى يۇنانى و سريانى و عەرەبى بوو، لە سيفەتەكانى لە وەرگىراندا ئەو بوو كە لە وەرگىراندا باش بوو، لەگەل باشى دەرپرین و شىواز، ھەرۋەھا چاكسازى لە ھەندىك لەو وەرگىراندا كرد، كە لە سەردەمەكانى پىشووڧا كرابوون. ھەندىك كىتیبى گالىن و ئەرستۆى وەرگىرا.

ھەرۋەك دكتور شەوكت ئەلشتى دەلئىت: “ۋەرگىران لە سەردەمى عەباسىدا كارى دەولەت و تاكەكان بوو، بەو پىيەي ژمارەي وەرگىرەكان ۱۰۰ كەسى تىپەراندوو، ھەندىك خىزان تايبەتمەند بوون بە كارى وەرگىران و گواستەنەو، ھەرۋەھا قوتابخانەي تايبەتايان ھەبوو بۇ فىرکردنى وەرگىران و ئەوھى وەريانگىراوھ چۆن چاكى بكنەوھ” [۲۴].

ئەمانە وەرگىرە ديارەكانى ئەو كات بوون، كە لەلای دەولەت پشتيان پى دەبەسترا، بە فەرمى بۇ كارى وەرگىران راسپىردابوون، بەلام وەرگىرانى دىكەش ھەبوون، كە لە خواروھ بە درىژى باسى ھەموويان دەكەين.

و ناوچەي جەزىرەي سوريا، پاشان روويان لە بەغدا كرد. وەرگىرانەكانى ثابت ئىبن قورلە لە بەرھەمەكانى ئەپۇلۇنىۆس لەسەر كۆنىك.

ثابت بن قورە شارەزاي چەندىن زمان بوو، لەوانە سريانى و عەرەبى و يۇنانى، چەندىن بەرھەمى لە يۇنانى وەرگىراوھ بۇ زمانى عەرەبى، وەك بەرھەمەكانى ئەوھتا بەتلىمۆس وئىوكلىد و ئەرشىمىدس و ئەپۇلۇنىۆس.

^{۱۲}- قوستا كورى لۇقا البعلبەكى (سەدەي سىيەمى كۆچى) فەيلەسوف و بىركارىكى مەسىحىيە و بە رەچەلەك رۇمانىيە. زۇر كىتیبى يۇنانى وەرگىراوھ، پۇلىنكردىن زۇرى ھەيە . لە شارى بەعلبەك لەدايكبوو، بۇيە دەگەرئىتەوھ بۇ ئەو شارە. گىرەرەوھەكان لە ديارىكردىن سالى مردنىدا جياواز بوون، ھەرچەندە زۇرتەر لەسەر ئەوھ كۆكن كە لە سالى ۳۰۰ى كۆچى مردووھ، بەلام لە سالى ۲۸۶ كۆچى و ۳۱۰ى كۆچىدا ئاماژە بەمردنى كراوھ.

ئىبن الندىم لە الفەرىست وەرىگىراوھ و دەلئىت لە زمانى يۇنانى شارەزابوو، لە عەرەبىشدا رەوانبىژبووھ. لە نىو نووسەرانى ئەو بلاوكراوھ كۆنەدا: كىتیبى ئارن سەبارەت بە بەرزكرنەوھى شتە قورسەكان كە بە وردى لەلايەن بارۆن قەرادى قوھوھ راستكراوھتەوھ و كىتیبى “كشتوكالى رۇمانيا” كە لەلايەن حەكىمەوھ، قوستۆس كورى ئەسكورا ساكىنا نووسراوھ. بۇ عەرەبى وەرىگىراوھ.

گرنگترین کتیبەکانی وەرگېردراوی ئەو سەردەمە بۆ سەر زمانی عەرەبی.

۱- کتیبەکان که له زمانی یۆنانییەو نووسراون: چەند کتیبیک له پزیشکی یۆنانی هیپۆکراتیس وەرگېراون، لەوانە کتیبی کنجکاو، پېشکەوتنی زانین، نەخۆشیە توندەکان، پەتازانی نوکتەکان، سروشتی مرۆف، پەیمانی هیپۆکراتیس. گوپراپەلی، پەلسی، چارەسەری نەخۆشیەکان، پینچ بابەتەکە، ستایلیست، کتیبی میزاج، هیزە سروشتییەکان، نەخۆشیەکان، زانینی نەخۆشیە رازییەکان، ژیری بیتاوانی و چەندانى تر. زۆربەى ئەم کتیبانە لەلایەن حونەین کورې ئیسحاقەووە بۆ سەر زمانى عەرەبى گواستراوەتەووە.

۲- کتیبەکانی گواستراوە لە زمانى هیندیەووە: لە نیو ئەو کتیبە پزیشکیانەى که له سەردەمی عەباسییەکانەووە له زمانى هیندیەووە وەرگېردراون و گواستراونەتەووە بۆ سەر زمانى عەرەبى، کتیبى سەسارد له پزیشکیدا، کتیبى ناوی ماددە ھۆشبەرەکانى هیندستان، کتیبى ئیدانەکردنى تەواوى، کتیبى کورتەى هیندستان لەسەر ماددە ھۆشبەرەکان، کتیبى رۆزا ئەلھندیە له چارەسەرکردن بۆ ژنان، کتیبى وەھم له نەخۆشى و نەخۆشیەکان، کتیبى هیندستان له رەگەزەکانى ژيان و ژەھرەکانیاندا [۲۵].

دواى ئەوەى پرۆسەى گواستنەووە تەواو بوو، بارودۆخى دەوڵەتى عەباسى سەقامگير بوو، گۆرانکاریەكى چۆنایەتى له مېژووی پزیشكى عەرەبیدا له وەرگېرانەووە بۆ نووسەرى، له دواى ناوەرأستى سەدەى چوارەمى كۆچى سەریهەلدا، که سەردەمىكى نوڤى داھینەرى پزیشكى عەرەبى دەستپېکرد، که یەكەمیان کتیبى (فردوس الحکمة) بوو له نووسینى

عەلى بن سەھل تەبەرى، كە كىتەبە كە بۇ حەوت جۇر پۇلېن كراو، لە ھەر جۇرەكانى سى وتارىان تېدايە، بابەتەكان سى سەد و شەست بابەتى تېدايە [۲۶].

عەلى بن سەھل تەبەرى^{۱۳} سەبارەت بە ھۆكارى نووسىنى ئەم كىتەبە دەلېت: لەو شتانەى كە لە كىتەبى داناکان خویندومەتەو، زۆر كورتە بۇ خەلكى شام و ئەوانى دىكە، كە

^{۱۳} زانای موسلمان ئەبو ئەلحەسەن عەلى كورپى سەھل رەبان ئەلتەبەرىيە. لە شارى مرووى تەبەرىستان لە سالى ۷۸۰ى زايىنى ۱۶۴ كۆچى يان سالى ۷۷۰ى زايىنى ۱۵۳ كۆچى، لە بنەمالەيەكى فارسى مەسىحى لەدايكبوو، بەپىي ئالدۇ مىيلى و ئىبن خەلەكان، لەسەر دەستى موعتەسىم موسلمان بوو. محمد زوبەير الصدىقى، لىكۆلەرى كىتەبى (فردوس الحكمة) دەلېت : المتوكيل بانگى كرد بۇ ئىسلام، بۇيە لە باوەشى گرت.

سەبارەت بە نازناوى رەبان، بە ماناي پرۇفيسۆرى رېزدار دىت، بەپىي ئالدۇ مىلى، كە دەلېت: نازناوى سىرپانى، رەبان، لەلايەن مەسىحىيەكانەو بەكارھاتوو و ھاوشىوھى زاراوھى پرۇفيسۆرە لەنيو ئىمەدا.

باوكى سەھل زانايەكى لىھاتوو بوو لە بواری پزىشكى و ئەندازيارى و ئەستىرەناسى و بىركارى و فەلسەفەدا، دەوترېت كە يەكەم كەس بوو كىتەبى ئەلماگىستى بەتلىمۆسى وەرگىراوھەتە سەر زمانى عەرەبى. ئەبو ئەلحەسەن يەكەم خویندنى لە باوكىوھە وەرگرتوو كە جگە لە زمانەكانى عەرەبى و سىرپانى فېرى پزىشكى و ئەندازيارى و فەلسەفەى كردوو. دوای مردنى باوكى پزىشكى خویندوو و بووھە پزىشكىكى بەناوبانگ. لە شارى رەى پزىشكى كردوو، پاشان چووھ عىراق و لە شارى سىر من راى (سامەرا) نىشتەجى بوو، لەوئى بووھە نووسەرى خەلىفەكان ئەلموعتەسىم و ئەلوائىق و ئەلموتەوھكىل.

عەلى لە بنەمالەيەكى فارسى يان سىرپانى لە تەبەرىستان ھاتوو. حىسین ناسر باسى لەوھە كردووھ كە لە ئايىنى زەردەشتىيەوھ موسلمان بووھ بەلام سامى ك. ھامارن و فرانز رۆزنتال دەلېن لە ئايىنى مەسىحىيەوھ موسلمان بووھ. باوكى، سەھلى كورپى بشر، بەرپرسىك و ئەندامىكى زۆر رېزدار و پلە بالاي كۆمەلگەى سىرپانى بوو .

خەلىفەى عەباسى ئەلموعتەسىم (۸۳۳-۸۴۲) چووھتە خزمەتى دەربارەوھ، كە لە سەردەمى موتەوھكىل (۸۴۷-۸۶۱)دا بەردەوام بووھ. عەلى كورپى سەھل لە زمانى سىرپانى و يۇنانى شارەزا بووھ، كە دوو سەرچاوھى نەرىتە پزىشكىيەكانى سەردەمى دىرپىن بوون و شارەزايى باشى لە خەتنووسى و جواننووسى عەرەبى ھەبووھ.

خاوەنەکانیان لە يەك هونەردا سنووردار بوون. زۆرێك لە هونەرە جیاوازه‌كانى پزىشكى وای لێكردم كەتیبێك لەبارەیانەوه بنووسم كە فەزىلەتەكانى كەتیبى يەكەم و ئەوانى دىكە كۆبكاتەوه. بۆ ئەوهى كەتیبەكان بکەوێتە ژێر كۆنترۆلى خۆمان، هەندىك بەشەكانم سەپۆتەوه كە زیادبوون. بۆ نموونە چىرۆكى ئىمامەكانى مزگەوتەكانى كەناشەكان دەگرێتەوه، كە من لێم سەپۆتەوه ئەوه مانا دووبارەبووه‌كان و وتارە كێشەدارەكان، من راستەوخۆ چوومه سەر سوود و سەرچاوه‌كان، بۆيە بە يارمەتى خودا نەهێنەكى نەهێنى حىكەت و گەنجىنەى هونەر بۆ من ئامادەكراوه. نىشانەكانى، بوونى رۆحەكان و جەستە، پىكەهاتەى ئازەل و روه‌كەكانى و هۆكارەكانى رەنگ و تامەكان. [٢٧]

لە كەتیبەكەدا ئىبن رەبان ئەلتەبەرى باسى ئەو سەرچاوانەى كردوووه كە لىي وەرگرتوووه، ئەوانىش هىپۆكرات، ئەرستۆ، گالىن، يۆحەنا بن مەساوىيە و حەنىن بن ئىسحاق. چەند سالىكى خاياند بۆ ئەوهى ئەم كەتیبە ئامادە بكات بەهۆى زۆرى سەرقالىيەكانىيەوه، كە رېگەى نەدەدا خۆى بۆ نووسىن تەرخان بكات، تا ئەو كاتەى كە لە سالى سىيەمى يەك لە دواى يەكەكانى سەردەمى مۆتەوه‌كل دا^{١٤} توانى تەواو بكات.

^{١٤} ئەبو الفضل جەعفەر المتوكل بالله كورى موعتەسىم كورى هارونە رەشىد كورى مەهدى كورى مەنسور عەباسى الهاشمى قورەشى (٢٠٥-٢٤٧ كۆچى) ژياوه (نازارى ٨٢٢ - كانوونى دووهم ١١، ٨٦١ ز) و سەردەمى خەلافەت (٨٤٧-٨٦١) دواى براكەى بالله، كورەكەى المنتصر بالله شوينى گرتەوه. داىكى توركە و ناوى شوچايە. ئەو دەيەمىن خەلىفەى عەباسىيە، بىست و نۆيەمىن خەلىفەى مۆسلمانانە، يان بىست و هەشتەم، دواى يەزىد بن معاوية بە شايستەيى زانىنى عەبدوللا بن زوبەير بەسەر معاوية بن يەزىد و مەروان بن الحەكەم لە خەلافەت. ئەو وەك باقى خەلىفە عەباسىيەكان، رەچەلەكى ئەلموتەوه‌كىل دەگرێتەوه بۆ ئەلعەباس بن عەبدولمطالب، وەك چۆن ئەو جەعفەر بن محمد الموعتەسىم بالله بن هارون ئەلرەشىد بن ئەلمەهدى بن ئەبو جەعفەر ئەلمەنسور بن محمد بن عەلى بن عەبدوللا بن العباس بن عبدالمطالب بن هاشم بن عبد مناف القرشى الهاشمى.

کاریگری بزووتنه‌وهی وهرگیران له پزشکی ئیسلامیدا

له‌م سهرده‌مه‌دا ڕوونه‌گرنگترین شت که یارمه‌تی پیشخستنی پزشکی ئیسلامی و گه‌شه‌سەندنی دا له‌م سهرده‌مه‌دا بزووتنه‌وهی وهرگیران بوو، که ڕیگه‌ی به‌پزیشکانی مسوولمانان ده‌دا به‌پزیشکی یۆنانی و به‌ناوبانگترین پیاوه‌کانی ئاشنا بن و ئەمه‌ش پیش دامه‌زراندنی پزشکی عه‌ره‌بی بوو، له‌ژماره‌یه‌ک قوتابخانه‌ی پزشکی به‌ناوبانگی په‌یمانگای چون‌دیشاپور و له‌هیندستانه‌وه له‌سهرده‌می خه‌لیفه‌ ئەبو جەعفەر ئەلمه‌نصوره‌وه ئەوه‌ی به‌چاودێری و گرنگیدانی خه‌لیفه‌کانه‌وه وهریانگرت، که هانی ده‌رکه‌وتنی پزیشکانی تری ده‌دا، که زانستی پزشکی خۆیان بلۆکرده‌وه. جا چ زانست، چ به‌فیرکردن، چ به‌وهرگیران یان نووسین بێت، بۆ ئەوه‌ی پزشکی ئیسلامی توانای له‌گه‌ڵ بنه‌مای زانستیه‌کاندا خۆیان راست بکه‌نه‌وه، کاره‌کانیان له‌سەر بنه‌مایه‌کی زانستی تۆکمە بێت، که دواتر له‌هه‌ریه‌ک له‌که‌سایه‌تی ئەل‌رازی و ئیبن سینادا به‌رجه‌سته بووه، که ئەوان توانیان وه‌سفی نیشانه‌کانی نه‌خۆشیه‌که‌کان بکه‌ن و نه‌خۆشیه‌کان ده‌ستنیشان بکه‌ن، پاشان دین په‌یوه‌ندی و نزیکایه‌تیه‌کانی نیوان نه‌خۆشیه‌هاوشیوه‌کان ڕوون بکه‌نه‌وه و له‌مه‌شدا پرۆسه‌یه‌کی لیکدانه‌وه ئەنجام ده‌ده‌ن، که تهنها به‌وه‌سفکردنی ده‌رکه‌وته‌کانی نه‌خۆشیه‌که‌ سنووردار نابیت، به‌لکو لیکدانه‌وه‌ی نیشانه‌کانی نه‌خۆشیه‌که‌ باری نه‌خۆش و ئاماژه و ده‌رکه‌وته‌کانی دیاری ده‌که‌ن [۲۸].

“ئیب‌ن خه‌لدوون^{۱۰} له‌زانستگه‌راکانی ئیسلامدا له‌بواری زانست و پیشه‌سازیه‌دا له‌پیشه‌نگه‌کان بوون که له‌پشتی ئامانجه‌که‌وه هاتبوون، وه‌ک الرازی، المجوسی، ئیب‌ن سینا، له‌خه‌لکی ئەنده‌لوسیه‌وه ئیب‌ن زه‌هره^{۱۱} له‌به‌ناوبانگترینیان بوون” [۲۹].

^{۱۰} وه‌لی الدین ئەبوزه‌ید عبدالرحمان بن محمد بن محمد بن الحسن بن جابر بن محمد بن ئیبراهیم بن عبد الرحمان بن خالد (خه‌لدوون) الحضرمی له‌ (سهره‌تای مانگی رهمه‌زانی سالی

٧٣٢ی کۆچی) بەرامبەر (٢٧ی ئایاری سالی ١٣٣٢ی زایینی)، ” له تونس لەدایک بووه، له مائیکی زانستپەرور و شکۆمەند گەرە بووه، بۆیه له سەرەتای منداڵیدا هەموو قورئانی لەبەر کردووه، باوکی یەكەم مامۆستای بووه، هەر وەها له ژێر دەستی زانایانی بەناوبانگی ئەندەلوس خویندویەتی، که دوای رووداوهکان بۆ تونس کۆچیان کردوه. له دیارترین مامۆستاکانی: محمد بن عبد المهیمن الحضرمي، محمد بن سعد بن برال الأنصاري، محمد بن الشواشي الزرزال، محمد بن العربي الحصار، أحمد بن القصار، محمد بن جابر القيسي، محمد بن سليمان الشطي، محمد بن إبراهيم الأبي، عبد الله بن يوسف المالقي، أحمد الزواوي، محمد بن عبد السلام و چەندانی تر بوون. کاریگەرترین ئەو زانایانە ی له فیکر و بیرى دا. بریتی بوون له: حمد بن عبد المهیمن الحضرمي، ئیمامی فەرموودەزان و رێزمانناسەکان له مەغریب محمد بن إبراهيم الأبي، که زانستەکانی فەلسەفە، لۆژیک، سروشت و بیرکاریان لێ فێربووه. کاتیک پەتای تاعون، له سالی [٧٤٩ کۆچی = ١٣٤٨ی زایینی] له رۆژھەلات و رۆژئاوا، بڵاوبوووه و زۆرە ی ناوچەکانی جیهانی گرتەوه، ئەم رووداوه کاریگەرییەکی زۆری لەسەر ژيانى ”ئیبین خەلدون” هەبوو دایک و باوکی له دەستدا، هەر وەها بەشیک له مامۆستاکانی، که پیشتر له ”تونس” زانستی لێ وەر دەگرتن، رزگاریان نەبوو، چونکه کەس نەماوه زانیاری لێ وەر بگرت یان بەردەوام بیت له خویندن. بۆیه له سالی [٧٥٠ کۆچی/١٣٤٩ی زایینی] کۆچی کرد بۆ شارى ئەقسای مەغریب، چوو هەر فەرمانگە ی گشتی له دادگای ئەبو سالم، دەستی کرد بە پەیرەوکردنی ئەو رینگایە ی که پیشتر باوبایرانی گرتبوویانە بەر، هەر وەها پە یوهندی بە کاریکی رۆحانییەوه کرد له دەرباری بەنی مارین، سولتان ”ئەبو عەنان” ی پادشای مەغریب له ئەلئەقسا وه ک ئەندامی ئەنجومەنی زانستی خۆی دەستنیشان کرد و رینگە ی پێدرا بگەریتەوه بۆ سەر خویندنی وانەکانی، له نیو ئەو زانا و نووسەرانی که له ”تونس” وه کۆچیان کردبوو بۆ، ”ئەندەلوس” و ”ولاتانی مەغریب”. بەلام دۆخەکە ی زوو بەرهو خرابی گۆرا کاتیک سولتان ”ئەبو عەنان” ئاگادار کرایه وه که ”ئیبین خلدون” پە یوهندی بە ئەبو عەبدوللا محمد الحفسی میری له کارلادراوی ”بیجایە” -وه کردووه و پیلانیکی له گەلدا دارشتوووه بۆ وەرگرتنەوه ی مولک و مالی فەوتاوەکە ی. بۆیه ئەبو عەنان زیندانی کرد، سەرەرای ئەوه ی ئیبین خەلدون جینگە ی ئومیدبوو و ئاینده یه کی دیاری زانستی هەبوو، بەلام سولتان لێی دوور کەوتەوه، نزیکە ی دوو سال له زینداندایه وه تا سولتان له سالی [٧٥٩ کۆچی/ ١٣٥٨ی زایینی] کۆچی دوایی کرد. جلهوی سەلتەنەت کەوتە دەستی ”ئەبی سالم ئەبی ئەلحەسەن”، ”ئیبین خەلدون”

ئازادکرد، بووہ جىيى رەزامەندى سولتان و پىڭگەبەكى گەورە لە نوسىنگەى خۆى پى دا. ھەموو نووسىنە نەھىيەكانى خۆى و بۆ كارى وەرگىران بە "ئىبن خەلدون" سپارد، بۆ ماوەى دوو سأل لەو پۆستەدا ماىەوہ تا سولتان "ئەبو سالم" كاتىك دەولەتمەدارەكان دژى سولتان ئەبو سالم راپەرىن و لەكارىان لابرد، "تاشفىن" ى برايان لە شوينى دانا، تاشفىن دەستپىشخەرى بۆ "ئىبن خەلدون" كرد بۆ ئەوہى بچىتە پال سولتان، بۆيە رەزامەندى لەسەر كارەكانى دا و مووچەكانى بۆ زياد كرد. بەلام "ئىبن خەلدون" بربارىدا لە سەرەتاي سالى [۷۶۴ كۆچى / ۱۳۶۲ى زايىنى]. گەشت بكات بۆ "غەرناتە" لە ئەندەلوس. ئىبن خەلدون لە غەرناتە، لەلای سولتان محمد بن يوسف بن اللەحمەرى سولتانى غەرناتە و وەزىرەكەى، ليسان الدين كورى خەتىب ميواندارى كرا و رىزىكى زۆرى لىنرا، كە ھاورىيەتییەكى دىرىنى لەگەل سولتان دا ھەبوو، ابن خەلدونى كرده بالیۆزى نيوان خۆى و پاشای قەستىل سولتانى، قشتالە بطرە بن الھنشە بن أذقونش بۆ ئەنجامدانى ئاشتەوايى لە نيوانياندا، ئىبن خەلدون ئەركەكەى بە سەرکەوتنىكى گەورە ئەنجامدا، بۆيە سولتان پاداشتىكى گەورەى داىەوہ زەوييەكى گەورە و پارەيەكى زۆرى پىيەخشى، ئەمە بووہ ھۆى ژيانىكى ئاسوودە لە ژىر سنوورى سولتانى "غەرناتە". بەلام بەختەوہرىيەكەى زۆرى نەخاياند، بوختانەكانى مرؤفە ئىرەيبەرەكان و دوژمنان بەدوايدا دەگەران، تا توائيان ئەو دوستانەتيەى لە نيوان ئەو و وەزىر "ئىبن الخەتىب" دا بوو، تىكيان دا، كە لە بەرامبەردا سولتاندا ھەلۆيستی گۆرا، لەوہ تىگەيشت كە چىتر شوينى لە غەرناتە نايىتەوہ، دەچىتە "ئەندەلوس". لەم نيوہندەدا ئەبو عبدوللا محمد الحفسى ئەمىرى بىجايە كە توانى بووى تەختەكەى وەرگريتەوہ، ناردى بە شوينى و بانگھيشتى كرد بۆ ئەوہى بىتە لای، پىشنيارى كرد كە پىڭگەبەكى باشى پى دەدات وەك جىيەجىكردى پەيمانە كۆنەكەيان، بۆيە ابن خەلدون ئەندەلوسى بەجىيەشت، لە ناوہراستى سالى [۷۶۶ كۆچى/ ۱۳۶۵ ز]، گەيشتە بىجايە و شازادەكەى و خەلكەكەى بە پىشوازيەكى گەورە پىشوازيان لىكرد لە كاروانىكى فەرمىدا كە سولتان و دەولەتمەدارە بالاكانى بەشدارىيان تىدا كرد، قەرەبالغىيەكى جەماوہر لە خەلكى ولات. جارىكى تر ئىبن خەلدون لە ئاسوودەيى و زۆربوونى رزق و رۆزى و دەسەلاتدا ماىەوہ تا "ئەبو عەباس ئەحمەد" ئەندامى بنەمالەى پاشايەتى "قوستەنتىن" شانشىنى ئامۇزاكەى، داگىركرد و شازادە "ئەبى عبدوللا" ى كوشت و دەستى بەسەر ولاتدا گرت. شازادە "ئەبو حەمۇ" ى سولتانى "تلىمسىن" پىشنيارى كرد كە ابن خەلدون وەك سەرپەرشتىار دەستنىشانى بكات، بە مەرجىك يارمەتى بدات ھۆزەكان ھان بدات بچنە پالى تا دەست بەسەر "بىجايان" دا بگريت. چونكە لە كارىگەرى بەلام ئىبن خەلدون لەسەر ھۆزەكان دلنباوو. بەلام ابن خەلدون بۆ پۆستەكە داواى لىبوردنى كرد كە ئەو

کارەى قبول نەکرد، پېشنیاری کرد لەبرى ئەو یەحیا براکەى بنیړیت، بەلام وەلامى ئەوەى دایەووە کە داواى لیکرد بوو ھۆزەکان کۆبکاتەووە و پالپشتى بکەن. لە کۆتایدا کارەکە بە شکستى "ئەبى ھەمۆ" و ھەلھاتنى کۆتاییان ھات و "ئىبن خەلدون" داواى ئەوەى ھەموو ھاوپەیمانەکان و نەبارەکانى بەدواداچوونیان بۆ ابن خەلدون دەکرد، ئەو جارێکى دیکە ھەلھات. ئىبن خەلدون خیزانەکەى لە فەز بەجیھىشت و جارێکى تر چوووە ئەندەلوس، ماوہبەک لە میواندارى سولتانەکەیدا، "ابن الأحمر" مایەووە، پاشان گەراپەووە بۆ "مەغریب" جارێکى تر، بریاریدا سیاسەت جىبھىلیت، خۆى بۆ خویندەووە و کۆکردنەووە تەرخان بکات. لەگەل خیزانەکەى لە "بەنى عارف" مەو چوووە لای ھاوړیکانى، بۆیە لە یەکیک لە کۆشکەکانیان لە "قەلەت ئىبن سەلامە" – لە پارێزگای "وھران" لە جەزائیر – نىشتەجىیان کرد و لەگەل خیزانەکەى لەو شوینە دوورەدەستە نزیکەى چوار سأل، لەو ماوہبەدا چىژى لە ئارامى و سەقامگىرى وەرگرتووە. لەدایکبوونى کتیبى "موقەدیمە" لە "قەلای ئىبن سەلامە" بوو، توانى کتیبە ناسراوہکەى خۆى کۆبکاتەووە "کتیبى وانەکان و دیوانى سەرەتایى و ھەوال" لە سەردەمى عەرەب و فارس و بەربەرەکان، ئەوانەى لە گەورەترین دەسەلاتەووە لەگەلیان دەژیا، کە بە پىشەکییە بەناوبانگەکەى کە باسى کاروبارى کۆمەلگەى مەرفایەتى و یاساکانى دەکرد، بلاوى کردەووە. کاتیک تەمەنى نزیکەى چل و پىنج سأل بوو داواى پىگەىشتنى ئەزموونەکانى، نووسىنەکەى تەواو کردو زانیارى و تىبىنىیەکانى فراوانتر بوون. ئىبن خەلدون ویستى بگەریتەووە بۆ "تونس"، بۆیە نامەیکەى بۆ ئەبو ھەمۆ نووسى و داواى مۆلەتى لیکرد و بە ھیواى لیبوردنى، سولتان مۆلەتى پىدا و گەراپەووە بۆ زىدى خۆى. تا تەواوکردنى کاتى تەرخانکراوى بۆ لیکۆلینەووە و خویندن مایەووە پىداچوونەووە وەردىنى کتیبەکەى کرد. ابن خەلدون ترسى ئەوەى ھەبوو کە سولتان پال بەو بوارەى سیاسەتەووە بنىت، کە ئەو لى بىزار بوووە و بریاریداووە لى دوور بکەوئیتەووە. بۆیە داواى لیبوردن لە سولتان دەکات کە ئازادى بکات و رىگەى پىدات پروات. لە سەرەتای [شەوال ۷۸۴ کۆچى / ۸ى کانوونى دووہمى ۱۳۸۲ى زاینى] گەىشتە ئەسکەندەریە، بۆ ماوہى مانگىک لەوئى مایەووە بۆ ئەوەى خۆى بۆ گەشتکردن بۆ "مەککە" ئامادەبکات، پاشان چوو بۆ "قاھیرە". میواندارى و رىزى لە خەلکى "قاھیرە" و زاناکانى بەجۆرىک وەرگرت و خویندکارانى زانست لە دەورى کۆدەبوونەووە، سوودیان لە زانستەکەى وەرگرت، بۆیە قوتابخانەیکەى لە "ئەزھەر" وەرگرت کە تىیدا خویندکار و مامۆستاگان و زانیانى وەک "تقى الدین المقرىزى"، و "ابن حجر العسقلانى ناسى". ھەرەوھا

پېزانين و رېزى "الزاهير بهرقوق"ى سولتانى "ميسر" ى وەرگرت كه راسپارد بۇ ئەۋەى فېرى فيقھى مالىكى بكات له قوتابخانەى قومسييه، ئەو سەردەمەى گەندەلى و گىژاۋى و توندوتىژى بوو، ئەو ەزى له يەكسانى بوو، بەدۋاى وردبىنىدا دەگەر، خۇى له لايەنگرى بەدوور دەگرت. ئەمەش دوژمنايەتى زۇر كەسى بۇ دەھىنا، جگە له ئيرەيى، كه بەھۇى رەزامەندى و پىنگەى ئەو لەگەل سولتان و داۋاى خويندكارانى زانست وەر دەگرت و بەرخۇدانى نیشان نەدا بەرامبەر بە گەرانى ئەو كەسانەى كه بەدۋايدا دەگەرەن دژى سولتان، وەك چۆن له پۇستەكاندا دەستبەردارى خۇى بوو، بە تايبەت دۋاى ئەۋەى ژن و مندال و پارەى لەدەستدا كاتىك ئەو كەشتىيەى بەرەو لە "تونس" مە برديان نوقم بوو. «ابن خەلدوون» له سالى [۷۸۷ كۆچى / ۱۳۸۵ زايىنى] دۋاى سالىك له دەسەلاتى پۇستى دادوهرى بەجىھىشت و زۇرى نەخاياند سولتان وەك پروفېسسورى فيقھى مالىكى له قوتابخانەى "الظاهريە البرقوقية" دايمەزراند.

سالىك دۋاى دەستبەكاربوونى له سالى [۷۸۸ كۆچى / ۱۳۸۶ زايىنى]. نەبارەكانى دژايەتيان كرد و دەرئەنجام لەلايەن سولتانەۋە لە كارەكەى دوورخرايەۋە و ئەۋىش داۋاى مۇلەتى كرد بۇ ئەۋەى گەشت بكات بۇ فەلەستين بۇ سەردانى قودس بكات. سولتان رېزى لەداۋكەى گرت و له كتيى الطعيفدا بە وردى باسى كردوۋە. لەم گەشتەى دا ئىبن خەلدون چاۋى بە تامرلان دەكەۋىت كاتىك ھەۋالى ھيرشى سوپاكانى تەيمور بۇ سەر شام و دەستبەسەرداگرتنى "حەلەب" و ترساندن و كوشتن و تىكدان ھات، ئەلناسر فەرەج بە سوپاكانىەۋە چوۋە دەرەۋە بۇ ئەۋەى رووبەروۋى بىتتەۋە، له نيو دادوهر و فەقىھانەدا، ئىبن خەلدونى لەگەل خۇى برد. شەر و پىكدادان له نيوان ئەو دوو تيمەدا روويدا، پاشان دانوستان بۇ ئاشتەۋايى دەستى پىكرد، بەلام ناكۆكى له نيوان شازادەكانى "الناصر فەرەج" روويدا، سولتانىش زانى كه پىلاننىكان بۇ لا بردنى له پۇستەكەى دارشتوۋە، بۇيە ديمەشقى بەجىھىشت و گەرپايەۋە بۇ قاھيرە. ئىبن خەلدوون چوۋە بۇ ديدارى "تەيمور لىنك" ديارى بۇ بردوۋە، داۋاى سەلامەتى بۇ دادوهر و فەقىھكاران ليدەكردوۋە. كاتىك "ئىبن خەلدوون" گەرپايەۋە بۇ "ميسر" ھەۋلىدا پۇستى سەرۆكى دادوهرى وەرگىرتتەۋە، تا له ھەۋلەكانىدا سەرکەوتوو بوو، دۋاى سالىك له سالى [رەجاب ۸۰۴ كۆچى / شوباتى ۱۴۰۲ زايىنى] لىى دوورخرايەۋە و پۇستەكەى كۆتايى ھات. ابن خەلدون له تەمەنى ھەفتا و شەش سالىدا [۲۶ رەمەزانى ۸۰۸ كۆچى / ۱۶ زى ئازارى ۱۴۰۵ ز سالىدا له قاھيرە كۆچى دۋاى كردوۋە.

ئىبن خەلدوون - له لىكۆلىنەۋەكانى پىشەكەيەكەيدا - پىش سەردەمى خۇى بوو، ژمارەيەكى زۇر له كۆمەلناسەكان كه دۋاى ئەو ھاتبوون كارىگەرييان لەسەر بوو، وەك: "فېكۆى ئىتالى،

"لیسینگ"ی ئەلمانی، فەرهنسییه کان " . ولیتیر"، ههروهها زانای به ناوبانگی فەرهنسی "ژان". جاک رۆسو، زانای ئینگلیزی مالتۆس، ئۆگست کانتی فەرهنسی. ئیبن خەلدون، "زانستی مېژوو" رهسه نایه تیبی ئیبن خەلدون و داهینانه که ی له زانستی مېژوودا له کتیبه زه به لاحت که پدا "العبر و دیوان المبتدأ والخبر" روهه و میتودۆلۆژیای زانستی و عهقلیه تی ره خه یی و هۆشیارانیه تییدا دیاره، وهک خۆی روه داوه مېژوو بیه کان ده خاته دهره وه، به شیوه یه کی دهره ونی زانستی، بویه پشتراستیان ده کاته وه و نه وهی که هه لبه ستره و یان ناتبا دهره ده چیت، لییان دوور ده خاته وه. سه بارهت به و نوبه ونه وه یه کی که "ئیبن خەلدوون" نزیك بووه وه، نه وه له ریکه خستنی نووسینیکی دا بوو به پپی روانگه یه کی نوئی که جیاوازییه کی زوری له گه ل نه و نووسینه مېژوو بیانه ی پیش خۆی هه یه، نه وه هه ر کتیبیکی به چه ند بابته تی گریدراو، مامه له ی له گه ل مېژوودا کردوه، له هه ر ولایتیک به جیا به شیوه یه کی یه کگرتوو روه داوه کان دهنووسیته وه. به لام نه مه ش قبولکراوه، که گېرانه وه ی لاوازی گواستۆته وه که هیه چ پشتیوانییه کی جیی متمانه یان نییه. ئیبن خەلدوون پیشه نگ بوو له هونه ری خۆ وەرگېران، به هه مان شیوه ئیبن خەلدوون به پیشه نگیکی هونه ری وەرگېرانی خود - ژياننامه داده نریت و کتیبی "ناساندنی ئیبن خەلدون و گه شته که ی رۆژئاوا و رۆژه لات" یه کیکه له سه رچاوه یه که مه کان بو نه مه هونه ره، هه رچه نده پیش نه مه هونه ره چه ندين هه ولی له هونه ری خۆوه رگېران، وهک "ابن حجر العسقلانی" له کتیبی "رفع الإصر عن قضاة مصر" ولسان الدین بن الخطیب له کتیبی "الإحاطة في أخبار غرناطة"، یاقوت له کتیبی "معجم الأدباء." به لام نه وه ی یه که م که س بووه که وەرگېرانیکی به فرراوانی له سه ر خۆی نووسیوه که تییدا چه ندين ورده کاریی ژیان و مندالی و گه نجی خۆی نووسیوه ته وه، ئیبن خەلدون له ته مه نی لاویتی شیعری نووسیوه، تا ته مه نی سه روو په نجا سالیش به رده وام بووه. شیعری ئیبن خەلدوون له رووی دارشته وه جیاوازه، تابه ته مندی له به چیژ و جوړیه تیبی و وردیبنی وشه کان و مانا به رزه کانی دایه، نه مه ش ده یخاته ریزی شاعیره گه وره کانه وه. نه و نمونه ی زانای به نه مه ک و لیکۆله ری لیزان و پیشه نگی داهینه ران بووه له زۆریک له زانست و هونه ره کاند، ئیبن خەلدون جیه نه جه ی روونی به جیه یشته نه ک ته نها له سه ر شارستانیته و مېژووی ئیسلام، به لکو له سه ر شارستانیته تی مرؤفایه تیش به گشتی و به ره هم و بیروکه کانی هیشتا چرایه کن بو تویره ران و زانایان به درژیایی مېژوو. کوچی دواپی ئیبن خەلدون پیشه نگی کۆمه لناسی، زانا، مېژوونووسی

وهرگىرپان لهسهر پزىشكانى ئىسلامىي له نزمترىنەوہ ئاستەوہ تا ئەو پەرى بالا كارىگەرى ھەبوو، وزە شاراوەكان و بەھرە داھىنەرەكانىشى تەقاندەوہ، بەپراستى ئەوہى وەك ئامرازىكى گرنگ دەبىندرىت، ھۆشيارى بوو كە ئاسۆكانى بىرى ئىسلامىي فراوانتر كرد و مەيدانەكانى دىالۆگ و كارلىككردنى نيوان گەلان دەرگەى بىرۆكەكانى ئەوانەيتىرى بەسەر خۆى دا كردهوہ، دواى ئەوہ توانيان بۆ چەندىن نەوہ پشت بەخۆيان بەستىت.

ئىنساىكلۆپىدى، عەبدولرەحمان ئىبن خەلدون، له ۲۶ى رەمەزانى سالى ۸۰۸ كۆچى كە ھاوتايە گەل ۱۶ى ئازارى ۱۴۰۱ى زايىنى له تەمەنى ۶۹ سالى.

^{۱۶}عزىز الدين ئەبو المكرىم ھەمزە بن عەلى بن زەھرا الحسەينى الحلەبى (۱۱۱۸ز / ۵۱۱ك - ۱۱۸۹ ز / ۵۸۵ كۆچى) بە ئىبن زەھرا ناسراوہ زانائى شىعە و ساداتى زانايانى شىعە له حەلەب، [ياساناس و رېژمانزان و رەوانبىژ له سەدەى شەشەمى كۆچى لەداىكبووہ. رەچەلەكەكەى دەگەرپتەوہ بۆ ئىسحاق بن جەعفەر ئەلسادق و ھەر بۆيە بنەمالەكەى بە ئىسحاقىيەكان ناوبانگيان دەرکرد. خۆى ئاماژەى بەوہشكردووہ، كە نەسەبەكەى بەم جۆرەيە: «ھو السىد عز الدين أبو المكارم حمزہ بن علي بن أبي المحاسن زهرة بن أبي علي الحسن بن أبي المحاسن زهرة بن أبي المواهب علي بن أبي سالم محمد بن إبراهيم محمد النقيب بن علي، بن أبي علي أحمد بن أبي جعفر محمد بن أبي عبد الله الحسين بن أبي إبراهيم إسحاق المؤمن بن أبي عبد الله جعفر بن محمد الصادق عليه السلام الحسيني الحلبي» لەسەر دەستى باوكى دەستى بە فيربوونى زانستەكان كردووہ و مۆلەتى رىوايەت لىي وەرگرتووہ، ھەر وھا خويندكار بووہ لەسەر دەستى باپىرەى، ئەبى المحسین زەھرا الحلەبى، جگە لە محمد بن حەسەن بن مەنسور، وەك ھەر وھا لە شىخ ئەبى عەبدوللا حسىن بن تاھر السورى، ئەبو مەنسور محمد بن الحسن النقاش ئەلموسىلى. فيربووہ. ئىبن زەھرا لە سالى ۵۸۵ كۆچى، كۆچى دوايى كردووہ و لە دامىنى جەبەل جەوشان كە دەكەويپتە رۆژئاواى حەلەب، نزيك لە شوپىنى كەوتنەخواروہ نيژراوہ گۆرەكەى لە سالى ۱۲۹۷ى كۆچى دۆزراوہتەوہ، نووسىنىكى لەسەر دۆزراوہتەوہ كە دەلييت: “ بەناوى خوداى بەخشندە و ميھرەبان، ئەمە خاكى تاكە رېژدار روكن الدين ئەبى المكرىم ھەمزە بن عەلى بن زەھرا بن عەلى بن محمد بن محمد بن ئەحمەد بن محمد بن الحسين بن اسحاق بن جەعفەر الصدىق رەحمەتى خواى گەورە لەسەر ئەو و باوك و كورەكانى ئىمامە پاكەكان بيت. مردنى لە رەجەب بوو لە سالى ۵۸۵ كۆچى، خودا لىي رازى بيت.

ئەگەر بمانهویت بزائین تا چەند بزووتنەوهی وەرگێران کاریگەرییە خۆی بەسەر زانستی ئیسلامیی بەجیی هیشتوو، تەنیا دەبیت سەیری ئەو گۆرانکارییە قوولانە بکەین که له پزیشکی عەباسیدا روویانداوه، که هیچ پەیوەندییەکیان بە پزیشکی پیش ئیسلامەوه نەبووه. یان ئەوه بەراورد بکەین که پزیشکەکان له پیش ئیسلامدا چییان نووسیوه – هاوشانی بکەین له گەل سەردەمی خەلافەتی ئیسلامی [۳۰]، ئەوهی که له سەردەمی عەباسیدا نووسراوه.

سەردەمە كانى ھاتنى پىرۆسەى وەرگىپران بۇ جىھانى ئىسلامى.

چالاكىيە كانى سەردەمە كانى ھاتنى بزووتنەوھى وەرگىپران بۇ جىھانى ئىسلامى، سەردەمى خەلافت بۇ چەند قۇناغىكى جودا دابەش دەبن، بە پىيى دابەشكارىيەكە، نوڭگەرىيى و زىادبوونى زانستەكان و داھىنانەكان، كە لەو سەردەمانە خراونەتەرۋو لە خوارەوہ بەپىيى قۇناغەكان باسى لىۋە دەكەين.

سەردەمى دەستكەوتى زانست

(دوۋەمى كۆچى، سەدەى ھەشتەمى زانى).

ئەو سەردەمە ناسراۋە بە سەردەمى گەيشتن بە زانست (دوۋەمى كۆچى، سەدەى ھەشتەمى زانىنى) فەتھكردنى شارەكانى ۋەك ئەسكەندەرىيە، حەران و جوندیشاپورە، دواتر چالاكىيە كانى وەرگىپرانى سەرەتايى كە ئاماژەيەكى روونن بۇ كارىگەرىيى زانست لەسەر موسلمانان لەم شارانەدا و لەم سەردەمەدا ھەزىكى زۆر ھەبوۋە بۇ قىلگىردن و فېربوونى زانست لە ھەر شوئىنىكدا بووبىت، ئامانجىش بەدەستەيىنانى زانست و وەرگىپرانى بوو بۇ زمانى عەرەبى، جىاۋازى نەبوۋە لەوھى ئەو كەسەى زانستى نووسىۋەتەوہ، يۇنانى بىت، يان ھىندى بىت، يان ئىرانى بىت. [۳۱]

بەتایبەت پەيوەندى نىوان مۇسلمانان و نەتەووەکانى دىكە كە بە پەيوەندىيە ئابوورى بازگانىيە لە فەتەحەكانەووە دەستى پىكرد، بە چالاکى وەرگېران گەيشتە ترۆپىك، لە ژىر كارىگەرى چالاکىيەکانى وەرگېران، مۇسلمانان سىستەمىكى نوڤى فەرەهنگى و ئايدىۆلۆژىيان لە مېژووى جيهاندا پەرەپىدا. [۳۲] لە نىو سەرچاوەکانى سىستەمى بىرۆكەکانى پىشنياركرارى مۇسلمانان، لەپال ئەدەبىيە عەرەبى و ئىسلامى سەردەمى جاهىلى، وەرگېرانەكان لە كۆلتوورە كۆنەكانەووە، بە تايبەت لە بواریه كانی فەلسەفە، لۆژىك، بىركارى، فەلەكناسى، فىزىيا، كىمىيا، پزىشكى، رووكناسى و ئازەلناسى، شوپىنكى گرنكى داگىر كرددووه. [۳۳]

ئەگەر سەيرى مېژووى كۆلتوورى مۇقايەتى بكەين، ئەووە دەبينىن كە هەموو سىستەمە گرنگەکانى بىر كرددەووە، بە بزوتنەووەيەكى بەرفراوانى وەرگېران دەستيان پىكردووه. بۇ نموونە سىستەمى بىرى يۆنانى كۆن بە وەرگېرانەکانى سۆمەرى – ئنادۆلى، فىنىقى و مىسرى، سىستەمى فىكرى ئىسلامى بە وەرگېرانى يۆنانى و ئىرانى و هىندۆسى، لە دەرەوى سەرچاوە زانستىيەکانى خۆى سوودى بينووه، سىستەمى بىرى رۆژئاوا بە وەرگېرانى ئىسلامى و جوولەکانى بۇ يۆنان، وەرگېرانەكان گەشەى پىدراوه. بە واتايەكى تر سى جۆر مەعريفە و بىرۆكە هەيە كە بە درىژايى مېژووى شارستانىيەتى مۇقايەتى بۆلابوووەتەووە.

يەكەم: هاتنە ناووەوى بىرۆكەى كۆنى مىسرى، مېزۆپۆتامىيا، هىندۆسى و ئىرانى بۆ ناو بىرى يۆنانى (سەدەى پىنجەم و شەشەمى پىش زايىن).

دووهم: هاتنە ناووەوى بىرۆكەى يۆنانى و بىرۆكە كۆنەکانى تر بۆ ناو جيهانى عەرەبى و ئىسلامى (سەدەى ۸ و ۱۰ز). [۳۴]

لە رۆژانى سەرەتاي بۆلابووونەووەى ئىسلام لە باكوورى نىمچە دوورگەى عەرەبى، چرپوونەووەى بىرى زانستى و فەلسەفى هەبووه كە بۆ ئەو سەردەمە بە پىشكەوتوووى دادەنرا. بە تايبەتى لەگەل ئەو فەتەحانەى كە لە سەردەمى خەلىفەى راشدىن عومەرى

كورى خه تابدا دهستى پيكرد، بهر كه وتنى بهر بلاوى موسلمانان له گه ل هؤزه هيلينيك و ئيرانى و به شيكى هيندى و دامه زراندى په يوه ندى نزيك له گه ل خه لكى هؤز و نه ته وه جياوازه كان به تپه پوونى كات، بووه هؤى ئه وهى موسلمانان بىر و باوه ره كانيان روون بكه نه وه به شيوه يه كى سيستماتيك و مانادار، ئىسلام، بو ئه وهى بالادهستى بسه لميترىت، پيوست بوو له نزيكه وه چاوديرى چوارچيوه زانستى و فلهسه فى و ئه زموونى كرده يى ئه م كه سانه بكرىت، كه هه مان ناوچه ي جوگرافى هاوبه شيان هه يه. [۳۵]

موسلمانان سه ره تا ئاشنا بوون به و بهر هه مه زانستى و فلهسه فيانه ي جيهانى كو ن كه له سه ر دهستى دراوسى نوپه كانيان ئالوگور ده كران. بىگومان ئه م بهر هه مانه له ريگه ي وهر گيترانه وه ناسينراون. چالاكيه كانى وهر گيتران تا سه رده مى خه ليفه ي عه باسى مه ئمون زور كارىگه ر نه بوون، ته نيا له چه ند هه ولئيكى تايه ت پيكه اتبوون. يه كه م كه س كه دهستى به و چالاكيانه كرد، ميراتگري ته ختى ئومه يى بوو، خاليد بن يه زيد بن المعاويه (۷۰۴/۸۵). خاليد له لايه ن مه روا ن بن كه مه وه له سه ر ته ختى پاشايه تى لبرا، دواتر خاليد كه هه زى له كيميا و پزىشكى و فله كه ناسى ده بىت و له ريگه ي ستيفانو س و مارانو سه وه بهر هه مه يو نانى و قبيته كانى وهر گيتراره بو زمانى عه ره بى كه له بواره جياوازه كاندا نووسراون. [۳۶]

بزووتنه وهى وهر گيتران كه به هه ولى خاليد بن يه زيد دهستى پيكرد، له سه رده مى خه ليفه ئومه وييه كان مه روا ن بن كه كم (۶۴-۶۵/ك ۶۸۴-۶۸۵ز) و عومه ر بن عه بدولعه زيز (۹۹-۱۰۱/ك ۷۱۷-۶۸۵ز) له بواره كانى پزىشكيدا به رده وام بوو. پزىشكى مه روا ن، ماسير جيقيج، له پزىشكانى ئه كادىمياى ئه سه كهنده ريه بوو، بهر هه مى پزىشكى ئه هرؤن (هارؤن/ هارون) ي به ناوى "كونه ش" (۷۲۰ز). وهر گيتراره بو سه ر زمانى عه ره بى. دواتر ئه م وهر گيترانه له لايه ن عومه ر بن عه بدولعه زيزه وه له كتبخانه وه رده گيرىت و ده خرىته به رده ست بو به كار هينانى گشتى. له سه رده مى عه بدولمه ليك بن مه روا ن، ديوانه داراييه كان له ميسر به زمانى قبتى و له سوريا به زمانى يو نانى و له عىراق و ئيران به

زمانی ئارامی و فارسی کۆن وەرگیردراون. [۳۷] فوئاد سهزگین^{۱۷}، میژوونووسی بهناوبانگی ئیسلامی، سهرنجی لهسهر ئهم چالاکییه وەرگیرانه له سهردهمی ئومهویدا دهنوووسیت و

^{۱۷} فوئاد سیزجین (به تورکی: فوئاد سیزگین) توێژهریکی تورکی / ئەلمانییه و پسیوره له توراسی زانستی عهرهبی و ئیسلامی. له زانکۆی گوئی له فرانکفۆرت بهرپوههبری فهخری پهیمانگای لیکۆلینهوهی میژوو و زانستی ئیسلامی و عهرهبی بووه و که یهکیک بووه له دامهزرینهوانی. له ۲۴ تشرینی یهکهمی سالی ۱۳۴۲ ی کۆچی، که هاوتایه لهگهڵ ۲۴ تشرینی یهکهمی سالی ۱۹۲۴ ی زایینی، له شاری بیتلیس له ئەنادۆل له دایکبووه و له ۱۶ ی شهوالی سالی ۱۴۳۹ ی کۆچی، که هاوتایه لهگهڵ ۳۰ ی حوزهرانی ۲۰۱۸ ی کۆچی، له ئەستهنبول کۆچی دوایی کردووه. یهکیکه له خویندکارهکانی رۆژههلاتناسی ئەلمانی "هیلمووت روتەر" رازیی کردووه بۆ خویندنی میژووی ئیسلامی، لهوئ دهستی به فیربوونی زمانی عهرهبی کردووه، له سالی ۱۹۵۴ ی زایینی به تیزی "سهرچاوهکانی البوخاری" بروانامهی دکتۆرای بهدهستهیناوه. له سالی ۱۹۵۴ ی زایینی بووهته مامۆستا له زانکۆی ئیستهنبول و تیزی دکتۆراکهی له ژیر ناوی "توێژینهوهکان لهسهر سهرچاوهکانی البوخاری" له سالی ۱۹۵۶ ی زایینیدا بلوکراوهتهوه. دواي کودهتا سهربازیهکهی سالی ۱۹۶۰ ی زایینی حکومهت رېگری لیکرد لهگهڵ ۱۴۶ هاوالاتی ئەکادیمی له زانکۆکانی ولاتهکهدا بهردهوام بیت له خویندنهکهی له زانکۆی فرانکفۆرت. بهرهو ئەلمانییا بهرپهکهوت. له سالی ۱۹۶۵ ی زایینی، سیزگین تیزی دووهمی دکتۆرای لهسهر کیمیاکار جابیر بن حهیان پیشکەش کرد. دواي سالییک نازناوی پرۆفیسۆری وەرگرت، ههر زوو دواي ئەوه هاوسههگیری لهگهڵ رۆژههلاتناس ئورسولا کرد.

گرنگترین بهرهمهکانی: میژووی توراسی عهرهبی- ئیسلامی به زمانی ئەلمانی، که له سالی ۱۳۶۶ ی کۆچی دهستی به کۆکردنهوهی کهرهستهکانی کردووه که هاوتایه لهگهڵ سالی ۱۹۴۷ ی زایینی. یهکهم بهرگهکانی ئەم کتیبه له سالی ۱۹۶۷ ی زایینیدا بلوکراونهتهوه و به فراوانترین کتیب دادهنریت که باس له میژووی مروفایهتی دهکات. پيش مردنی سیزگین سهرقالی نووسینی بهرگی ههژدهههههمی بهرهمهکهی بوو که پيشتر باسمان کرد. له سالی ۲۰۱۰ سیزگین وهقفی توێژینهوه له میژووی زانسته ئیسلامیهکان دامهزراند به ئامانجی پشتیوانی له چالاکییهکانی موزهخانهی زانست و تهکنهلوژیای ئیسلامی له ئەستهنبول، ههروهها به درێژایی ژبانی چهندين خهلات و ریزلینانی نیودهولتهی وەرگرتووه، لهوانهش شا فهیسهلی نیودهولتهی خهلاتی خویندنی

دەلىت: "وەرگىپرانى كىتئى پزىشكى بە ناوى (كونەش) كە بەقەد كىتئى خويندىنى ھارون تايىبەتمەندە، ھەرۈھە چالاكىيەكانى خالىد بن يەزىد، ۋەك يەكەم موسلمان خەرىكى ئەم كارەبوۋە". لە كىمىيا لە مېژوۋى زانستى ئىسلامىدا ۋە بەرھەمى نووسىۋە لە ۋە بواردەدا، كارەكانى پەر مەعرفەن، دەكرىت ۋەك سەرەتاي ۋەرگىپرانى جىھانى ئىسلامى ھەژمار بكرىت. [۳۸]

چالاكىيەكانى ۋەرگىپران كە لە سەردەمى ئومەيدا تەنيا لە بواردەكانى ۋەك پزىشكى ۋە كىمىيا ۋە ھەلەكناسىدا سنووردار بوون، ۋەلى لە سەردەمى خەلىفە عەباسىيەكان مەنسور (۱۳۶ ك / ۷۴۳ز) دا فراوانتر بوون بۇ بواردەكانى ۋەك بىركارى ۋە لۇژىك ۋە مېتافىزىك (۱۵۷ ك / ۷۵۴ز. يان ۱۵۸ ك / ۷۷۵ز). لە نىۋە ۋەرگىپرانى فارسى بۇ عەرەبى، لەم سەردەمدەدا، گەۋرەترىن ۋە ديارترىن كەسايەتى عەبدوللا بن المقافە (ابن المقافا)^{۱۸} بوو، كە

ئىسلامى ۋە خەلاتى سەرۋاكيەتئى گەۋرە بۇ كولتور ۋە ھونەر، قەلغانى شەرەفى گۆتى ۋە فەرمانى شايستەيى كۆمارى فېدرالى ئەلمانىا. ھەرۈھە خەلاتى دىكەى لە دامەزراۋە جۇراۋجۇرەكانى ۋەك ئەكادىمىيى زمانى عەرەبى لە قاھىرە ۋە ئەكادىمىيى زمانى عەرەبى لە دىمەشق ۋە ئەكادىمىيى زمانى عەرەبى لە بەغدا ۋە ئەكادىمىيى زانستەكان لە توركىا ۋەرگرتوۋە، جگە لە دكتوراي فەخرى لە چەندىن زانكۆكانى توركىا ۋەك زانكۆى ئەتاتورك لە ئەرزروم، زانكۆى سلىمان دەمىرال لە وىلايەتى ئىسپارتە، زانكۆى ئەستەنبول. سىزىگىن جگە لە زمانى داىكى توركى شارەزا بوۋە لە ژمارەيەكى زۇر زمان، لەۋانە سرىانى، عىبرى، لاتىنى، عەرەبى، ئەلمانى.

^{۱۸} ئەبو محمد عەبدوللا بن المقافە (۱۰۶ - ۱۴۲ كۆچى) (۷۲۴ز - ۷۵۹ز) (بە فارسى : ابن موقەفە - ئەبو محمد عەبدوللا، ناوى روزبا بن دازويە بوۋە. (پىش موسلمان بوونى مەجوسى بوۋە) ۋە بىرمەندىكى فارسىيە كە ۋەك ماجىك لەداىك بوۋە بەلام موسلمان بوۋە ۋە ھاۋچەرخى ھەردوۋ خەلافتەتى ئومەۋى ۋە عەباسى بوۋە.

زمانى فارسى خويندوۋە ۋە لە كىتئى نووسەران فىرى زمانى عەرەبى بوۋە، ھەرۈھە بەشدارى لە بازارى المېرەدى بەسرا كىردوۋە. ۋەرگىپرانى لە زمانى پەھلەۋىيەۋە بۇ زمانى عەرەبى. يەككىك لە كىتئە ۋەرگىپراداۋەكانى دا كىتئى "الأدب الصغير والأدب الكبير"، ە كە تىايدا باسى سولتان ۋە پەيوەندىيەكەى لەگەل عەۋام ۋە پەيوەندىيە عەۋام لەگەل سولتان دەكات، ھەرۈھە لە ئەدەبىياتى

بچووک لەسەر پالاوێتی رۆح و رامکردنی بۆ کاری چاک، له نێو بەرھەمەکانیدا پێشەکیەک بۆ کلیلە و دیمناش ھەیە.

عەبدوللا بن المقافە، بە ڕەچەڵەک فارسییە، له گوندیکی فارس بە ناوی جوور لەدایک بوو، میژوونووسانی دیکە لەدایکبوونی بۆ بەسەر دەگەریننەو، ناوی ڕۆزبە پور دادویە یان (ڕۆزبە بن دەزویە) بوو، نازناوی "ئەبو عەمر" بوو "کاتیک موسلمان بوو پێی دەگوترا عەبدوللا، نازناوی ئەبو محمد، باوکیشی پێیان دەگوت المقافە، چونکە تۆمەتبار کرا بە دەستدریژیکردن و دزیکردن له پارە موسلمانان و دەولەتی ئیسلامی، بۆیە حەجاج بن یوسف سەقەفی سووکایەتی پێکرد و سزای دا. ئیبن خەلکان له لیکدانەووەکەیدا دەلیت : حەجاج بن یوسف سەقەفی، له ڕۆژانی حوکمرانیدا له عێراق و فارس، کەسوکاری خۆی وەک فەرمانرەوای خاکی فارس دانابوو، بۆیە دەستی درێژ کردەسەری و پارەکانی برد و ئەشکەنجەیی دا. کە لەسەر دەستدریژی، پێی دەگوترا المقافە، بۆچوونیکى دیکە ھەیە. کە بۆیە ناوی لێنراو المقافە چونکە کاری فرۆشیاری له بازاری له کوفە دەکرد، بەلام بۆچوونی یەكەم زیاتر پشتراست کراو، تەو، کە لەسەر ئەو بنەمایە بەڕوزبا بە ئیبن المقافە ناسراو. ئیبن موقەفا لەسەر عەقیدەى مانىچایی لەسەر مەجیانیزم گەورە بوو و چالاک بوو له بلاوکردنەوہى فیرکارییەکانى و وەرگێرانى بۆ زمانى عەرەبى، لەوانەش کتیبیک لەسەر ژياننامەى مەزداک، یەکیک له داکوکیکارانى دووانەیی و یەکیک له سەرکردهکانى که پره‌نسییەکانى نوێکرده‌وه. تا ئەوکاتەى لەسەر دەستی عیسا بن عەلى ئیسلام له ئامیزی گرت، بۆیە ناوێکی گۆرا بۆ عەبدوللا و نازناوی ئەبو محەمەدی لێنرا، ماوہى موسلمانبوونی زۆری نەخایاند، بەو پێیەى لەلایەن سفیان بن معاویە بن یزید بن المہلب لەسەر فەرمانی ئەلمەنسور، بە ھەلگەراوہ و بیدعەکار تۆمەتبار کرا، پاساوہکانى کوشتنى ئەوہ بوو کہ زاھیدیک بووہ لەو پۆلە کہ وا فیلبازن و خۆیان بە موسلمان نیشان داوہ. بەلام ھیچ بەلگەیک لەسەر بیدعە و ھەلگەرانەوہى ئەو له بەرھەمەکانى ئیبن المقافادا نییە، ھەر وہا ھیچ بەلگەیک نەبووہ بۆ ئەوہى تۆمەتبار بکریت بە سەلماندنی بیدعەى و پاساودانى بۆ کوشتنى، ئەمانە ھۆکاری راستەقینەى مردنەکەى نەبوون، بەلکو بەرگیک بوو کوشتنەکەیان پێی پەردەپۆش دەکرد. سەرەرای ئەمەش

به ره چهلک فارسی بووه و يه کيک بووه له نووسهره کارىگه ره کانى ئەو سهرده مه. کتیبى به ناوبانگى "که ليله و دمنه" وهرگىراوه. ههروهها به شىک له کۆمهله بهره مه کانى ئەرستوى په یوه نىدار به لۆژىک به ناوى "تۆرگانۆن" و بهره مه که به ناوى "ئىساگوجى" له لایه ن پۆرپيؤس وهگىراوه ته سهر زمانى عه ره بى. [٣٩]

ههروهها ههر له سهرده مى مهنسور که له مېژوودا به بنه مالهى وهزىر ناسراون، سريانى، هیندؤس، حهران و نه باتايى (ئارامى) له ئە کادىمىاي جوندىشاپور به هه مان شىوه به شداربوون له چالاكیيه کانى وه رگىران. چهندين سه ده له زمانه کانى وه ک يۆنانى، په هله وى، هیندى/سانسکریت، سريانى، نه باتايى ئارامیيه کان / بابلى و قبتییه وه وه رگىرانىان بۆ سهر زمانى عه ره بى کردووه. له و ماوه یه دا زانایانى هیندستان به هاوکارى زانایانى ئىرانى به ره مه کانى پيوه نىدار به بىرکارى و فه له کناسى له زمانى سانسکریتته وه بۆ عه ره بى وه رگىرا. له نىو ئەم به ره مه مانه دا، سیددانتا که به ره مه مىکى فه له کناسی به رفراوانه، له لایه ن محمد بن ئىبراهىم الفزارى،^{١٩} يه کيک له گه نجترىن رىزه نده کانى

ئه گه رى ئەوه هه یه که دواى موسلمانبوونى هه لگه راپیته وه، وه ک هه ندىک له مېژوونووسان ئامازه به وه ده که ن که موسلمانبوونى ته نها بۆ پاراستنى که رامه تى و ته ماحى ناوبانگ و شکۆمه ندى و نىکبوونه وه ی بووه له دلسۆزانى عه باسىه کان.

^{١٩} محمد ئىبراهىم ئەلفه زارى (سه ده ی هه شته م - نۆیه مى زاىینى) فه له کناس و زمانان و بىرکار و وه رگىر و فه یله سوفىکى عه باسى بووه. له شارى کوفه له داىک بووه له به غدا کۆچى دواى کردووه.

ئەلفه زارى رۆلئىکى سه ره کى بىنى له په ره پىدانى سه ره تايى فىرکارىیه فه له کناسییه عه ره بىیه کان له رىگه ی سه رچاوه هیندى و ساسانى و یۆنانیه کانه وه، به لām به شىک له کاره کانى تا ئەمرؤ نه ماوه ته وه. ته نانه ت ناسنامه ی به ته واوى روون نییه، له نىو ژياننامه نووسانى بىرمه ندانى سه ده ی ناوه راستدا هه ندىک ناروونى هه یه که ئایا ئىبراهىمى کورى حه بب ئەلفه زارى و محه مه دى کورى ئىبراهىمى کورى فه زارى ته نیا دوو که سى جىاوازن - واته باوک و کور - یان یه ک که سن. به لām به لگه ی جۆراوجۆر ئامازه به وه ده که ن که ئەوان یه ک که سن.

وا دیاره ئەم کەسە نەوێ بێنەمالەیهکی کۆن بوو له کوفە (نزیك نه جەف له عێراق)، پێدەچیت سەرقالی فەلەکناسی و ئەستیره‌ناسی بووبیت - بە تایبەتی له رۆشنکردنەوێ دەست‌نووسە فەلەکییەکان له گەڵ ئەمیری سەر میژەکان بۆ حیسابکردنی ئەستیره و تەنە ئاسمانیەکان، (ZIG). له کاتی ولایەتی ئەلمەنسور له (٧٥٤-٧٧٥) و خەلیفە عەباسیەکانی دیکە. هاوکار بوو له سەرپەرشتیکردنی تاوهره‌که، که به‌روار و دیاریکردنی کاتی بۆ به‌غدا له سالی ٧٦٢ دامەزراندن، له سەرەتای سالی ٧٧٠، له‌سەر داوای خەلیفە، له وەرگێرانی دەقیکی فەلەکی بە زمانی سانسکریت که له‌لایەن فەلەکناسیکی هیندییه‌وه هینرایه به‌غدا، به‌شدار بوو. ئەلفەزاری کتیبی “زیج السنند هند الکبیر” (خشته فەلەکناسییه گەوره‌کان به زمانی سنند هیند) له‌سەر ئەو به‌ره‌مه دامەزراندوو. داوای ده سال یان زیاتر، کتیبیکی دیکه به ناوی (خشته‌ی فەلەکی به پیتی سالی عەرەب) نووسی. هه‌روه‌ها ئەلفەزاری به رواله‌ت به ته‌قلیدکردنی شیوازی ریسالە‌ی سانسکریت، شیعیکی درێژی له‌سەر فەلەکناسی یان ئەستیره‌ناسی به‌ناونیشانی “له‌سەر زانست (یان پێکهاتە‌ی) ئەستیره‌کان نووسی.

هه‌روه‌ها ئەم به‌ره‌مانه ده‌گه‌رێنرێنه‌وه بۆ ئەلفەزاری، به‌لام تهنه‌ ناونیشانه‌کانیان ناسراون، ئەوانیش: «کتاب المقیاس للزوال» (کتاب حول قیاس الظهیرة) و «کتاب العمل بالأسطرلاب المسطح» (کتاب حول استخدام الأسطرلاب). سه‌بارت به به‌کارهێنانی ئەستیره‌ناسی (ده‌وتریت که ئەلفەزاری به‌که‌م موسلمان بوو که ئەستیره‌ناسیکی ته‌ختی دروستکردوو. به‌راستی به‌ گۆیره‌ی زۆریک له ژياننامه‌نووسان پيشه‌نگ بوو له زانسته فەلەکناسییه‌کاندا. زۆربه‌ی زانیاریه‌کانی ئیستا سه‌بارت به ئەلفەزاری له ئەلبرونییه‌وه سه‌رچاوه ده‌گریت ده‌لیت: فەلەکناسییه‌که و له سەده‌ی یازده‌هه‌مدا ژیاوه. ئەلبرونی زیاتر ره‌خنه‌گر و گومانی هه‌بوو له هه‌ندیک له بیروکه‌کانی ئەلفەزاری، به‌و پێیه‌ی ئەلبرونی پیتی وابوو که ره‌نگه هه‌له‌یه‌ک هه‌بیت که له‌لایەن ئەلفەزاری و هاوکاره‌که‌ی به‌عقوب کوری تاریقه‌وه له لیكدانه‌وه‌ی زاراوه یان ته‌کنیکه فەلەکییەکانی سانسکریتی که وەریانگێراوه.

وه‌ک له سەر‌وه‌ه ئاماژه‌مان پێدا، ئەلفەزاری پشتی به‌یه‌که‌م کتیبی خۆی له‌سەر ده‌قه سانسکریتەکان به‌ستوو: «السیدهان‌تا العظیم» (أو السنند هند)، پێدەچیت زانیاریه‌کی زۆری له سه‌رچاوه‌ی دیکه‌وه زیاد کردبیت. پێدەچیت سیدان‌تا میژوووه‌که‌ی بگه‌رێته‌وه بۆ فیرکارییه فەلەکناسییه هیندییه‌کان که په‌یوه‌ندیان به سیدان‌تای براهماگۆپته‌وه هه‌یه، به‌لام ئەو

فہلہ کناسی ساسانی لہ ئیسلامدا، لہ سالی (۱۵۴/ک ۷۷۱ ز . یان ۱۵۶/ک ۷۷۳ ز) لہ ژیر ناوی سند-ہیند، بہ رستہ سازی بہ تلمیؤس، یان ئہلیستی نووسراوہ، بو زمانی عہرہ بی وەرگیردراوہ. چالاکییہ کی تری وەرگیران کہ لہم ماوہیہ دا ئہنجامدرا، ئہویش بانگہیشتی کورچیس ب. سیبریل ب. بوختیشو، بہرپوہ بہری قوتابخانہ ی پزیشکی جیندیشاپور بوو بو ئہوہی بیتہ بہ غدا و بیتہ پزیشک لہ کوشکی خہلیفہ مہنسور و توانیویہ تی بہرہمہ کانی بواری پزیشکی لہ زمانی یونانی و فارسییہ وہرہیگہرپتہ سہر زمانی عہرہ بی. سولتان مہنسور کتیبخانہ کی تایبہ تی لہ کوشکہ کہیدا بو بہرہمہ وەرگیردراوہ کانی پہ یوہست بہ ہوارہ جیاوازہ کان دروستکرد، ناوی ئہم کتیبخانہ یہ بہ ناوی (حزانۃ الشام) ناوہ. لہ بہنرہ تدا ناوہندی زانستی بہ ناوی " بیت الحسبہ " لہ رپگہی ئہم کتیبخانہ یہ وہ دروستکراوہ، کہ لہ بہ غدا دامہ زراوہ. [۴۰] پروفیسور دکتور فوئاد سیزگین، کہ باسی لہ چالاکییہ کانی وەرگیران و کارہ زانستیہ کانی تر کردوہ کہ لہ سہردہمی سولتان مہنسوردا ئہنجام دراون، باس لہوہ دہکات کہ پروسہی بہدہستہینانی زانست لہ نیوہی یہ کہمی سہدہی ہہشتہم و سہدہی دواتردا ئہنجام دراوون و پروسہی بہدہستہینانی زانستیش دہستی پیکردوہ. [۴۱]

سیفہ تانہی کہ نووسہرانی دواتر لہ شرؤفہ کانیاندا دہیخنہ پال "زیج السنہ ہند الکبیر" تیکہ لہ یہ کی ئیکلیکتی بووہ (ہہندی کجاریش بہ شیوہ یہک دژبہ یہک بووہ)، ئہمہش تہرازوو و پروسہ کان دہگریتہ وہ کہ لہ رکابہرہ وہرگیراون، کہ قوتابخانہ ہیندیہ کان و لہ فیرکاریہ فہلہ کناسیہ کانہوہ وہریانگرتوہ. لہ ژیر کاریگہری ساسانی فارسی و ئہندازہ یہ کی کہمتر بہ تلمیؤسیش بووہ.

ئہلفہ زاری شانازی بہ دارشتنی گورینی حیساباتی ہہسارہ کانی ہیندستانہوہ دہکات کہ ملیارہا خولی فہلہ کی تیدایہ بو ئہوانہی کہ جوولہی ئہلستینی بہ کاردہ ہینن (لہ راستیدا، فہلہ کناسانی ہیندستانیش جوولہی ئہلستینی خشتہی بو داناوہ و بہ کاریان ہیناوہ). دیزاینی کتیبی دووہمی، بہ پیی یہ کیک لہو خشتانہی کہ لہ بہرہمہ کانی دواتردا ہاتووہ، بو ئہوہ بووہ کہ بہ کارہینہر بتوانیت شوینی دلخوازی بہروارہ کان لہ سالنامہی عہرہ پیدا بدؤزیتہوہ. تہنانت ئہم ئامازہ دانہ پارچہ پارچانہش بہسہ بو ئہوہی نشان بدن کہ بہ شداریہ کانی ئہلفہ زاری کاریگہریہ کی بہرچاویان لہسہر فہلہ کناسی سہرہلدانی عہرہ بی ہہبووہ، ہہرچہ ندہ کارہ کانی بہ گشتی ناتوانیت لہ گہل بابہ تہ کانی دواتردا بگونجیت.

• سەردەمی سیستەماتیزەکردن (سەدەمی نۆیەم).

ئەم قۇناغە (سەدەمی نۆیەم) قۇناغیکە که چالاکییەکانی وەرگێران بەردەوامبوون و ئەو داتایانەیی لە ئەنجامی چالاکی وەرگێران بەدەست دەهێنرێن سیستەماتیک دەکرێن، لەم قۇناغەدا مەبەست لە خزمەتکردنی کۆمەلگە بە دروستکردنی زانستە نوێیەکان و بەکارهێنانیان دەخرێنەرۆو. لەم قۇناغەدا مەعرفە برەوی پێدرا و حاکم و زانایانی زانستی ئەو سەردەمە پێیان وابوو که زانست هێزی چارەسەرکردنی هەموو کێشەکانی هەیه و هەندیک هەنگاوی باش لەو بوارەدا نرا و تاقیگەیی زانستی بەرھەمی ئەم سەردەمەن.

له سەردەمی ھارونە رەشید (١٩٣ک / ٧٨٦ ز . ١٧٠ ک / ٨٠٩ ز .) دا، بە شیۆیەکی بەرچاو زیادبوونی چالاکییەکانی وەرگێران، بەتایبەتی لە بوارێ پزیشکیدا دەبینران. بە دیاریکراوی دوای داگیرکردنی ئەنقەرە و عەموریا [٤٢]، کتیبەکانی ئەم ناوچانە هێرانە بەغدا و لەلایەن لیژنەییەکەو بە سەرۆکایەتی جۆن ماسیقیچ وەرگێردرانە سەر زمانی عەرەبی. [٤٣] لە ھەمان کاتدا ئەبو سەھلی کورێ نەوابەختی^{٢٠} ئێرانیش بە فەرمانی

^{٢٠} ئەبو سەھل الفضلی کورێ نەوبەخت بە رەچەلەک فارسی یەکیک بوو لە وەرگێرە گەورەکانی مالی حیکمەتی بەغدادی و لە سەردەمی ھارون رەشیددا دەستی بەسەر ئیدارەدانیدا گرتوو. الفضل بن نەوبەخت یەکیکە لە ئیمامە بەناوبانگەکانی ئیلاھیات، لە کتیبی ئیلاھیاتدا باسی لێ کراوە و رەچەلەکی ئەو لەلایەن ئەو کەسانەیی باسیان کردوو جیبەجێ بوو، وەک محمد بن ئیسحاق النذیم و ئەبو عەبدوڵلا المەرزبانی. الفضل لە سەردەمی ھارون الرشید خواوەنی کتیبفرۆشی حیکمەت بوو و ئەرکی وەرگێرانی لە فارسییەو بۆ عەرەبی لە ئەستۆ گرتبوو. لە کتیبەکانی الفضل: النمهطان في الموالمید، کتیبی الغال النجومی، کتیبی الموالمید، کتیبی المدخل، کتیبی تحویل سئی الموالمید، کتیبی التشیبہ والتمثیل، کتیبی المنتحل من أقاویل

خەلىفە، نووسراوى سەدەكانى پېشوو لە فارسييەو بە عەرەبى وەرگىراو. [٤٤] تەنانت لەم قۇناغەشدا ئەوئەندە بەرھەم وەرگىردراون، كە سولتان مەنسور دۆلابى تايبەتى بۇ دابىن كەردبوون بۇ پاراستىنيان لە فەوتان، بەلام بەھۆى زۆرى كىتیبە وەرگىراوكان نەتوانراو لەگەل دۆخى كارى وەرگىرانه كەدا بگونجىت، بۆيە فەزايەكى گەورەتر لە كۆشكەكەدا رەخسىندرا بۆ ئەوئەى وەرگىرانه كان وەك كىتیبخانە بەكاربەھىرئەت. ئاماژەكان بۆ ئەم كىتیبخانەيە ھەندىك جار زاراوئەى "كۆكردنەوئەى تايبەت" و ھەندىكجارىش "كۆكردنەوئەى پىكھاتە" بەكاردەھىنن. [٤٥] سالانى كۆتايى ھارونە رەشىد و سالانى سەرەتاي سولتان مەئمون، واتە پىنج سالى يەكەمى سەدەى نۆيەم، قۇناغىكە خاوەن تايبەتمەندى نۆيە، كە دەتوانىت ناساندنى قۇناغى داھىنان بىت لە روانگەى قۇناغى گەشەسەندنى زانين. [٤٦]

خەلىفەى عەباسى مەئمون (١٩٨-٢١٨ ك/٨١٣-٨٣٣ ز) قوتابخانەى "بيت الشام"ى دروستكرد كە بە گەورەترين ئەكادىمىيائى زانستى لە سەدەكانى ناوەرستدا دادەنرئەت. لەو ماوئەيدا بەرھەمە زانستى و فەلسەفییەكانى سەر بە كۆلتوورە كۆنەكانى يۇنانى، ھىندۆسى، فارسى و نەباتايى (ئارامىي) وەرگىردراونەتە سەر زمانى عەرەبى. لە سالى (٢١٥ ك/٨٣٠ ز) سولتان مەئمون بە توندى شكستى بە ھىزەكانى بىزەنتىن ھىنا، چەندىن بەرھەمى لە خاكە دەستبەسەرداگىراوكانى بىزەنتىن كۆكردەو و لە كىتیبخانەى كۆشكەكەى خۆيدا بەناوى بەيتولحكيم داينا. ھەرئەوھا برە پارەيەكى زۆرى بۆ فراوانكردنى كىتیبخانەى ناو كۆشك تەرخانكرد بۆ زيادكردنى ژمارەى كىتیبەكان، ھەرئەوھا سولتان لىژنەيەكى نارد كە

المنجمين في الأخبار والمسائل والموايد. ئىبن النديم لە كىتیبى ئەستىرەناسى و ئەندازەيى لە كىتیبى (الفهرىست) دا باسى كەردو و دەلئەت: الفضل بن نوبەخت ئەبو سەھل الفضل كورى نوبەخت، بە رەچەلەك فارسى، رەچەلەكى بنەمالەى نوبەخت لە كىتیبى ئىلاھياتدا ھاتوو و من لىي دەكۆلمەو، لە خەزىنەى حىكمەتدا بوو وەرگىرانى بۆ بۇ ھارون الرشيد كەردوو، ئەم پياو بەرھەمەكانى لە فارسييەو گواستراوئەتو بە عەرەبى، پشتى بە زانستەكەى بەستوو بە كىتیبى فارسەكانەو.

پىكهاىتوو لە حەنين بن ئىسحاق الحرانى ' بەرپۆهەبەرى كىتبخانەى ناو كۆشكە كە و حەجاج بن يوسف بن مەتەر^{۲۱} و ئىبنول بەتريق^{۲۲} بۆ هينانى كىتیب بۆ بيزەنتىنيە هەنارد. [۴۷]

^{۲۱} ئەلحەجاج بن يوسف بن مەتەر بىر كارىكى عەرەبى بوو و لە نىوان سالانى (۷۸۶ بۆ ۸۲۳ ز) ژياو. يەكەم كەس بوو كە كىتیبى توخمەكانى ئىوكلىدى وەرگىپرا. هەر وەها وەرگىپرانى دووهم و باشتىركراوى ئەم كىتیبەى بۆ خەلىفەى عەباسى، ئەبو ئەلەباس عەبدوللا ئەلمەئمون كردوو. هەر وەها كىتیبى ئەلماگىست كلۆدییۆس بەتلىمۆسى وەرگىپراو تەو. لە سەرەتای سەدەى دوانزەهەمدا كۆپەكەى لە كىتیبى توخمەكاندا وەرگىپردرا بۆ سەر زمانى لاتىنى.

^{۲۲} سەعید بن ئەلبەتريق، پزىشك و مىژوونووسى مەسىحى، لە سالى ۲۶۳ى كۆچى لە شارى فوستات لەداىكبوو. لە بواری پزىشكىدا سەرکەوتوو بوو تا بەو ھۆیەو ناوبانگى دەرکرد. ئىبن ئەبى ئوسەبە دەربارەى ئەو دەلێت : " لە سەردەمى خۆیدا پىشكەوتوو بوو و زانىارى لەسەر زانستە پزىشكیەكان ھەبوو. " وەك باترىك بۆ ئەسكەندەریە دانرا و بە ((یۆنانى)) ناوى ئۆتۆسىۆس ((Εὐτύχιος)) بوو. كۆمەلىك كىتیبى ھەيە، بەناوبانگترینیان كىتیبەكەيەتى لەسەر مىژوو "نظم الجوهر" ناسراو بە مىژووى ئىبن ئەلباتريق، كە ئىبن خەلدون لىيەو وەرگرتوو، ھەر وەها كىتیبكى دەربارەى پزىشكى ھەيە. لە سالى ۳۲۸ى كۆچى لە مىسر، لە ئەسكەندەریە كۆچى دواى كردوو. ئۆتۆسىۆس لە شارى فوستات، لە "قاھىرە" لەداىكبوو، زۆربەى ژيانى وەك پزىشكىكى "پزىشكى" بەسەر بردوو. ھاوچەرخى مىژوونووس ئاگاپیۆس بوو، ھەرچەندە ھەردووکیان لە يەك پىشەدا كاریان نەكردوو. ئەو بە زمانى یۆنانى قسەى نەدەکرد، بەلكو دەستى بە دەقە یۆنانیەكانى ناو وەرگىپرانەكانى سریانى ھەبوو. لە سالى ۹۲۲ لە تەمەنى ۶۰ سالیدا بوو پاترىاركى ئۆرتۆدۆكسى یۆنانى لە ئەسكەندەریە. بەلام بزووتنەوئى ئۆپۆزىسۆن لەو كاتەدا نەرەزایى دەرپرى بەرامبەر بە وەرگرتنى كەنىسەكە و ئەمەش بە درىژایى تەمەنى بەردەوام بوو و پىدەچىت دانانى بە ھۆى كارىگەرىی فەرمانرەوا موسلمانەكانەو بوویت گرنگترین كارەكانى تا ئىستا "نظم الجوهر" بوو، كىتیبكى بوو لەسەر مىژووى جىهان، كە تەنھا پىش ئەوئى ببیتە پاترىاركى كلىسا دەستى بە كارکردن لەسەر كرد و بۆ براكەى تەرخانکرد. كىتیبەكە بە بەشى "ئافراندىن" دەست پىدەكات و چىرۆكەكان دەگىپرتەو كە بە سەردەمەكەى كۆتایى دىت. كىتیبەكەى پرە لە رووداوەكانى پەيوەست بە ئىمپراتۆریەتى فارس و شكۆمەندى ئىسلام و تا

كتيبخانهى پُر له نامهى زانستى و كتيب كرد، كه له قوتابخانهكانى كليساكانى دهوروبهري بُو خاكي خهلافهتى عهباسى و ناوچهكانى هيئرابوون، بوو به گهورهترين و چترين ناوهندى زانستى ئەو سهدهيه. لهم ناوهنده زانستيهدا كارگيران، نووسهران، وهرگيران، سكرتيرهكان، كۆپيكاران كه كتيبي نووسراويان كۆپى دهكرد و لهبهريان دهگرتهوه وهك زۆرترين دامهزرينهراى كتيب كاربان دهكرد. بهپيى داتاكانى ئيين نهديم كه ليكۆلينهوهى لهسهر (بهيتولحسوكته) كردوووه و كتيبخانهكهيان بهكارهيناووه، ژمارهى ئەو كهسانهى دهياتوانى له يۆنانيهوه وهريگيرن بُو سريانى، له سريانويهوه بُو عهرهبي يان راستهوخۆ له يۆنانيهوه بُو عهرهبي ٤٧ كهس بوو، ژمارهى وهريگيران له فارسويهوه بُو عهرهبي ١٦ كهس بوو، ژمارهى ئەو كهسانهى ك بهرهمهكانى سانسكريتيان بُو عهرهبي وهردهگيرا ٣ كهس بووه. [٤٨]

له سهردهمى مهئموندا، دواى وهريگيران و كۆكردنهوه، ليكۆلينهوهيان بُو روانگه ئەو شوپنانه دهكرد كه زۆربهى چالاكويه زانستيهكانى تيدا ئەنجام دههرا. مهئمون زۆر ههزى له فهلهكناسى بووه، ههروهها روگهناسى له ئەشكهوتى شهمماسيهى بهغدا و پاشان له

دهگاته دهسهلاتى ساسانيهكان. ئيوتيوؤس له نووسينهكانيدا سهبارت به شكۆمهندى ئيسلام و ئەو قۇناغهى دوايى، سهراچاوه ئيسلامييهكانى بهكارهيناووه، جگه له گرنگيدان به ئەفسانه. "ميژووى ئۆتۆسيؤس" بابتهى دووهم: تهنگانهكانى كهنيسه «گۆشهگيريى سهه مهسيحييهكان: مهسيحييهكانيش لهم قۇناغهدا بهدهست گۆشهگيرييهوه دهئالينن، بهلام بهراديهكى كهمتر له سهدهكانى پيشوو، ئەوهش له رۆژههلات به گشتى بووه، بهتايبهتى له سوريا و فهلهستين، كاتيىك جولهكهكان له ههنديك كاتدا توندوتيزيان له دژى مهسيحييهكان بهكارهيناووه". له كتيبي: ئۆتۆسيؤسهوه. نووسينى ئەو ميژووه له سالى ١٠٢٨ى زايينى له لايهن كورهكهپهوه، يهحيا بن سهعيد، تهواو بوو، تا له ئەنتيىكه و پاشان له ئەوروپا ناوبانگى دهركرد، دواتريش بهردهوام بوو له بلابوونهوه، ههروهها چهندين وهشانى بُو دارپژرا. نوسخهى ئەسلى لهم دوايانهدا له چيائى سينا دۆزرايهوه و پيشهكى و كۆتايى كتيبهكه ون بوو، بهلام ئەوهى ههيه له نوسخه ههبووهكانهوه وهريگيرايهوه. له بهرهمهكانى ديكهيدا كتيبي تايبهت به پزيشكى و نامهيهكى داواى ليبوردين ههيه. دهستنووسىكى له ههلهب دۆزرايهوه، هههچهنده چاپ نهكراوه، تا ئيستا دوا دهقى نه دۆزراوهتهوه.

گردی قاسیون له نزیک دیمهشق دروستکردوو، هەر لهبەر ئەم هۆکارهش سولتان مهئمون یه کهم کهس بووه له میژووی فهلهکناسیدا که روگهناسیی راستهقینهی دروستکردوو. به بهکارهینانی ئامیره پیشکوهتوووهکان و بهردهوامبوون له چاودیزیکردنی تهنه ئاسمانیهکان، ویستویهتی ئهجامیکی وردتر بهدهستهپهینیت لهوهی که لهلایه نکهسانی کۆنهوه حیسابیان بۆ کردوو. تهنانهت داتاکانی "Syntax-Algest-Mekisti" ی بهتلیمۆس و ئه و ئامیرانهی که بۆ حیسابات له بواری فهلهکناسیدا بهکارهێنراون، بهس نین بۆ ئەم ئهرکه. ههروهها خۆر و مانگ و ههندیك ههساره به درێژایی سأل له روگهی کاسیون که یهکیکه له و دوو روانگهیهی له و کاتهدا دامهزراوو، چاودیزی کران. ئەم جوۆره تیبینییه تهنیا له سهدهی ۱۶ له جیهانی رۆژئاوا دهستی پیکردوو. [۴۹] ههروهها له سهردهمی سولتان مهئمونها، ههندیك بنهمالهی دهولهمنده کتیبخانهی تایبهتیان دروست کردوو و بهشداریهکی دارایی بهرچاویان له وەرگێڕان و چالاکییه زانستییهکان کردوو. بۆ نمونه موسا بن شاکر^{۲۳} که به چالاکیهکانی له بوارهکانی ئەندازهیی و فهلهکناسی له میژوودا

^{۲۳} محمهد (ئهبو جهعفر)، ئەحمهد و ئەلحهسهن بن محمد بن مووسا بن شاکر، بیرکاران، فهلهکناسهکان، میکانیکهکان، برایانی مهروان الشاهجان له خوراسان، له سهدهی نۆی زاینیدا ژیاون. په یوهندیان به خهلیفه ی مهئمونهوه کرد و له زانستهکانیاندای سهرکهوتوو بوون، زۆریک له زانا و پزیشک و وەرگێڕانی دهووروبهریان بۆ خویان راکیشا. ئهبو جهعفر محمهدی کوری مووسای کوری شاکر (پیش سالانی ۸۰۳ - ۸۷۳ز) له بواری فهلهکناسی و ئەندازیاری و جوگرافیا و فیزیادا سهرکهوتوو بوو. ئەحمهد بن مووسا بن شاکر (۸۰۳ - ۸۷۳ز) له ئەندازیاری و میکانیکدا سهرکهوتوو بوو. ئەلحهسهن بن مووسا بن شاکر (۸۱۰-۸۷۳ز) له ئەندازیاری و جوگرافیدا سهرکهوتوو بوو.

ژیان و زانیی بنو موسا

باوکیان موسا بن شاکر زانای فهلهکناسی بووه و له خزمهت مهئمونها کاری کردوو، کاتیک په یوهندی له گهڵ مهئمونهوه دروستکردوه و لینی نزیک بۆتهوه و مهئمون متمانهی پیکردوو، پیش مردنی مندالهکانی محمهد، ئەحمهد، ئەلحهسهنی بۆ لای مهئمون پیشیار کردوو. ئەلمهئمون ئەوانی سپارد به یهکیک له فهلهکناسهکانی مالی حیکمهت، یهحیا بن ئەبی مهنسور،

ناسراوہ و بہ کورہ کانی موسا ناسراون، ہہرسئی کوری حسہن و ئہحمہد و محمد، بہ سہرؤکایہ تی و ہرگیڑی بہناوبانگ حونہین بن ئیسحاق، لہ گہل شانڈیکی دیکہی سولتان مہئمون بؤ بیزہنتینیہ رہوانہی کردن و پارہیہ کی زوری بؤ کرینی کتیب خہرج کرد. [۵۰]

وہرگیڑان لہم قؤناغہدا لہ لایہن فرمانرہواکان و دہسہ لاتداران و ئہکادیمیستہ دہولہ مہنندہ کان و زانایانہوہ پشتیوانی دہ کران. تہنانت دہ گوتریٹ کہ ہہندیگ جار بہقہد قورسایہ بہرہمہ و ہرگیڑدراوہ کان زیڑ بہ و ہرگیڑان دہدراوہ. بہ پیئی ئہوہی لہ سہرچاوہکاندا ئاماژہی پیکراوہ، سولتان مہئمون ۳۰۰ ہہزار دیناری [۵۱] خہرج کردوہ تہنہا بؤ ئہو بہرہمانہی کہ لہ زمانی یونانییہوہ و ہرگیڑدراون. ہہروہا دہ گوتریٹ کہ ہہندیگ بہرہمی و ہرگیڑدراو لہ لایہ کی تہرازوو و لہ لایہ کی ترہوہ بہ زیڑ کیش دہ کران و و ہرگیڑہ کان بہم زیڑہ پاداشتیان پیدہدرا. [۵۲]

لہ ئہنجامی بہردہوامی چالاکیبہ کانی و ہرگیڑان لہ سہردہمی موعتہسیم (۲۱۸- ۲۲۷ک/۸۳۳-۸۴۲ز) و موتہوہ کیل (۲۳۲-۲۴۷ک/۸۴۷-۸۶۱ز) دواہی سولتان مہئمون، فہلسفہ و لؤژیک و بیرکاری لہ سہدہ کانی دواہی دامہزاندنی شاری بہغدا (۱۴۴- ۱۴۹ک/۷۶۲-۷۶۶ز) زوریگ لہ بہرہمہ کانی بوارہ کانی فہلہکناسی، فیزیاء، کیمیا، پزیشکی، رووہکناسی و ئاژہلناسی و ہرگیڑدراونہ تہ سہر زمانی عہرہبی. لہ بواری فہلسفہ و لؤژیکدا،

کہ فیڑی بیرکاری و فہلہکناسی و زانستی (میکانیک) ی کردوون. کہ محہمہد لہ سالی ۸۷۳ھ زایینی کؤچی دواہی کرد لہ (بیرکاری و فہلہکناسی)، شارہزاترینیان بوو و ئہحمہد لہ دووہمیان (میکانیک) سہرکہوتوو بووہ.

بن موسا پارہیہ کی زوری کؤکردہوہ، چہندین زانا و پزیشک و و ہرگیڑی لہ دہوروبہریان کؤکردہوہ، لہوانہ حہنین بن ئیسحاق و ثابت بن قورا. ئہلمہئمون کاریگہرییہ کی زوری ہہبوو، بؤیہ دہستیان کرد بہ سپاردنی پرؤژہی فہلہکناسی و میکانیکی و و ہرگیڑانی کتیبہ کان، ئہوانیش لہ بہرامبہردا کہسیکیان دیاری کرد کہ ئہو کارہیان بؤ بکات.

کتىبى "ئۆرگانون"^{۲۴} و كىتېبى "نەفس" ى ئەرستو، "دەولەت- كىتېبى "پۇلىتىك" و "ياساكان- كىتېبى نافامىس" ى ئەفلاتون وەرگېردراون. ھەروەھا بەرھەمى فەيلەسوفانى ترى يۇنانى وەك تيۇفريستۇس و ئامۇنيۇس و ھيروكلۇس وەرگېردراونەتە سەر زمانى عەرەبى. كىتېبەكانى گالين سەبارەت بە فەلسەفە، كىتېبى ئەلمىراكە، كىتېبى ئەبجوب، كىتېبى كۇمارى سوقراتى ئەفلاتون لە بەرھەمە وەرگېردراوہكانى ئەم بوارانەدابوو. [۵۳]

ھەروەھا لە بوارەكانى بىركارى، فەلەكناسى، فيزيا و كىمىادا، "ئەندازەبى مېتۇدىي" ئەفلاتون، شەرۇفەى ئەرستو لەسەر "فيزيا"، "توخمەكان" ى ئىوكليد (ئەندازەبى مېتۇدىك) و بەرھەمەكانى دىكە وەرگېردراون. كىتېبى ئىوكليد، كە بناغەى ئەندازەبى لە جىھانى ئىسلامىدا پىكدەھىننيت. بە ھەمان شىوہ بەرھەمەكانى ئەركىمىدس، سىنتاكس / ئەلگىست (المجستى) ى بەتلىمۇس، ھاپپىنگىزى جوگرافى (جوگرافيا) و كىتېبەكانى دىكە وەرگېرانە سەر زمانى عەرەبى. [۵۴]

لە بوارى پزىشكىدا، كىتېبەكانى وەك كىتېبى "ود بوقارات"، كىتېبى "طببات الرجل"، كىتېبى "فصول"، كىتېبى "تقديمات المعرفة"، كىتېبى "امبرازول حدة"، كىتېبى "ئەحلات" و بەتايىبەتى كىتېبەكانى گالينۇس و پۇلۇمپۇي پەيوەست بە فەلەكناسى. جگە لەوەش زور بەرھەمى دىكەى ھەكىم وەرگېردراونەتە سەر زمانى عەرەبى. ھەروەھا كىتېبەكانى رۆژھەلاتى ناوہراست لە زمانى ھىندى و فارسىيەوہ وەرگېردراونەتە سەر زمانى عەرەبى. [۵۵]

ئەو بەرھەمانەى كە بە زمانى يۇنانى و "نەباتىي" ئارامىي، لە بوارى رۈوہكناسىدا نووسراون، وەرگېردراون بۇ سەر زمانى عەرەبى. "رۈوہك" ى ئەرستو، كىتېبى "فيلاهاس" ى تىانالى ئەپۇلۇنيۇس، "اسباب النبات" ى تيۇفراستۇس، كىتېبى "ھاشايىش" ى ديۇسكوريدس،

^{۲۴} ئۆرگانون، بەواتاى ئىدارەدانى ھزرى كە دەستەواژەيەكە كە بۇ كۆمەلىك كىتېبى ھزرى ئەرستو بەكار دەھات. لەوانە كىتېبەكانى المقولات، العبارة، التحليلات، الجدل، الأغاليط (أو تفنيد السفطة).

"ئەلفىلاھەتور رومىيە"نى دىمۆكرىتس ئەو بەرھەمانەن كە وەرگىپدراونەتە سەر زمانى
 عەرەبى. [۵۶]

لە بواری ئاژەئناسىدا، " Historia Animalium " و " De Generatione Animalium " و " De Partibus Animalium " نى ئەرستو لە ژىر ناوى "كتىبى
 ئاژەلان"دا كۆكراونەتەو و وەرگىپدراون. بەرھەمىكى بەنرخ كە وەرگىپدراونەتە سەر زمانى
 عەرەبى، كتىبى مەنافىل، كە دەگەرپتەو بۇ ھىپۆكرات و ھىرمىس و دىمۆكرىتس. [۵۷]

ھەندىك لەو كەس و خىزانانەى كە پشتىوانى دەولەت بۇ چالاكىيەكانى وەرگىپان
 وەردەگرن وەك وەرگىپ ئەركى گرنگ ئەنجام دەدەن. لە نيوياندا يوھەننا بن مەساوييە
 (۸۵۷/۲۴۳)، ھونەين ئىسحاق بن (۸۷۳/۲۶۰)، ھوبەيش بن ھەسەن^{۲۵}، مندالەكانى موسا،
 سابىت بن قورە (كور و نەوہ)ى، بنەمالەى بوختىشو، ئەبولسەھل بن نەوبەخت، ھەجەج بن
 مەتەر، كىندى^{۲۶} (۸۶۶/۲۵۲) و قوستا بن لۇقا (۹۱۲/۳۰۰). [۵۸]

^{۲۵} ھوبەيشى كورى عاسام ھوبەيشى كورى ھەسەنى دىمەشقىيە، كورەزاي ھونەينى كورى
 ئىسحاق، لەلاى ئەوہو پىشەى پزىشكى فېربوہ.

ھونەين بن ئىسحاق دەلپت: ئەو لە ھەندىك شوين باسى كوردوہ، كە ھوبەيش زىرەك و
 چەسپاۋە لەسەر تىگەشتن، بەلام بە پىي زىرەكىيەكەى كوششى نىيە، بەلكو كەمتەرخەم،
 تەنانت ئەگەر زىرەكىيەكەى زىادەرەوى بىت و عەقلى كونكەر بىت. ئەو ھوبەيش بوو كە
 كتىبى *Masa'il Hunayn in Medicine* نى تەواو كورد كە بۇ فېرخوازان نووسىبووى و
 كوردى بە پىشەكىيەك بۇ ئەم پىشەسازىيە.

ئەو كتىبانەى ھوبەيش نووسىبوەتى: كتىبى چاكسازى لە دەرمانى شلكەرەوہ، كتىبى دەرمانى
 تاك، كتىبى خۇراكەكان، كتىبى ئاسىت و بابەتېك لەسەر پەپولەى خوین لە لاپەنى دابەشبوونى
 نووسىوہ.

^{۲۶} ئەبو يوسف يعقوب كورى ئىسحاق الكىندى (۱۸۵ كۆچى / ۸۰۱ - ۲۵۶ كۆچى / ۸۷۳)
 زانايەكى موسلمانى عەرەب بوو كە لە بواری فەلەكناسى و فەلسەفە و كىمىيا و فىزىيا و پزىشكى و
 بىركارى و مۇسىقا و دەرۋونناسى و لۇژىكدا سەرگەوتوو بوو، بە زانستى قسەكردن، ناسراوہ. لە
 رۇژئاۋاۋە بە بە لاتىنى (*Alkindus* : ناسراوہ، ئەلكىندى بە يەكەم فەيلەسوفى موسلمانى

گەشتیار دادەنریت، ھەروەھا بە ھەولە زۆرەکانی بۆ ناساندنی عەرەب و موسڵمانان بە فەلسەفە یۆنانی و ھیلینییستی کۆن بەناوبانگە. کیندی لە سەرەتای ژیانیدا لە بەسەر ژباوە، پاشان لەوێوە رووی لە بەغدا کردوووە و لەوێوە رووی لە زانست و مەعریفە کردوووە بۆ ئەوێ سوود لە سەرچاوەکانیان وەرگرت و ئەوەش لە سەردەمی رۆشنگەری عەرەبی سەردەمی ئەلمەئەمۆن و ئەلموئەتەسەیم بوو، لە کەشیکە بارگای بە گزژی ئایدیۆلۆژی بەھۆی کیشە دروستکردنی قورئان و ھەژموونی عەقیدە گۆشەگیری و بلاو بوونەوێ شیعەگەرای و سەدە سنیەمی کۆچی پشێو بوو. لەگەڵ جۆراوجۆر رەنگەکانی زانستی کۆن و مۆدێرن، بەھۆی کاریگەری بزووتنەوێ گواستنەوێ و وەرگێرانەوێ، ئەلکیندی خۆی بۆ فەلسەفە و زانستە کۆنەکان تەرخان کرد لەبەر لایھاتووێ ئەلمەئەمۆن ئەرکی سەرپەرشتیکردنی وەرگێرانی بەرھەمە فەلسەفی و زانستیەکانی یۆنانی بۆ سەر زمانی عەرەبی لە مالی حیکمەتدا سپارد، ئیبن ئەبی عەسەبە ئەوی لەبەرچاو گرت، لەگەڵ حەنین بن ئیسحاق و ثابت بن قوررە و بن ئەلفەرغان، الطبری، بۆ ئەوێ باشتەین وەرگێری موسڵمان بیت. بەرکەوتنی بەو شتانە ی کە زانایانی موسڵمانی ئەو سەردەمە پێیان دەگوت "زانستە کۆنەکان" زۆرتەین کاریگەری لەسەر بێرکردنەوێکانی ھەبوو، چونکە توانی ریسالە ی رەسەن لەسەر ئەخلاق و میتافیزیک و بێرکاری و دەرمانناسی بنووسیت .

لە بێرکاریدا، ئەلکیندی رۆلێکی گرنگی بینی لە ناساندنی ژمارە ھیندیەکان بە جیھانی ئیسلامی و مەسیحی، ھەروەھا پێشەنگ بوو لە شیکاری کریپت، شیوازی نوێی شکاندنی کۆدەکانی دارشت. بە بەکارھێنانی شارەزایی بێرکاری و پزیشکی خۆی، پێوێکی پەرەپیدا کە رینگە بە پزیشکان دەدات کاریگەری دەرمان بپێون و تاقیکردنەوێکانی لەسەر چارەسەری مۆسیقا ئەنجامدا. ئەو خەمە ی کە ئەلکیندی لە بەرھەمە فەلسەفیەکانیدا سەرقالی خۆی کرد، دۆزینەوێ گونجان بوو لە نیوان فەلسەفە و زانستە ئیسلامیەکانی دیکە، بە تاییەت زانستە ئایینیەکان. ئەلکیندی لە زۆرێک لە بەرھەمەکانیدا باسی لە پرسە ئایینی و فەلسەفیەکان کردوووە، وەک سروشتی خودا و رۆح و وەحی. بەلام سەرەرای ئەو رۆلە گرنگە ی کە لە دەستراگەیشتن بە فەلسەفە بۆ رۆشنبیرانی موسڵمان لەو کاتەدا گێراو، بەلام بەرھەمەکانی لە دوا ی دەرکەوتنی زانایانی وەک ئەلفارابی لە دوا ی ئەوێوە گرنگیان نەما و زۆر کەم بەرھەمەکانی بۆ ماونەتەوێ زانایانی ھاوچەرخ بۆ خۆیندن. سەرەرای ئەوێش، تا ئیستاش ئەلکیندی بە یەکیک لە گەورەترین فەیلەسوفەکانی

ئەو بوارانەى زانستى كە لە سەرەوە باسماڭ كەرد و ئەو چالاككئانەى وەرگئىران لەو بوارانەدا ئەنجام دەدرئىڭ، خواست و كارىگەرئىيەكى بەهئىزئان بۆ زانستخوازئى لائى موسلمانان دروستكەردووە و جئهانئى زانست و تەكنەلۇجئائى موسلمانانئى دەولەمەندتر كەردووە، بەلام ئەمە نەبووئەتە هۆئى ئەوئەئى ناسنامەئى خۆئان لەدەست بەدەڭ. زانائانئى موسلمان سوود و كارىگەرئان لە بەرھەمئى ئەو زانائانە وەرگرت كە پئىش خۆئان ژئاون، مسولمانان وەرگئىرانئان بە كارئى تاكەكەسئى و ئەركئى دەسەلاتدار لە بوارئى زانستدا نەدەزانئى، بەلكو وەك كارئكى دەستەجمەئى لئئان دەروانئى. لە كاتئى پئوئستدا رەخنەئان لە هەلە و كەموكورئەكانئى بوارئى زانست دەگرت. تەنانەت زانائانئى موسولمانئىش بە خستەرووئى بئىرۆكەئى زانستئى خۆئان لە رئگەئى تئبئىنئى و تاقىكەردنەوەكانئى خۆئانەوە بەرھەمئى نوئ و گرنگئان داھئناوە و پەرەئان پئداوە.

بەرەچەلەك عەرەب دادەنرئت، بەھۆئى ئەو رۆلەئى كە لە سەردەمئى خۆئدا بئئوئەتئى، ھەر بۆئە پئى دەوترئت “باوكئى فەلسەفەئى عەرەب” ئان “فەئلەسوئى ئئسلامئى دادەندرئت.

قۇناغی سییه می داهینانی زانستی

(سهدهی ۳-۹/۵-۱۱)

ئەم قۇناغه به قۇناغی داهینان له بواری زانستدا ناوده بریت (له نیوان سهدهی ۳-۹/۵-۹-۱۱)، هه ندیک زانا که لهو سهده یه دا زۆر دیار بوون که تیدا ژیاون، دواتر له لایه ن جیهانی ئەوروپیی مه عریفه و زانستییه وه ناسران، لهو بوارانیه کی سه رقالی بوون، له سه ر بنه مای تیگه یشتن له ئاستی زانستی ئەو قۇناغه پیگه یشتنه که نیان جیگه ی سه رنج بوون. له م ماوه یه دا فه زاری (کۆچی دوایی ۱۹۰/۸۰۶)، عه لی بن سه ل بن ره بان ئەلته به ری، (کۆچی دوایی ۲۴۷/۸۶۱ ز). خورازیمی، (کۆچی دوایی ۲۳۲/۸۴۷ ز). فه رغانی، (کۆچی دوایی ۲۴۷/۸۶۱ ز). جابر بن حیان ئەلئهدی، (کۆچی دوایی ۲۰۰/۸۱۵ ز). ئەبو به کر رازی. (کۆچی دوایی ۳۱۳/۹۲۵ ز). فارازی، (کۆچی دوایی ۸۰۶/۱۹۰ ز). بیتانی، (کۆچی دوایی ۳۸۸/۹۹۸ ز). ئەبولوه فا بوزجانی ئیبن سینا، (کۆچی دوایی ۴۲۸/۱۰۳۷ ز). عه لی بن عیسا ئەلکه حال، (کۆچی دوایی ۴۳۰/۱۰۳۹ ز). ئیبن ئەله یثم، (کۆچی دوایی ۴۳۲/۱۰۴۰ ز). برونی، (کۆچی دوایی ۴۵۳/۱۰۶۱ ز). لهو سه رده مه دا ژیاون. له م ماوه یه دا له لایه ک چالاکیه کانی وەرگېران به خیرایی به رده وامی هه بوو (له سه دهی هه شتم- ۱۰)، له لایه کی دیکه شه وه لیکۆلینه وه کان سیمای پره نسیپ و میتۆد و چه مکی هه بوو، مېژووی مه عریفه ی ئیسلامی، وه کوو ئالتونیه ک گرنگی پی ده درا. داهینانه کانی بواره کانی فه له کناسی، بیرکاری، پزیشکی، کیمیا، فیزیا له م قۇناغه دا پیشکه و تنه کانیان سه رسوره یینه ر بوون. هه روه ها چه ن دین سه ده ده وای داهینانه زانستییه کان له جیهانی ئیسلامی، له جیهانی رۆژئاوا، گرنگی پی ده درا، که له سه ده ی پینجه مه وه رۆژئاوا سه رده می تاریکی جیهانبینی زانستی تا سه ده ی یازده هه م ئەزموون ده کرد. واته له سه ده ی یازده هه مه وه به هۆی ئەو به ره مه مانه ی که له زمانی عه ره به یه وه وەرگېردراون، له رۆژئاوا به زه حمه ت ده ناسیندرا.

له سەدەكانى ناوەراستدا موسلمانان گرنگىيە كى تايەتيان بە زانستى فەلەكناسى دەدا بە ناوى "زانستى زىندەوهرزانى"، "زانستى گەردوون" و "زانستى ئەستىرەكان". ھۆكارى ئەوھى موسلمانان زۆر گرنگىيان بەم بوارە دابوو، ئەو باوهر بوو كە فەلەكناسى دەتوانىت بە شىوھەكى دروست زانىارى پىويست بۆ ژيانى ئايىنى و كۆمەلايەتى دابىن بكات. بۆ نموونە دەتوانرا داتاي فەلەكى بۆ ديارىكردى قىبلە و كاتى نوپۆكردى و ديارىكردى ئاراستەكان لە رىگەى وشكانى و دەرياوھ و ديارىكردى سەرھەتاي مانگى رەمەزان و ديارىكردى كاتى پىشكەوتنى كشتوكالى بەكاربەھىرئىت. ھەرھەلە قورئانى پىرۆزدا ئايەتگەلەيكى پەيوھست بە چاودىرئىكردى گەردوون و دياردەكانى ناو گەردوون و وانە وەرگرتن ھەيە [٥٩]. ئەمەش يەككە لە ھۆكارە سەرھەكئىيەكان كە زانستى فەلەكناسى بۆ موسلمانان زۆر گرنگە. ھەرھەلە ھەرگىرئى پەرھەمەكانى سەر بە جىھانى ھىندووسى و يۇنانى كۆن بۆ سەر زمانى عەرەبى، ھەزى موسلمانان بۆ فەلەكناسى و بە تىپەرپوونى كات دروستكردى و نووسىنى بەرھەمى نوئى زىادى كرد. [٦٠]

لە بنەرەتدا، لە سەردەمى پىش ئىسلامدا، عەرەب ھىچيان لەبارەى زانستى فەلەكناسىيەو نەدەزانى. تەنبا بەپىي جىوولەى ئەستىرەكان، زانىارىيەكى كەم لەبارەى ئەستىرەناسى زانستىيەو ھەبوو، كە بەسوود دادەنرا بۆ بەدەستەھىنانى زنجىرەيەك زانىارى سەبارەت بە داھاتوو، ئەستىرەناسى زانستىش بە درىژەپىدەرى فەلەكناسى كۆن دادەنرا. جگە لەوھش زانراوھ كە ھەندىك لە شارستانىيەتە سەرھەتايەكانىش ھەندىك دەرنەجامىيان لەم بوارەدا بەرھەم ھىناوھ و دواتر ئەم ئەنجامانە وھك رىنمايىيەك بۆ موسلمانان بە تايەت لە رىگەى پىرۆسەى وەرگىرئەنەوھ كارى لە مووسلمانان كىردووھ. بەلام ئەوھ زانايانى مووسلمان بوون كە فەلەكناسىيان بەرھە ئاستىكى تىرى زانستى برد كە لەسەر بنەماى چاودىرى و لىكۆلئىنەوھ بىت. زانايانى مووسلمان جگە لە داھىنانى شىوازى نوئى بۆ چاودىرئىكردى تەنە ئاسمانىيەكان، ئامىرى پىشكەوتووئىيان پەرەپىندا و روگە و ئامىرى باشيان دروستكردى. [٦١]

زانا دیاره کانی ئیسلامی به رههم و رۆل و کاریگهریان له بواره کانی وەرگیران دا.

-یه کهم زانایانی فهله کناسی ئیسلامی.

یه کیک له که سایه تیبیه دیاره کانی بواری فهله کناسی له میژووی زانستی ئیسلامیدا، ئەلفه زاری (کۆچی دوایی ۱۹۰/ک/۸۰۶ز) بوو، که یه کهم کهسه که له زانستی فهله کناسی ئوستورلابی [۶۲] دروستی کردوووه. فه زاری له سالی ۱۵۴/ک/۷۷۱ز یان ۱۵۶/ک/۷۷۳ز، دا له سهر به رههمه کانی زانای هیندوسی براهماگوپتا سیددانتای به شیوه یه کی فراوانتر کاری وەرگیرانی کرد. ئەم به رههمه ی که هیلکاری فهله کناسی هه ساره کان له خۆده گریت و ناوی ئوستورلاب له رووی زاراوه یی ره چه له کی "سند-هیندی" ی هه یه، رۆلکی گرنگی هه بووه له پهره پیدانی زانستی فهله کناسی و له رۆژه لاتی جیهانی ئیسلامی تا سه ده ی ۱۰ و له ئەنده لوس تا سه ده ی ۱۲ درێزه ی هه بوو. ههروه ها کتیبی "الزیج علی سنی العرب" ی فه زاری که داتای فهله کی تیکرای جولهی هه ساره کان له خۆده گریت، داتا و شیوازه کانی په یوه ست به حسابکردنی خشته ی فهله کناسی که بو حسابکردنی رۆژه ئاینیه کان به پشتبهستن به سالنامه ی مانگ به کارده هینرین، دیاریکردنی پیشبینیه کان ده خاته روو، ئەسترولابه کان نه ته وه جۆراوجۆره کان به کارهینانه یناوه، به رههمی په یوه نیدار به سالنامه ی گه لانه وه هه یه. [۶۳]

فه رغان^{۲۷} (کۆچی دوایی ۲۴۷/ک/۸۶۱ز)، یه کیک له زانایانی فهله کناسی و بیرکاره کاریگهره کانی سولتانه کانی عه باسی، له وانه مه ئمون، موعته سیم، وه سیق و موته وه کیل.

^{۲۷} ئەبو ئەلعه باس ئەحمده بن محمد بن کثیر الفه رغانی بیرکار و فهله کناسی موسلمانه و دوای سالی (۲۴۷|کۆچی/۸۶۱ ی زاینی) کۆچی دوایی کردوووه. له لایه ن ئەوروپیه کانه وه به

بہرہمئیکی پھیوہست بہ فہلہ کناسی بہ ناوی کتیبی ئەستیرہکانی زانست و جوولہی ئاسمانی. "جوامع علم النجوم وأصول الحركات السماویة: نووسیوہ" و "Syntax/Algest" ی بہتلیمؤس جگہ لہوہی کورتہیہک لہ ئەلمہجیستیہ، ہرہوہا گرنگہ بؤ زانیاریہکانی لہسەر سالنامہ و رۆژہکان و نارہزایہتیہکەہی بہرامبەر بہ بہتلیمؤس. جوامع کہ بہ لاتینی بہ (Elementa Astronomica) کورتکراوہتہوہ، یہکیک بووہ لہ کاریگہرتیرین بہرہمہکان کہ لہ لایہن فہلہکناسہ موسلمانہکانہوہ کہ زۆرتیرین کاریگہری لہسەر رۆژئاوا داناوہ، ہرہوہا تا کوتایی سەدہی پازدہہم زۆرتیرین راویژکاری لہ بواری فہلہکناسیدا بووہ. کارہکہ بریتیہ لہ سالنامہی رۆمانی، سوری، میسری، ئیرانی و عەرہبی، پیگہ و جوولہی زہوی لہ ہەسارہکانی دەرہوہ، تەختہی سەرہەلدان، ناوچہ و شارہ گرنگہکان، قہبارہی زہوی، پیگہ و جوولہی مانگ، خۆر، ہەسارہکان و تەنہ ئاسمانیہکان، شوینی مانگ و ئەستیرہکان، چەندین بابەت دہخەرنہ

ئەلفراگانوس ناسراوہ و لہ نیو کتیبہکانیدا کتیبی کۆمەلہ زانستی ئەستیرہکان و جوولہ ئاسمانیہکان، کتیبیک لہسەر ئەستیرہناسی و کتیبیک لہسەر فرہبی و جیابوونہوہ.

میژووی لہدایکبوون و مردنی ئەلفەرغانی بہ وردی نازانریت (لہ دہوروبہری سالی ۷۹۸ی زایینی لہدایک بووہ، لہ دہوروبہری سالی ۸۶۵ی زایینی کۆچی دوایی کردوہ)، ئەندازیار و بیرکار و فہلہکناسی بووہ. کہ لہ گەل محەمد الخواریزمی لہ مائی حکمەت لہ بەغدا کاریان کردوہ. بەشداربووہ لہ پیوانہکردنی دریژی میریدانی لہ بیابانی شەنگال لہ کوردستانی عیراق. ہرہوہا یہکیک بووہ لہ دیارترین زاناکانی دہرباری یہکہم خەلیفہ عەباسیہکان، ہەرچەندہ لہ دہرباری ئەلمەئمون دەستی بہ کارہکانی کردوہ. یہکیک لہ بہروارہ گرنگہکانی ژبانی ئەلفەرغانی لہ سالی ۸۶۱ی زایینیہ، دروستکردنی پیوہرہکانی رۆوباری نیل (پیشاندەرک کہ ئاستی ئاوی رۆوباری نیل دہپیویت)، لہ دوورگہی ئەلرہودہ لہ نزیک قاہیرہ، لہو ساللہدا تہواو بوو و تہرازووہکە تا سالی ۱۹۷۱ بەردہوام بوو لہ بہکارہینان، کاتیک بەنداوی ئەسوان دروستکرا.

بہ یہکیک لہ دیارترین فہلہکناسہکان دادەنریت کہ لہ گەل ئەلمەئمون و جینشینیہکانی کاریان کردوہ. یہکیک لہ ھاوچەرخہکانی الخواریزمی، بہنی موسا و سەناد بن علی.

ئەلفەرغانی لہ بەغدا، فہلہکناسی بووہ یہکیک بووہ لہ بہناوبانگترین فہلہکناسہکانی سەدہی نۆیہم، کانیوی ئەلفەرغانیش بہ ناوی ئەوہوہ ناوئراوہ. ناوہکەہی پھیوہست بوو بہ "مائی حکمەت" کہ لہ لایہن خەلیفہی عەباسی "ئەلمەئمون" لہ پایتەختی دہولتہی عەباسی بەغدا دامەزرا.

روو، وەك رووى مانگ و مانگگيران و خۇرگيران. ھەروھە فەرغانى كىتیبكى ھەيە بە ناوى "رسالة في الاسطرلاب" كە باس لە ئەندازەيى و حىساباتى تەنە ئاسمانىيەكان و سەرووتر و تىۋرىيە بىركارىيەكان و چەندىن بەرھەمى دىكە دەكات. [٦٤]

ئەبو عەبدوللا محمد بن جابر بن سىنان البتانى الحرانى ^{٢٨} (٣١٧/ك-٩٢٩ز) كە بە دەسەلاتدارترىن فەلەكناسى موسلمان دادەنرىت و لە رۇژئاوا بە ئەلباتانىۋس، ئەلباتانىگونوس يان ئەلباتانىكى ناسراو، ھەروھە ئەو زانايە پىنگەيەكى تايبەتى ھەيە لە بوارى فەلەكناسىدا. بيتانى لە بوارەكانى ئەندازەيى و ئەستىرەناسى زانايەكى ناسراو. جگە لە فەلەكناسى تىۋرى و پراكتىكى، لە گەل كىشانى خىشتە سەبارەت بە جولەي مانگ و خۇر، پىداچوونەوھى بە داتاكانى "سىنتاكس/ئەلجەست/ئەلمەجىستى"ى بە تىلمۇسدا كىردووه. كارەكەي لە رووى ناوەرۇكەوھ دەولەمەندتر كىرد. ئەو لە بەرھەمەكەيدا بە ناوى "كىتیبى زىج" باس ئەنجامە زانستىيەكان و داھىنانەكانى بوارى فەلەكناسى دەكات. لەم بەرھەمەدا تىشك دەخاتە سەر جولەي پىنج ھەسارەكە و حىساباتى فەلەكىيان. كارەكەي بيتانى كە

^{٢٨} ئەبو عەبدوللا محەمەد بن جابر بن سىنان ئەلبىتانى، ناسراو بە "ئالبىتانى" بە ئامازەدان بە زىدى خۇي "بىتان"، فەلەكناسى و بىركارىكى موسلمانى عەرەب بوو، يەككىك بوو لە نابغەي زانست لە سەردەمى خۇيدا. ھەندىك ناويان لىنا "بە تىلمۇسى عەرەبەكان"، زاناي فەرەنسى لالاندىش بە يەككىك لە بىست فەلەكناسى بەناوبانگى ھەموو جىھان دەزانى، ھەروھە يەككىك بوو لە يەكەم زاناي موسلمان كە ھىماكانى داناوو بۇ ئاسانكارى ئۇپەراسىۋنى بىركارى. ئەبو عەبدوللا ئەلبىتانى لە دەوروبەرى سالى (٢٤٠ كۆچى - ٨٥٤ زىنى) لە "بىتان" لە ناوچەي حەران لەدايك بوو. ھەرىمى حەران دەگەرپىتەوھ بۇ ناوچەي حەران كە دەكەوئىتە باكورى رۇژئاواي رووبارى فورانى سەرەوھ، لە نىوان شارەكانى رەقە و رەھا. رەچەلەكى بۇ خىزانىكى "سابئى" سەر بە ئايىنى سابئى دەگەرپىتەوھ، ھەلە خىزانەكەشىوھە فىرى بنەماكانى ئايىنى سابئى بوو و پاشان موسلمان بوو. ئەلبىتانى زۇربەي تەمەنى بە چاودىرىكىردنى تەنە ئاسمانىيەكان لە روانگەي رەقە يان روانگەي ئەلبىتانى لە سالى (٢٦٤ كۆچى-٨٧٨ز) تا سالى (٣٠٦ كۆچى-٩١٨ز) بەسەر بردووه.

مامناوهندى جولەى مانگى بە دريژايى ميريدانى ديارى كرد، ھەروەھا تيرەى خۆر و مانگ پيوانە دەكرد. كارىگەريپەكى زۆرى لەسەر پەرەسەندنى فەلەكناسى و سيگۆشەى ھەسارەكان ھەبوو، ئەم بەرھەمە لەلايەن رېبىرتۆس رېتينيئىسىس وەرگىردراوھ بۆ سەر زمانى لاتىنى و لە سەدەى دوازدەھەمدا لە رۆژئاوا سى سەدە دواى ئەو لەسەرى نووسراوھ. ھەرچەندە وەرگىراني يەكەمى بەرھەمەكە لەدەستچووھ، بەلام وەرگىراني رېتينيئىسىس بۆ يەكەمجار لە سالى ۱۵۳۷ ز، لە شارى نورنېيگ و سالى ۱۶۴۵ ز، لە بۆلونيە چاپكراوھ و كارىگەريپەكەى تا ناوھراستى سەدەى ۱۷ بەردەوام دەبيت. [۶۵]

برونى (كۆچى دوايى ۱۰۶۱/۴۵۳)، محمد بن محمد بن حسن اليحصبي البرونى التلمسانى كە بەرھەمى گرنكى لە زۆر بواردا بەرھەمھيئاوھ، لەوانە پزىشكى، فيزيا، بىركارى، ميژوو، ميژووى ئايىنەكان و جوگرافيا، بەلام لە ھەموويان بەرچاوتر بووھ لە بوارى فەلەكناسيدا، كە بەرھەمىكى بنەرەتسيە بووھ بۆ نووسىنەكانى كە بە شيۆھيەكى سيستماتىكى وەسفى قۇناغەكانى پيشووتر و گەشەكردنى بوارى زانستى و مەعريفە تا سەردەمى خۆى دەكات، ئەمە ئەركى ئەو بووھ بينوسىتەوھ. دواتر بۆ ئەم مەبەستە بەرھەمىكى نووسى، كە شيۆھى ئىنسايلكلۆپىدياي فەلەكىي وەرگرت. ھەروەھا لەم كارەدا باس لە داتاكانى پەيوەست بە بوارەكانى ئەستىرەناسى، جيۆدېزى، جوگرافيا، كەشناسى و سيگۆشەيى دەكات. ئەو بەرھەمە لە سەرەتاي نووسىنيەوھ، يەكېك بووھ لە بەرھەمە گرنگەكانى فەلەكناسى سەدەى ناوھراست. برونى لەم بەرھەمەدا باس لەوھ دەكات كە بە پيچەوانەى سيستمى بەتلىمۆس كە گەردوون سەنتەرى جيھان لەخۆدەگرىت، خولانەوھى جيھان بە دەورى خۆردا ھىچ گۆرانكارىپەك لە راستىيە فەلەكىيەكان ناكات. ھەروەھا مەوداي لە ئىكويىنۆكسى بەھار تا دوورتىن خال لە خولگەى زەوى لە نيوان مانگ و خۆردا حىسابى كردووھ، كە لە جياوازي نيوان خالەكانى گەورەترىن بەرزبوونەوھ و دابەزىن لە خالى كورتترىن دووريدا حىسابى بۆ كردووھ. ھەروەھا برۆنى ئەو زانايەيە كە جوگرافياى بىركارى وەك دىسيپلينيكى سەرەخۆ دامەزراندووھ. ئەو كتيبەى كە لەم بوارەدا نووسىويەتى و تا ئەمرۆش ماوھتەوھ، بەرھەمى سەرەكى ئەم زانستەيە. [۶۶]

دووەم: بىرکارىناسانى ئىسلامى.

یەكك لهو زانستانه‌ی كه موسلمانان له سالانى سەرەتای كۆچىیه‌وه گرنگه‌یان پىداوه و بەتەنگىیه‌وه بوون، [٦٧]. ئەویش زانستى بىركارىیه، زانستى بىركارى و دىسپلىنه‌كانى بىركارى، بۆ مسوولمانان هەميشه پىويست بوون له بابەتەكانى وهك ديارىكردى ئاراسته‌ی قىبله، ديارىكردى كاته‌كانى نوێژ، دابه‌شكردى مىرات. جگه له‌وه‌ی كه له سەردەمى جاهىلىهت و تەنانهت سەردەمى پىغه‌مبەردا هىچ زانىارى و چالاكىه‌كى په‌یوه‌ست به بىركارىیه‌وه به مانای زانستى نه‌بووه، كۆمه‌لىك بىركارى ئىرانى له سەردەمى عومەرى كورى خەتاب و له‌سەر پىشنىارى حەزرتى عەلى هاتنه‌ مه‌دینه، خەلىفه داواى لىكردن كه هەندىك هاوه‌لان فىرى "چۆنیه‌تى حىساب" بكهن. [٦٨] موسلمانان دەستیان كرد به لىكۆلىنه‌وه له مېژووى بىركارى كۆنى هىندووسى و یۆنانى و وەرگېرانى كتىب بۆ زمانى عەرەبى كه رەنگدانه‌وه‌ی ده‌ستكه‌وته زانستىه‌كانى ئەو گه‌لانه‌ بوون له بوارى بىركارىدا، ئەمەش به تىپه‌ربوونى كات ئاره‌زووى موسلمانان بۆ بىركارى به‌هێزتر كرد. چالاكىه‌كان لهم بواره‌دا له سەردەمى عەباسىیه‌كان دەستیان پىكرد و له ئەنجامى چالاكىه‌كانى وەرگېران، بىركاره‌ موسلمانە‌كان نه‌ك هەر چاره‌سەريان بۆ كىشه‌ بىركارىیه‌كان دۆزیه‌وه كه له كىشه‌كانى پىش خۆياندا چاره‌سەر نه‌كراوون، بەلكو تىورى و گریمانە‌ى نوێیان لهم بواره‌دا، بۆ زانستى ماتماتىكى پىشنىار كرد. [٦٩]

ماتماتيكرانى ناودار ئەبو عەبدوللا محەمەد كورى موسى الخوارىزمى^{۲۹} بىر كار و فەلەكناسى و جوگرافىناسىكى موسلمانە. نازناوى ئەبو جەغفەرى لىنراوہ. (كۆچى دوايى

^{۲۹} ئەبو عەبدوللا محەمەد كورى موسى الخوارىزمى بىر كار و فەلەكناسى و جوگرافىناسىكى موسلمانە. نازناوى ئەبو جەغفەرى لىنراوہ. دەوترىت كە لە دەوروبەرى سالى ۱۶۴ى كۆچى سالى ۷۸۱ى زايىنى لەدايك بوو، يان دەگوترىت لە دواى سالى ۲۳۲ى كۆچى (دواى سالى ۸۴۷ى زايىنى) لە شارى بەغدا كۆچى دوايى كردووہ. بە يەككىك لە يەكەم بىر كارە موسلمانەكان دادەنرىت، چونكە كارەكانى بەشدارىيەكى زورىان لە پىشكەوتنى بىر كاريدا كردووہ لە سەردەمى خۇيدا. پەيوەندى بە خەلىفەى عەباسى ئەلمەئمونەوہ كرد و لە مالى حىكمەت لە بەغدا كارى كردووہ و متمانەى خەلىفەى بەدەستەيىناوہ، ئەلمەئمون بۇ كار كردنى لە مالى حىكمەت دەستىشانى كردووہ. ھەر ھە كىشانى نەخشەى خاكەكەى پى سپىردرا، كە زياتر لە ھەفتا جوگرافىناس تىيدا كارىان دەكرد. پىش مردنى لە سالى ۸۵۰ى زايىنى / ۲۳۲ى كۆچى، الخوارىزمى چەندىن كتىبى لە زانستەكانى بىر كارى و فەلەكناسى و جوگرافىا بەجىھىشتبوو كە كتىبى "المختصر في حساب الجبر والمقابلة" برىتيە لە گرنگترىن كتىبەكانى.

كتىبەكە لەلايەن زاناي رۇبىرت چىستەر لە دەوروبەرى سالى ۱۱۴۵ى زايىنى ھەرگىردرا بۇ سەر زمانى لاتىنى. لە ئەنجامدا وشەى نوپى ھەك جەبر و سفر ھاتنە ناو زمانە لاتىنيەكانەوہ و دواى ماوہىەكى كەم لەلايەن جىرارىدوى كرئمونا كە لە تۇلیدۆ دەژيا بەرھەمەكانى ھەرگىراوہ، دواتر ھەرگىراني سىيەم لەلايەن گىوم دى لونا ئىتالىيەوہ كراوہ. ھەرگىراني كتىبى سەرەكى بىر كارى لەلايەن رۇبىرت ئوف چىستەرەوہ تا سەدەى شانزەھەم لە زانكوكانى ئەوروپا بەكارھىترا.

كتىبەكانى ئەلخوارىزمى برىتى بوون لە كتىبى كۆكردنەوہ و جياكردنەوہ لە حىساباتى ھىندستان، كتىبى كىشانى چارەكى جىھان، كتىبى سالىنامەى ولاتان، كتىبى كار كردن لەگەل ئەسترولاب، كتىبى "وئەى زەوى" كە پشتى بە كتىبى ئەلمەجەستى بەتلىمۇس بەستووہ بە زيادكردن و روونكردنەوہ و سەرنج و كتىبى فەلەكناسى ھىندى ناسراو بە "السند ھىند الكبىر" كە لە سەردەمى خەلىفە ئەلمەنسوردا ھەرگىردراوہ بۇ سەر زمانى عەرەبى، بۇيە خوارىزمى دووبارە نووسىيەوہ و زيادى كرد و كتىبەكەى بە "السند ھند الصغىر." ناوى برد.

لە كتىبى (كتاب المختصر في حساب الجبر والمقابلة)دا، يەكەم چارەسەرى سىستماتىكى بۇ ھاوكىشە ھىلىيەكان و چوارگۆشەيەكان خستەروو، بە بەكارھىنانى ئەو شىوازەى كە بە تەواوكردنى چوارگۆشە ناسراوہ. ئەو بە دامەزرىنەرى جەبر دادەنرىت، (ناونىشانىك كە لەگەل

ک ٢٣٢/٨٤٧ز) که له جیهانی ئیسلامیدا به دامه زرنه ری جهبر داده نریت و ناوه که ی له سهرچاوه لاتینییه کانیشدا به ئەلکاریمی، یان ئەلگوریتیم درده که ویت، له بواری بیرکاریدا پیگه یه کی گرنگی هه بووه. خواریزمی جگه له بیرکاری، فهله کناسی و جوگرافیاشی خویندوووه، ههرچه نده له خواریزم له دایک بووه، به لام له به غدا ژیاوه. ئەو به رهه مانه ی که نووسیویه تی تا ئەمرۆش ماونه ته وه و له سهردهمی عه باسیدا پیشکەشی سولتان مه ئمونی کردوووه. کتیبه که ی (الکتاب المختصر في حساب الجبر والمقابلة) به شیویه کی زۆر سیستماتیک نووسراوه و یه که م به رهه می بیرکاری بوو که جهبری له خوگرتبوو. زانستی جهبر که له رینگه ی ئەم کاره وه پیگه یه کی تایبه تی له میژوووی مه عریفه دا به ده سه ته ی ناوه، به شیویه کی سهر به خو له حسابات پیی دهوتریت زانستی جهبر. دواتر زانیانی موسلمان به به کاره یانی ئەم کتیبه، کتیبیان ده نووسی. ههروه ها له سه ده ی دوا زده هه مدا کتیبه که ی وەرگپردراوه بۆ سهر زمانی لاتینی، ئەم کاره له قوتابخانه کاندایه ک کتیبی بیرکاری له رۆژئاوا تا سه ده ی ١٦ ده و ترایه وه. خواریزمی له به رهه مه کانیدا چاره سه ری هاو کیشه ی یه که م و دووه م به شیویه کی سیستماتیک ده خاته روو. تا ٧٠٠ سال دواتر فۆرمولیک بۆ حسابکردنی ره گی هاو کیشه چوارگۆشه کان هاته ئاراوه. جگه له بیرکاره پیشه گه ره کان، کتیبی بۆ بازرگانان و دادوهران و فه رمانبه رانی حکومی و که سانی دیکه ش نووسیوه، زیاتر له نیوه ی به رهه مه کانی له کیشه ی جهبر پراکتیکی پیکه اتوون. ههروه ها چون ده توانریت هه ندیک کیشه ی ئەندازه یی به زانستی جهبری چاره سه ر بکریت و په یوه ندی نیوان ئەم دوو بواری زانست له به رهه مه کانیدا رووده ات. بۆ یه که م جار خواریزمی جهبری وه ک

دیوفانتۆس هاوبه شی ده کات) له سه ده ی دوا نزه هه مدا، وەرگپرانی لاتینی باسه که ی له سه ر ژماره هیندییه کان، سیستمی ده هه می، به جیهانی رۆژئاوا ناسیندرا. خواریزمی پیدا چوونه وه ی به جوگرافیای کلۆدیۆس به تلمیۆسدا کرد و له سه ر فه له کناسی و ئەسته ی نه ناسی نووسی. به شدارییه کانی کاربگه ربیه کی زۆریان له سه ر زمان هه بوو. جهبر یه کیکه له و دوو شیکاریانه ی که بۆ چاره سه رکردنی هاو کیشه چوارگۆشه کان به کاری هیناوه. له زمانی ئینگلیزیدا وشه ی ئەلگوریزم و ئەلگوریتیم له ئەلگوریتیمی وەرگپراوه که فۆرمی لاتینی ناوه که یه. ناوه که ی ره گی وشه ی ئیسپانی *guarismo* و *algarismo* ی پورتوگالییه که هه ردووکیان به مانای "ژماره" دیت.

بوو. بوزجانى كه به دامەزىنەرى زانستى سىڭۆشەيى دادەنرېت، وهك كاريگەرترين زاناي موسلمان له بواری بىركارى و ئەندازەيى و فەلەكناسى دادەنرېت و به نازناوى "ئەندازيار" و "ژمېريار" ناسراوه. بوزجانى كه له شارى بوزجانى لەدايك بووه كه دەكهوئته نيوان شارەكانى هەرات و نيشابور له ناوچەى خوراسان، دواى ئەوہى له دوو مامەكهيهوه زانستە سەرەكئيهكانى بواری بىركارى فيربووه، بۆ خوئندنى زانست لای زانايە بەناوبانگەكانى ئەو سەردەمە، چووہتە بەغدا. له بەرھەمەكانيدا يەكەم بەلگەكانى تيؤرمى سىڭۆشەيى وەسەف كەردووہ، تەسكى بە ناوى "زىل" و سىكانتەكەى بە ناوى "قوترى زىل" پېناسە كەردووہ، ھەرۈھا خشتەى ھەستيارى بۆ كاركردى دابەشكردنى فەنكشەنەكانى سىڭۆشەيى بە ھەنگاوى ۱۵ خولەكى پەرەپېداوہ. سەرەراى ئەوہش، رېڭگەى جۆراوجۆر بۆ چارەسەر كەردنى

ئاشكرا كەرد. نابغەى ئەلبوزجانى له رووى دىكەوہ دەر كەوت كه كاريگەرئيهكى زۆرى لەسەر ھونەرى نەخشەكيشان ھەبوو. بۆيە كئيبىكى نووسى بە ناوى (كئيبىك لەسەر كارەكانى فەرمانرەوا و باركار و كونيا) و له كونيا مەبەستى سىڭۆشەى راست بوو. لەم كئيبەدا رېڭگەى تايبەت ھەيە بۆ نەخشەكيشان و بەكارھينانى ئامپىرەكان بە ھەمان شپوہ. ئەلبوزجانى يەكئيك بووہ له زانايە موسولمانە زيرەكەكان كه ليكۆلئينهوہ و نووسينەكانى كاريگەرى زۆرى لەسەر پيشكەوتنى زانست ھەبووہ، بەتايبەتى فەلەكناسى، سىڭۆشەيى، بنەماكانى وئىنەكيشان.

لەسەرۈوى ئەوہشەوہ يەكئيك بوو لەوانەى كه رېڭگەى بۆ دروستكردنى ئەندازەيى شىكارى خۆشكرد بە دانانى چارەسەرى ئەندازەيى بۆ ھەندىك ھاوكيشەى جەبرىي بەرز. ليكۆلئينهوہكانى ھەندىك له زانايانى رۆژئاواى سەرسام كەرد، بۆيە دەستيان كەرد بە بلاوكردنەوہ ناوەرپۆكى كئيبەكى بەناوى خۆيان بلاويان دەكردوہ.

ئەلبوزجانى خاوەنى سوودىكى زۆرتر بووہ بە بەراورد بە زانايانى ترى موسلمان، ئەويش ئەوہيە كه كئيب و ريسالەى بىركارى و فەلەكناسى بۆ ھەم كەسانى تايبەت و ھەم بۆ گشتى نووسيوہ، كه زانايانى تايبەتمەند سوودى لى وەرگرتووہ، له لايەك و خەلكى گشتى، له لايەكى دىكەوہ، له كار و ژيانى رۆژانەياندا سوودى ليوەرگرتووہ. ھەرۈھا چەندىن شيعرى بە زمانى عەرەبى ھەيە.

ھەندىك كىشەى سىڭۆشەى دەخاتەرۈۈ، تىۈرمى سىنوس بۇ سىڭۆشەى سىڭۆشەى سەلمىنراۋە دىارى دەكات. ھەرۈھا كارىكى زانستى ھەپە كە لەلاپەن بۇجاناۋە ئەنجامدراۋە، كە شىۋازىكى نوپى بۇ كىشانى پارابۇلاكان خال بە خال داھىناۋە، كە بەشىكى لەسەر بنەماى شىۋازە ھىندىپەكان بۇ ھىلە ئەندازەپپەكان دامەزراۋە. يەكەم كەس بوو كە گۆشە چوارگۆشەپەك لە ناو بازنەپەكدا و سىڭۆشەپەكى ھاوتەرىپى لە ناو گۆشە چوارگۆشەپەكدا كىشا. ھەرۈھا يەكەم بىركار بوو كە بە شىۋەپەكى سىستىماتىكى بازنە لە چارەسەر كرنى كىشە ئەندازەپپەكاندا كرنە بنەما. ھەرۈھا لە كىشە فرە روۋپەكان دەكۆلىتەۋە، لەۋانە گۆشەى سىڭۆشە و شەشگۆشە. ھەرۈھا قەرز لە خۇى دەكات بۇ پەرەپىدانى جەبر و تىۈرمى يەكسانى. [۷۲]

سێیەم: پزیشکانی ئیسلامی.

له میژوووی زانستی ئیسلامیدا، پزیشکی یه کێکه له زانسته پێشکهوتوووه کان که سهرنجی زۆری لای موسلمانانی بو لای خوێ دەوروزاند. لهو ئەفسانانە ی که له سهراوه کاندایا باسکراون، دەر دەرکهوێت که موسلمانان هەندیک شیوازی چاره سه رکردنیان به شیوه یه کی سه ره تایی زانیوه. نموونه یه کی تایبه تی ئەمه چاره سه رکردنی ئەو برینانه یه که له کاتی شه ری فتوحات و شه ری نیوان هۆزه کاندایا تووشی ده بوون، ئەمه جگه له نه خو شییه کانی هاوشیوه ی هه وکردنی چاو و کۆکه، رهنگدانه وه ی ئەمه به روونی له وینا کردنی شیعیری پێش ئیسلام و سه ره تایی ئیسلامیدا ده بینرێت. هه رچهنده هەندیک نامیری پزیشکی له پزیشکانی یۆنانی قه رزکراوه وه ک کۆته ری له لایهن مسوولمانه کانه وه به کاره یتران، به لام شیوازه کانی چاره سه رکردنی ئەو سەردەم زۆر ساده و ساکار بوون. [۷۳]

لای موسلمانان، پزیشکی وه ک لقه کانی تری زانست تا راده یه ک له ژیر کاریگه ری به ره مه وه رگێردراوه کاندایا زیاتر به کاریگه ری پزیشکی بیانی له نه خو شخانه کانی سەردەمی عه باسی و کاریگه ری ولاتانی دراوسی پهره ی سه ند. عه لی بن ره بان بن سه هل ئەلئه زدی (کوچی دوایی ۲۴۷/۸۶۱ز) یه کێکه له یه که مینه کانی نووسه رانی ئەم بواره. ههروهک "فردوس الحسنات"ی له سالی ۸۵۰ له ژیر ناوی سولتان موه وه کیل نووسیوه، که کۆنترین به ره مه می عه ره بی کۆن که له بواری پزیشکی و ده رمانسازیدا نووسراوه. ئەم به ره مه که ماده ی پزیشکی هیندوسی، ئیرانی، یۆنانی و عه ره بی تیدایه، ئەم به ره مه تایبه تمه ندی ئەوه ی هه یه که سه رچاوه یه ک بووه بو زۆریک له پزیشکان و میژوونووسان، وه ک ئیبن سینا، رازی و برونی. [۷۴]

ٲبوبه کر رازی ٲبوبه کر محمد بن یه حیا بن زه که ریا الرازی^{۳۱} (کؤچی دواپی ۳۱۲ک/۹۲۵ز)، که یه کیک بووه له نوینره تایبه ته کانی بواری پزیشک- فه یله سوف له میژووی زانستی ئیسلامیدا و له رؤژئاوا به ره زاس ناوده بریت، ههروه ها یه کیکه له وه که سایه تییه گرنگانه ی که پزیشکی له نیوان موسلمانان په ره پی داوه. دوا ی هیپوکرات و گالین، به هوی دابه شکاری له بواری پزیشکیدا، نازناوی "گالینی عه رب" ی پیده به خشریت. رازی دوا ی ته واو کردنی کاری ئه کادیمی له نه خؤشخانه یه کی زیدی خوی له شاری رای، [۷۵] پزیشکی گشتی بووه. دواتر له ته مه نی ۳۰ سالیدا هاتؤته به غدا و پله ی یه که می له پشکنینی پزیشکی گشتی بیمه رستان ئه دودی به دهسته ییناوه. نه خؤشخانه که پزیشکانی چاو و ئیسک و پروسکی و نه شته رگری ده مار و پزیشکی ناوه وه و ئه رکی نه شته رگری وه رده گریت بؤ ئه وه ی باشتر کاره پزیشکیه کان

^{۳۱}ٲبوبه کر محمد بن یه حیا بن زه که ریا الرازی (۲۵۰ کؤچی / ۸۶۴ ز - ۵ شهعبان ۳۱۱ کؤچی / ۱۹ی تشرینی دووه می ۹۲۵ ز) پزیشک و کیمیا و فه یله سوف و بیرکاری موسلمان بووه، یه کیک بووه له زانایانی سه رده می که زیپینی زانستی ئیسلامی خوری ده دره وشیته وه زیپین سیگرید هونکه له کتیبه که یدا "شمس العرب تسطع علی الغرب" «أعظم أطباء الإنسانية علی الإطلاق»، وه سفی کردوه، له کاتیکدا کتیبی الحاوی فی الطب، ئه لحاوی له پزیشکیدا نووسیوه، که هه موو زانباریه پزیشکیه کانی سه رده می یؤنابه کان له خؤده گریت تا سالی ۹۲۵ی زایینی و بؤ ماوه ی ۴۰۰ سال دوا ی ئه وه به روا ره وه ک ئماژه ی پزیشکی سه ره کی له ئه وروپادا مایه وه. رازی بیرکاری و پزیشکی و فه لسه فه ی خویندوه وه سه روکاری له گهل فه له کناسی و کیمیا و لؤژیک و ئه ده بیات هه بووه.

له ره ییدا، ئه لرازی ناوبانگی ده رکرد و به ولاتا گه را و وه ک به رپرسی نه خؤشخانه یه ک کاری ده کرد، چه ندین ریساله ی له سه ر بواره جؤراوجؤره کانی نه خؤشی نووسیوه و کتیبی له سه ر هه موو لقه کانی پزیشکی و زانست له وه سه رده مه دا نووسیوه، هه ندیکیان وه رگیردراونه ته سه ر لاتینی به جؤریک که ئماژه سه ره کیه کان له بواری پزیشکیدا تا سه ده ی حه قده هه م به رده وام بوون. " المنصور " له پزیشکیدا و کتیبی «الأدویة المفردة» "تاکه ده رمانه کان"، که وه سفیکی وردی ئه ناتؤمی ئه ندامه کانی جه سه ته له خؤده گریت. یه که م که س بوو که برینی نه شته رگری و مه له همی داهینا و کتیبی له سه ر ده رمانناسی نووسی که به شدار بیان له پیشکه وتنی ده رمانزانیدا کرد. خاوه نی ۲۰۰ کتیب و وتاره له سه ر لایه نه جیاوازه کانی زانست.

ئەنجام بدەن. رازی بەو چارەسەرانی کە پەرەى پێداوێ نهخۆشەکان دەبینیت، سەرەتا پزیشکە یاریدەدەرەکان، پاشان پزیشکە سەرەکییەکان، دەستنیشانکردنی نهخۆشەکانیان دەکرد. لە ئەگەری هەلە و ئاستەنگی لە دەستنیشانکردندا هەبوو ئەوا هەنگاوی تری دەنیت، لە ماوەی کارکردنی وەک پزیشکی گشتی هەموو دەستنیشانکردنەکان و کاری پزیشکی و کاریگەرییەکانی دەرمان و هەموو پرۆسەکانی نهخۆشی نهخۆشەکە لە نهخۆشخانەکە تۆمارکراون. هەرۆهە یەکەم پزیشک بوو لە میژووی پزیشکیدا کە لە بواری پزیشکیدا کیمیای بەکارهێناو. رینگاردز کە وەک پێشەنگی پزیشکی کلینیکی ناسراو، لە ئاماژەکردنی بە گالین وەک پێشەیه‌گەرێکی لیزان وینای کردوو. کەچی رازی رەخنە لە گالین دەگریت و کتیپیک بە ناوی "کتیب شوق" دەنووسیت. هەرۆهە رازی ئەو شیوازە چاودێری و تاقیکاریانەى کە بۆ زانستە سروشتییەکان بەکارهێنراون، سەرکەوتوانە لە بواری پزیشکیدا بەکارهێنا. لە کاتی چارەسەرکردندا، نهخۆشەکان دەستنیشان دەکات و تۆماریان دەکات، دواى ئەوێ پرسیار لە تەمەنیان دەکات، پاشان بە پرسیری خووی خۆراکیان، باری تەندروستی و کەى و چۆن ناره‌حه‌تییه‌کەیان دەستپێکردوو لێیان دەپرسیت. ئێمە دەتوانین ژمارەى کەله‌که‌بوونی دەوله‌مەندی زانستی لە بواری پزیشکیدا لە نزیکەى ٦٥ یان ١٠٠ بەرھەمی پزیشکیدا ببینین، بەتایبەتی لە بەرھەمی ناوی "الحاوي في الطب". (عەلى جمیل کبیر)^{٣٢} کە بە ئینسایکلۆپیدیای پزیشکی دادەنریت. بەرھەمی "لیبەر

^{٣٢}عەلى بهى الکبیر (عەلى بهى بلات) مەملوکیک کە لە سالی ١١٤٠ی کۆچی لەدایک بوو، کە دەکاتە سالی ١٧٢٨ی زایینی، لە ٢٥ی سەفەری سالی ١١٨٧ی کۆچی کۆچی دواى کردوو، کە دەکاتە ٨ ی ئایاری سالی ١٧٧٣ ی زایینی، فەرمانرەوایی قاهیرەى کردوو وەک شیخی ولات لە سەردەمی عوسمانییەکان ناسیندراو.

میسر بوو بە دەوله‌تیکی عوسمانی لەو کاتەوێ سولتان سەلیمی یەکەم سەرکەوتوو بوو لە نه‌ه‌یشتنی دەوله‌تی مەملوک و چوونە ناو قاهیرە لە سالی (٩٢٣ کۆچی \ ١٥١٧ی زایینی)، هەرۆهە حوکمرانی یەک لە دواى یەک لە میسر لەو کاتەوێ تا هاتنی هەلمەتی فەرەنسی لە سالی ١٧٩٨، ناردنی ژمارەیه‌ک حاکم لەلایەن دەوله‌تی عوسمانی بۆ بەرپۆه‌بردنی کاروباری ولات لە میسر، ئەم کەسانە شکۆمەندی خۆیان لە شکۆمەندی و بەهیزی دەوله‌تەوێ وەرگرتوو، بە هیز

كۆنتينيس" (رازى رەخنە لە گالين دەگرېت و كتيبيك به ناوى "كتيبي شوق" دەنووسيت. بەرهەمى "ليەەر كۆنتينيس" (۱۲۷۹ز) لە ژېر ناوى ليەەر كۆنتينيس لە سەليم (فاراگوت) هوه وەرگيردراوه بۆ سەر زمانى لاتينى و پينچ جار لە نيوان سالانى ۱۴۴۸ز، بۆ ۱۵۴۲ ز، چاپ كراوه. رازى كه به يەكەم پزىشك دادەنرېت كه به شيويهه كى دروست نه خوښيه كانى وهك تاي سوور دەستنيشان بكات، بەرهەمىكى لەم بوارهدا نووسيوه به ناوى "الجدري والحسبة" كه وەرگيردراوه ته سەر زمانى لاتينى و لە نيوان سالانى ۱۴۹۸ ز، تا ۱۸۶۶ ز، چل جار چاپ كراوه. رازى لە بەرهەمه كهيدا به ناوى "اخلاق الطيب" ئەو ياسا و بنه ميانە باس دەكات كه پيوسته له پهيوەندى نه خوښ و پزىشكدا رەچاوه بكرين. [۷۶]

ئيبين سينا ئەبو عەلى ئەلحسین بن عەبدوللا بن ئەلحسن بن عەلى بن سينا البلخى^{۳۳} (۱۰۳۷ز/ک/۴۲۸)، به تايبه تترين پزىشكى سەدهى ناوهراست و گهوره تترين

و پتهوويهوه دەستيان به سەر كارەكاندا گرتووه، هەرچەندە هەندىكيان زۆر خراپ به كارهيئەتە هيزيان له ئيداره دانە كه ياندا پراكتيزه كردووه. دريژبوونهوهى نفوزى ئيمپراتوريه تى عوسمانى به سەر ميسردا نه بووه هوى نه هيشتنى كارىگه رى مەملوکه كان، سەرەراى كۆتابى دەولە ته كه يان، لاوازى دزه ده كاته ناويه وه و خوى به شەرە كانى له گەل دوزمە كانى سەرقال دەكات، كارىگه رى مەملوکه كان ورده ورده دەستى پيكرد و له ميسردا پەرەيان سەند، دەستيان كرد به دەستكارى كردنى حاكمى عوسمانى به هەر شيويهه ك كه ده يانويست.

ئەم لاوازيه كه له سەدهى دوانزهى كۆچى / سەدهى هەژدههەمى زايينيدا به سەر دەولە تدا زال بوو، يارمە تى دەر كه وتنى ژماره يه ك سەر كردهى مەملو كى دا كه پۆستى شيخى ولات (واته فرمانرەوا) ي قاهيره يان بە دەسته وه بوو. له وانه دەمارگير ترينيان عەلى بن گهوره بوو.

^{۳۳} - ئەبو عەلى الحسین بن عەبدوللا بن الحسن بن عەلى بن سينا البلخى، بوخارى ناسراو به ئيبين سينا، زانا و پزىشكىكى موسلمانى به ناوبانگه، له بواره كانى پزىشكى و فەلسەفه كارى كردووه. له گوندى ئەفشنا له نزيك بوخارا كه ده كاته (ئۆزبەكستانى ئيستا) له سالى ۳۷۰ى كۆچى (۹۸۰ز) له داىك بووه. باوكىكى خەلكى شارى "بلخ" ي (ئەفغانستانى ئيستا) يه. ابن سينا له سالى ۴۲۷ى كۆچى (۱۰۳۷ز) له هەمه دانى (ئيران) كۆچى دوايى كردووه. به شيخى سەرۆك

فه‌یله‌سوفی قوتابخانه‌ی پزشکی ئیسلامی، وه‌ک پزشکی‌کی ده‌سه‌لاتدار له‌ میژوووی پزشکیدا چ له‌ جیهانی ئیسلامی و چ له‌ رۆژئاوا ناسراوه. ژماره‌ی ئه‌و به‌ره‌مانه‌ی که ئیبن سینا په‌یوه‌ندیان به‌ پزشکییه‌وه‌ هه‌یه، نزیکه‌ی ۴۰ به‌ره‌مه، که گرنگترینیان بریتین له "أرجوزة في التشريح"، "أرجوزة المجربات في الطب"، "القانون في الطب". [۷۷] ئیبن سینا به‌ نووسینه‌کانی کاریگه‌ری زۆری له‌سه‌ر هه‌ردوو بواری پزشکی ئیسلامی و بواری پزشکی ئه‌وروپی هه‌بوو. به‌ شیوه‌یه‌کی به‌رفراوان دان به‌وه‌دا ده‌نریت که کاریگه‌رییه‌که‌ی له‌ رۆژئاوا تا سه‌ده‌ی ۱۷ به‌رده‌وام بووه و ناوبانگی پزشکیه‌ کۆنه‌کانی یۆنانی هه‌یپۆکرات و گالین تیپه‌راندوووه. ته‌نانه‌ت چه‌ند سه‌ده‌یه‌ک دوای مردنی، به‌ره‌مه‌ به‌ناوبانگه‌که‌ی به‌ ناوی (القانون في الطب) بوو به‌ "کانۆن" له‌ ئیسپانیا. کانۆن) وەرگپردراوه بۆ زمانی لاتینی و وه‌ک کتیبی ده‌رسی له‌ فاکه‌لتیه‌ی پزشکیه‌کانی زانکۆکانی ئه‌وروپا له‌ سه‌ده‌ی ۱۳ و دامه‌زراندنی کورسییه‌کی سینا/ئه‌فیسینا ئیبن له‌ زانکۆی فایادۆلید له‌ سه‌ده‌ی ۱۷دا نموونه‌ی تایبه‌تی ئه‌مه‌ن. هه‌روه‌ها له‌ وینه‌یه‌کی کیشراو دا، ئیبن سینا له‌سه‌ر ته‌ختی پاشایه‌تی له‌ ناوه‌راست، که هه‌یپۆکرات و گالین له‌ هه‌ردوو لای دانیشتون له‌سه‌ر به‌رگی وه‌شانی لاتینی "اللیقی فی الطب" (پافیا ۱۵۱۰) ئاستی ده‌سه‌لاتی ئه‌و له‌ بواری پزشکی نیشان ده‌دات. ئیبن سینا له‌ به‌ره‌مه‌کانیدا ورده‌کاری له‌سه‌ر چاره‌سه‌ری کلینیکی و بواره

ناسرابوو و رۆژئاوایه‌کان له‌ سه‌ده‌کانی ناوه‌راستدا به‌ شازاده‌ی پزشکان و باوکی پزشکی مؤدیرن ناویان ده‌برد. ۲۰۰ کتیبی له‌سه‌ر بابه‌تگه‌لی جۆراوجۆر نووسیوه که زۆربه‌یان له‌سه‌ر فه‌لسه‌فه و زانستی پزشکی بوون. ئیبن سینا به‌ یه‌کیک له‌ یه‌که‌مینه‌کان داده‌نریت که له‌باره‌ی پزشکییه‌وه‌ له‌ جیهاندا نووسیویه‌تی، ئه‌و رېباز یان شیوازی هه‌یپۆکرات و گالینۆس په‌یره‌و کردوووه. به‌ناوبانگترین به‌ره‌مه‌کانی بریتیه‌ له‌ کتیبی یاسا له‌ پزشکیدا، که بۆ ماوه‌ی چه‌وت سه‌ده‌ی یه‌ک له‌ دوای یه‌ک وه‌ک ئاماژه‌ی سه‌ره‌کی له‌ زانستی پزشکیدا ماوه‌ته‌وه، کتیبه‌که‌ی (یاسا له‌ پزشکیدا) وه‌ک پایه‌ی سه‌ره‌کی له‌ فیرکردنی زانستی پزشکی ماوه‌ته‌وه تا ناوه‌راستی سه‌ده‌ی چه‌فده‌هه‌م له‌ زانکۆکانی ئه‌وروپا بۆ هه‌وکردنی سه‌ره‌تایی په‌رده‌ی میشکی وه‌سفیکی دروستی هۆکاره‌کانی زه‌ردوویی، نیشانه‌کانی به‌ردی میزلدان له‌ کتیبی شیفا باس ده‌کات، گرنگی به‌ کاریگه‌ری چاکبوونه‌وه‌ی چاره‌سه‌ری ده‌روونی ده‌دات.

سەرەككەيەكانى پزىشكى دەخاتە روو، ھەروەھا بەرھەمەكانى زانىارىيەكى زۆر لەسەر بوارە سەرەككەيەكانى پزىشكى ۋەك ئەناتۆمى، فىزيۇلۇژى، بافتزانى، دەرمانناسى و بايوكىمىيا دەخەنە روو. بۇ دەستنىشانكردنى نەخۇشەكان رېنگاكانى ۋەك پشكىنىنى خوين و پشكىنىنى مىز بەكاردەھىنىت. ئىبن سىنا لە بەرھەمەكەيدا بە ناوى (القانون في الطب) بە شيۋەيەكى سىستىماتىكى سەرچاۋە پزىشكىيە پەرشوبلاۋەكانى ھىلىنىستى و بىزەنتىن و سىرپانى سەردەمى خۇي رېكدەخات و شىكارى دەكات. ھەروەھا ھەموو زانستە پزىشكىيەكان ۋەك فەرھەنگ كۆدەكاتەۋە. لەم كارەدا تىشك دەخاتە سەر ئەناتۆمى و نىشانەكان و شىۋازى چارەسەر كوردن و جۆرەكانى نەخۇشى و دەرمان. [۷۸]

كەھەلى شرف الدين علي بن عيسى بن علي الموصلي ناسراۋە بە ئەلكەحال^{۳۴} (كۆچى دوايى ۴۳۰ك/۱۰۳۹ز)، لە روژئاۋا بە عىسا ھالى (عيسا ھالى) ناسراۋە، يەككە لە پزىشكە پىشەنگەكانى جىھانى ئىسلامى سەدەى ناۋەرەست، كە بە توژىنەۋەكانى لە بوارى چاۋدا بەناۋبانگە. زانراۋە ھەلى بن عيسا ئەلكەحال كە ژيانى ناديارە، لە بەغدا زانستى خويندوۋە و لەۋى پزىشكى كرددوۋە. تذكرة الكحالين كە كورتكراۋەى تەزكىرا يە، گشتگىرتىن و تەمەن درىژتىرەن بەرھەمى ەەرەبىيە لەسەر بوارى چاۋ. كارەكە لە سى بەش پىكديت، بەشى يەكەم ئەناتۆمى و فىزيۇلۇژىي چاۋ، بەشى دوۋەم برىتتىيە لە پىلۋى

^{۳۴}شەرەف الدين ھەلى بن عيسا بن ھەلى موسلى، نازناۋى ئەلكەحال بوۋە. ئەلكەحال پزىشكى چاۋبوۋە. (لە سالى ۴۳۰ى كۆچى لە بەغدا لەدايك بوۋە و بە وردى سالى كۆچى دوايى نازانرەت و دەگوتىت نىكەى ھەشتا سال ژياۋە.

لە سەردەمى خۇيدا لە دروستكردنى چاۋدا جياۋاز بوۋە و كىتەبىكى لە ژىر ناوى "تذكرة الكحالين" نووسىۋە و خەلك و زانابان گرنگىيان بەم كىتەبە داۋە، ئىبن ئەبى ەسەبە كىتەبەكەى بەسى بەش بۇ سەر زمانى لاتىنى و عىبرى، ۋەرگىپراۋە. پزىشكى ئەلمانى ھىرشىپىرگ لە پىشەككەيدا بۇ ۋەرگىپرانى كىتەبەكەى "تذكرة الكحالين" كە ھەلى كورى عيسا كەھال يەكەم كەس بوۋە كە پىشنىارى ھىپنۇزى و بېھۇشكردنى كرددوۋە لە كارى نەشتەرگەرىدا، **It was not known to the Greeks.** ھەروەھا كىتەبىكى بە ناوى سوۋدەكانى ئەندامەكانى ئاژەل و رىسالەى لەسەر زانستى ئەستىرەناسى يان (رىسالەى ھەلى بن عيسا لەسەر زاننىنى زانستى ئەستىرەناسى) نووسىۋە.

چاو، رژیینی فرمیسک، ئاوی سپی چاو، نەخۆشییەکانی قژ و کۆرنیا و شیوازه‌کانی چارەسەرکردنیان، نەشتەرگەری ئاوی سپی چاو، بەشی سییەمیش بریتییە لە "نەخۆشییەکانی ناووەوی چاو". بابەتەکانی نەخۆشییەکانی چاو وەک نزیکیینی، دووربینی، ئاستیگماتیزم و بینینی شەوانە دەگریته‌وه. کارەکه که باس له ۱۳۲ نەخۆشی چاو دەکات، بە راسپاردەکانی چاودیژی تەندروستی و بابەتیک کۆتایی دیت که کاریگەرییەکانی ۱۴۱ دەرمان لەسەر چاو رووندەکاتەوه، [۷۹] که بەپیی ئەلفوویی ریکخراوه. لەم کارەدا، جگە لەو دەرمانە بیهۆشکەرانی که تا ئەو کاتە له سوورانەوه‌دا بوون، نەشتەرگەری چاویش بو یەکه‌مجار له نەشتەرگەرییە سەختەکاندا بە هاوکاری دەرمانی بیهۆشکەری گشتی وەک ماندراک و هەلمی تلیاک. "تذکرۃ الکحالیین" که یەکیکە له کتیبەکانی تاییەتمەندی ئەم کارە که له سەدەوی ۱۵ نووسراوه، تەنانت له قۇناغەکانی دواتریشدا کاریگەریی خۆی لەدەست نەداوه و چەندین تەفسیر لەسەر ئەم بەرھەمە نووسراوه. هەرۆه‌ها بەرھەمە که له سەدەکانی ناوەراستدا وەرگێردراوه بو زمانی عیبری و دووجار بە ناوی " Tractus de oculis Jesu b". وەرگێردراوه بو زمانی لاتینی له ژیر ناوی هالی. هەرۆه‌ها ئەم بەرھەمە له سەرەتای سەدەوی بیستەمدا وەرگێردرایەوه سەر زمانی عیبری بەم شیوەیە: " Epistola Ihesu filii Haly de cognitione infirmitatum oculorum " sive memoriale oculariorum quod compilavit Ali b (پاریس، [۷۸]. (۱۹۰۳)

چوارہم: زانایانی کیماناسی ئیسلامی.

یہ کیچک لہو بوارانہی زانست کہ موسلمانان سہرنجیان لہسہر بوو، کیمیا بوو. تہنانتہ تہ گہر بلینین بناغہی کیمیای مؤڈیرن بہ کولتووری ئیسلامی بنیات نراوہ زیادہرہوی نابیت. گہران بہدوای کیمیا لہ جیہانی ئیسلامیدا لہ سہردہمی یہ کہم چالاکییہکانی وەرگییران دەستی پیکرد. بہ ہاوبہشی لہ گہل لہ نیو موسلماناندا یہ کہم کہس کہ لہ زانستی کیمیدا کؤلہوہ، خالد کوری سولتان یہزید کوری معاویہ بوو. (کۆچی دوایی ۷۰۴/ک ۸۵) خالد بن یہزید لہ ئەسکەندەریہ زانستی خویندووہ و لہ رەبەنیکی رۆمانی بہ ناوی ماریانؤس فییری پزیشکی و کیمیانانی بوو، [۸۰] کہ یہ کیچک بووہ لہ کیمیاکارہ پیشہنگہکانی سہردہمی خوئی. دواتر بہرہمہکانی لہم بوارہدا وەرگییراوتہ سہر زمانی عہرہبی، یہ کہم مہشخہلی لہ بواری زانستی سروشتی لہ جیہانی ئیسلامیدا داگیرساند. داوا لہ رەبەنیکیک دەکات بہ ناوی ستیفانؤس، رەبەتیکی وەک ماریناس، کتیبیکی کیمیا وەرگییریتہ سہر زمانی عہرہبی. [۸۱]

جابر بن حیان بن عہدوللا الکوفی ئەلئەزدی^{۳۰} (کۆچی دوایی ۸۱۵/۲۰۰)، فہیلہسوف و پۆلیماتیکی سروشتی، بہ دەسەلاتدارترین کہس دادەنریت لہ بواری کیمیا لہ

^{۳۰} جابر بن حیان بن عہدوللا الکوفی ئەلئەزدی زانایہکی موسلمانانی عہرہبہ، جیاواز بوو لہوہی کہ ئەلئەزد بہ کارہینای دەرمانی کیمیای لہ چارہسہری گہدہ. شارہزابووہ لہ زانستہکانی کیمیا و فہلہکناسی و ئەندازیاری و کانزازی و فہلسفہ و پزیشکی و لہ دەرمانسازیدا سہرکەوتوو بووہ و جابر بن حیان یہ کہم کہسہ لہ میژوودا کیمیای بہ شیوہیہکی کردہیی بہ کارہیناوتہ. بہ پیی بہناوبانگترین گیرانہوہکان لہ سالی ۱۰۱ کۆچی / ۷۲۱ی زایینی لہدایک بووہ و ہر وہا ہندیکی دیکہ دەلین لہ سالی (۱۱۷ کۆچی / ۷۲۷ی زایینی) لہ دایک بووہ. گیرانہوہکان لہسہر دیاریکردنی شوینی لہدایکبوونی لہ لہسہر ئەو زانایہ جیاوازن. ئامازہ بو باکوری ئاوی فورات و سنووری میژووتامیا، یان رۆژہلاتی شام دەکەن و رەنگہ ئەم پەیوہندیہ لہ ئەنجامی لیچکچوونی

جیهانی ئیسلامیدا. جەبر کە پینگەیه‌کی گرنگی هەیه له میژووی کیمیدا، کیمیا دەگەیه‌نیتە پینگە‌ی زانستییکی تاقیکاری سیستematیکی. لای زانایانی رۆژئاوا، جابیر بن حەیان کە بە زمانی لاتینی بە گابر ناسراوه، شارەزایی بە هەمان دەسەلاتی میژووی کیمیا

ناوەکە‌ی بێت، له‌گەڵ فەله‌کناسی عەرەبی جابیر بن عەفلایه کە له شاری سیقیا له‌دایکبووه و له سەده‌ی دووانەهەمی زاینیدا ژیاوه. هەندیک دەلێن له شاری توس له ویلایه‌تی فارس له‌دایک بووه، له بەرهمه‌کانی خوراسان، به‌جۆرێکی دیکه باسی کراوه. زه‌کی نه‌جیب مه‌حمود پیتی وایه کە له کوفه له‌دایک بووه، کە له‌لایه‌ن کۆمه‌لیک لیکۆلینه‌وه‌ی ئەکادیمی دیکه‌وه پشتگیری ده‌کریت.

له سەره‌تای سەده‌ی ده‌یه‌می زاینیدا، ناسنامه و بەرهمه‌کانی جابیری کوری حەیان بووه جینگە‌ی مشتوم‌پێکی گه‌وره له بازه‌کانی ئیسلامیدا. کتیبه‌کانی له سەده‌ی چوارده‌هەمدا له گرنگترین سه‌رچاوه‌کانی توێژینه‌وه کیمیایه‌کان بوون و کاریگه‌رت‌ترین بوون له پێشه‌نگی بیرکردنه‌وه‌ی زانستی له رۆژه‌لات و رۆژئاوا و چەندین زاراوه‌ی زانستی له لیکۆلینه‌وه عەرەبیه‌کانی جابیره‌وه گواستراوه‌وه بۆ سه‌ر زمانه‌ ئه‌وروپیه‌کان له رینگه‌ی زمانی لاتینییه‌وه، کە لیکۆلینه‌وه‌کانی بۆسه‌ر ئەو زمانانه وەرگێردراوه و به "Geber" أو "Yeber". "گه‌به‌ر" یان "یه‌به‌ر" ناسراوه. ئیبن خەلدوون له پێشه‌کییه‌که‌یدا باسی له‌وه کردوه کە ده‌لێت: ئیمامی بلوگه‌ره‌کان جابیر بن حەیان، به‌جۆرێک کە تاکه زانای بواره‌که‌یه‌تی، بۆیه پیتی ده‌لێن زانستی جابیر، له‌ناوه‌کی جابیره‌وه هاتوو، هفتا ریساله‌ی هه‌یه، هه‌موویان هاوشیوه‌ی مه‌ته‌لن". ئەبویه‌کر الرازی له کتیبی «سر‌الأسرار» دا ده‌رباره‌ی ئەو ده‌لێت: "جابر یه‌کیکه له نابغه‌ عەرەبه‌کان و یه‌که‌م پێشه‌نگی کیمیازانی بووه" به‌رده‌وام به‌ پرۆفیسۆر جابیر بن حەیان ناوی ده‌برد. ئیبن ئەلنه‌دیم له کتیبی ئەلفیه‌ریستدا باسی له نووسینه‌کانی کردوه و پوخته‌یه‌کی له‌باره‌یه‌وه نووسیوه. فەیلەسوفی ئینگلیزی فرانسێس بیکن له‌باره‌یه‌وه ده‌لێت: "جابیر کوری حەیان یه‌که‌م کەس بوو که زانستی کیمیای فیری جیهان کرد، چونکه باوکی کیمیایه." کیمیاکاری فەرهنسی مارسیلان بېرتیلۆ له‌باره‌یه‌وه له کتیبی (کیمیای سەده‌کانی ناوه‌راست) دا ده‌لێت: «جابیر بن حەیان له کیمیدا ئەوه‌ی هه‌یه، که ئەرستۆ له لۆژیکدا هه‌یه‌تی». واته وه‌ک ئەوه‌ی ئەرستۆ له فەلسەفەدا سه‌رکه‌وتوو بوو و نابغه‌ بوو تێیدا، وه‌ک ئەو جابیر بن حەیان له کیمیدا سه‌رکه‌وتوو بووه.

دادەنن كە زاناينى مۇدېرن كارىيان لەسەر كىردوو. جابىر لە ژيانى زانستىدا دوو بنەماي سەرەكى كىمىيا كە پىي دەوترىت كالىسەنەيشن و كەمكىردنەو و روون كىردەو. ھەرۈھە شىۋازەكانى بۇ ھەلمكىردن و تىوانەوھى و بىلورىكىردنى ماددەى داھىناو و ماددە كىمىيايەكانى بۇ پۆلەكان پۆلن كىردوو. ئەو زاناىە بۇ يەكەمجار ترشى سۇدىۋمى دۆزىەو و تىۋرى "سىفا- گۆگىردى پىشنىار كىرد كە يەكىكە لە تىۋرىيە سەرەكىيەكانى كىمىياى مۇدېرن. دەستكەوتەكانى جابىر لە بوارى كىمىادا كارىگەرىزۋرى لەسەر كىمىاناسانى سەدەى ناوہراست ھەبوو، بۇيە كىمىازانەكان نەك ھەر ۋەك دامەزىنەرى كىمىا ستايشى دەكەن، بەلكو بە مامۇستاي گەورە ناويان دەبرد. بەشىك لە بەرھەمەكانى جابىر بن حەيان لەلايەن رۇبەرتى چىستەرەو وەرگىپىرداون بۇ سەر زمانى لاتىنى. بەرھەمەكەى بە ناوى كىتاب "الرسائل السبعين" و پىكەتوۋە لە ۷۰ رىسالە، لەلايەن كرىمىنۆلۇ جىرادەو لە ژىر ناوى "Liber divinitatis de LXX" وەرگىپىرداۋە. [۸۲]

- پێنجەم: زانایە فیزیازانەکانی ئیسلامی.

له جیهانی ئیسلامدا تووژینهوه له بواری فیزیادا له چوارچۆوهی فەلسەفەى سروشتیدا دەستیپێکرد، سروشتی لیکۆلینهوه لهم بوارهدا زیاتر له چوارچۆوهی روانگەى ئەرستۆدا ئەنجامدراوه. موسلمانان زیاتر سەرنجیان لەسەر بواری میکانیکی (فیزیای تەنە جولاو و وهستاوهکان) و بینایی (زانستی ڕووناکی)ی فیزیای بوو که به ئیلمولمهنازیر ناسراوه. گەرێان بهدوای دیمەنى بینایی یان عیرفانیی له سەدهى نوێههوه به وەرگێرانی بهرهمهکانی سەردەمی یۆنانی و هیلینستی بۆ زمانی عەرەبی دەستیپێکرد، بهتایبهتی بهرهمهکانی زانایانی وهک ئیوکلید، هیروۆن، بهتلیمۆس و تیۆن، که چهمک و کێشهکانی چالاکیی زانستی سەرهتایی. دواتر چالاکیی زانستی بهرچاو لهم بوارهدا لهلایهن زانایانی ناوداری ئەو بوارهوه ئەنجامدرا، وهک قوستا بن لۆفا و کیندی. [۸۳]

ئیبین الهیثم ئەبو عەلى حەسەنى كورى حەسەنى كورى هەيثم البسرى^{۳۶} (كۆچى دوایى ۱۰۴۰/۴۳۲) كاریگەرترین فیزیازان بوو له سەدهکانی ناوهراستدا، که به

^{۳۶} - كورى هەيثم البسرى، (۴۳۰ كۆچى ۱۰۴۰ ز) موسلمان بووه پۆلیماتیکی موسلمان که بهشداریهکی گهورهی له بیرکاری و بینایی و فیزیا و فەلهکناسیدا کردووه. ئەندازیاری و چاوناسی و فەلسەفەى زانستی و تیگەیشتنی بینین، زانست بهگشتی کردووه. لهگهڵ تاقیکردنهوهکانی که به بهکارهینانی شیوازی زانستی ئەنجامداوه، چەندین بلأوکراوه و دۆزینهوهی زانستی به زانستی مؤدیرن پشتراستکردۆتهوه.

ئیبین ئەلههیسەم هەندیک له چهمکه باوهکانی ئەو سەردەمهى راستکردوه به پشتهستن به تیورییهکانی ئەرستۆ و بهتلیمۆس و ئیوکلید، ئیبین ئەلههیسەم ئەو راستیهى سەلماند که ڕووناکی له تەنەکانهوه دپت بۆ چاو، نهک به پێچهوانهوه وهک لهو کاتهدا باوهریان پێدهکرا، بنهماکانی

بەشدارىيەكانى رۇلى لە پەرەپىيدانى زانستى ھەبوو. جگە لە فېزىيا، ئىبن الھېثم كە لىكۆلىنەھەي قوولى لە بوارەكانى ۋەك بىركارى، فەلەكناسى و فەلسەفەدا كىردوو، لە جىھانى رۇژئاۋادا كورى ھەيسەم بە ئەلحەزىن، ئەلحەسەن، ئاقىناتان ناسراۋە. بە تايىھەتى ئىبن ئەلھەيىم كە داھىيانى شۆرشگىرانەي لە بوارى بىناسازىدا دروستكىرد، ۋەك يەككىك لە زانا كارىگەرەكانى مېژوۋى فېزىيائى بىنايى تا سەدەي ۱۷ دادەنرا. كارىكى گىرنگ لەم بوارەدا بەرھەمەكەيەتى بە ناۋى دىدگاي بەھەشت كە لە كۆتايى سەدەي ۱۲ يان سەرەتاي سەدەي ۱۳ لە لايەن زانايانى ئەوروپى ۋەك جۆن پىچام، رۇجەر بىكۆن، فېتېلۆس، يۇھانس كىپلەر، سنېل فان رۇگن، پىيەر دى، بۇ سەر زمانى لاتىنى ۋەرگىپرەراۋە. [۸۴] فېرمات، دىكارت، رۇلىكى گىرنگيان ھەبوو لە پىكېھىيانى تىۋرىيەكانى پەيوەست بە بوارى بىنايى و بىناىتانى زانستى بىنايى لە جىھانى رۇژئاۋادا. ئىبن الھېثم لەم بەرھەمەدا

داھىيانى كامېرا بۇ ئەو دەگەرپىتەۋە، ئەو يەكەم كەسە كە ئەناتۆمى چاۋى رۋونكىردەۋە ئەو بە تەۋاۋى ئەركەكانى ئەندامەكانى رۋونكىردەۋە، يەكەم كەس بوو كە لىكۆلىنەھەي لە كارىگەرىيە دەروونىيەكان كىرد بۇ ھۆكارەكانى بىنىن. ھەرۋەھا كىتەبە ھاۋبەشەكەي باسى ھاۋكىشەيەكى پەلى چوارەمى كىردوو سەبارەت بە رەنگدانەۋەي رۋوناكى لەسەر ئاۋىنە گۆشەيەكان، كە تا ئىستاش بە “ ھاۋكىشەي ئىبن ئەلھەيىم ” ناسراۋە.

ئىبن ئەلھەيسەم بە يەكەم دامەزىنەرى زانستى لىكچوون و يەككىك لە پىشەنگەكانى مېتۇدى زانستى دادەنرېت، ھەرۋەھا يەككىكە لە يەكەم فېزىيازەنە تاقىكارىيەكان كە مامەلەي لەگەل ئەنجامەكاندا كىردوو لە تىببىنى و تاقىكىردنەۋەكان تەنھا لە ھەۋلىكىدا بۇ لىكىدانەۋەيان بە شىۋەيەكى بىركارى بەي ئەۋەي پەنا بۇ تاقىكىردنەۋەكانى تر بېن.

ئىبن ئەلھەيسەم رۋوى لە قاھىرە كىرد و زۆربەي ژيانى لەۋى ژياۋە ۋ ئەۋە رايگەياندووۋە كە بە زانبارىيەكانى لە بىركارىدا دەتوانىت لافاۋەكانى رۋوبارى نىل رېكىخت. پاشان خەلىفەي فاتىمى الحاكىم بامر اللە فەرمانى پىكىرد كە كار بە فەرمانى خودا بىرۋەكەكانى جىبەجى بكات. بەلام ئىبن ئەلھەيسەم بە خىرايى توۋشى شۆك بوو بەھۆي مەھالبوونى جىبەجىكىردنى بىرۋەكەكانى، گۇرەنكارىي بەسەردا ھات و لە ترسى ژيانى خۇي ئىدىعاي بۇ شىت بوونى كىرد، ناچار بوو لە مالىكەي خۇيدا بىرى. لەو سەردەمەدا ئىبن الھېثم تا كۆچى دوايىكىردنى، ژيانى خۇي بۇ كارى زانستى تەرخان كىردوو.

بانگەشەى ئەو دەكات كە ئەو رووناكیەى كە بەسوودە بۆ بینین لە چاوەوہ نایەت، بەلكو لەو شتە دیت كە دەبیریت و بەم شیوەیەش كردهى بینین بەدى دیت. ھەروەھا پيش ئەوہى زانایانى رۇژئاوا وا بىربكەنەوہ كە رووناكى بە ئاراستەىەكى راستدا دەروات، بۆ سەلماندى ئەمە رۇژئاواىیەكان بە "camera obscura" (Camera Obscure) ناویان ناوہ ژوورى تارىك یان تاقىكردنەوہى كامیرای تارىك. ئەو ژوورە تارىكەى كە تاقىكردنەوہكانى تیدا ئەنجام دەدا، دەبیتە ھۆى پەرەپیدانى ھەندىك ئامیرى بینایى دوای چەند سەدەىەك، بە تايبەت ئامیرى فۆتوگرافى و فىلم. تەنانت لەم روانگەىەشەوہ زیادەپرەوى نایبەت ئەگەر بلین ئەو فۆرمى سەرەتایى فۆتوگرافى داھیناوە. جگە لە روونكردنەوہى دیاردەى بینین، پیکھاتەى چاو و ئەو ھۆكارانەى كە دەبنە ھۆى تىكچوونى بینین بە شیوەىەكى ھاوشیوەى روونكردنەوہ زانستىیە مۆدیرنەكان روون كردهوہ. تەنانت ھەندىك پىیان واىە یەكەمین چاویلکەى خویندەوہى داھیناوە. بەلام چاویلکەى خویندەوہ و كامیرا بۆ یەكەمجار لە جیھانى رۇژئاوا لە سەدەى ۱۵۱۴ دەركەوت. ھەروەھا یەكەم كەس بوو كە لایەنى دوورووى شیوە بۆرى و عەدەسەى لە سەردا وەسف كرد. [۸۵]

پوخته يى كۆتايى

فەتھەكانى سەرھەتاي ئىسلامى رۇلىكى گىرنگى ھەبوو لە فراوانبوونى جوگرافيا كۆلتوورىيەكانى مۇسلمانان و سەرھەلدانى بىر كۆرۈنۈشە لە جىھانى ئىسلامىدا، ھەرۈھە چالاكىيەكانى ۋەرگىرپان كە لە سەدەي ھەشتەمەۋە دەستى پىكرد كە لە ئەنجامدا مۇسلمانان ئاشنا بوون بە كارىگەرىيە زانستىيەكانى ھەزرى يۇنانى/ھىلىنى، ئىرانى و ھىندۇس. لە سەدەي ھەشتەمدا چالاكى چىر و پىرى ۋەرگىرپان بە خالىد بن يەزىد، يەككىك لە جىنشىنەكانى تەختى خەلافەتى ئىسلامى، كە بە يەكەم بزووتنەۋەي ۋەرگىرپان لە كۆمەلگەي ئىسلامى دادەنرا و پىشەنگى كىمىيا لە سەردەمى ئومەويدا. دەگاتە لوتكە.

پەيوەندى مۇسلمانان لە گەل شارسىتانيەتەكانى تردا بە شىۋەيەكى سەرھەكى لە رىگەي پەيوەندى ئابوورى و فەتھەۋە دەستى پىكرد. مۇسلمانان زىاتر لە پەيوەندىيەكانىان لە گەل كۆلتوورە بىئىيەكان ئەزمۇونى زانستى لايەنى بەرامبەريان بە كارھىناۋە. بەتايىبەت دواي فەتھكردنى شارەكانى ۋەك ئەسكەندەرىيە، ھەران و جۇندىشاپۇر لە لايەن مۇسلمانانەۋە، ۋەرچەرخانىكى گىرنگ بوو بۇ مۇسلمانان كە لە رىگەي ۋەرگىرپانەۋە ئاشناي بوارەكانى پىزىشكى، فەلسەفە، فەلەكناسى، بىركارى و كىمىيا لەم شارانەدا بن. بەراستى لە سەدەي نۆبەمدا كە سەردەمى سىستىماتىزە كۆرۈنۈش داتاي زانستى بوو، مۇسلمانان تۈنباي ئەو زانست و ئەزمۇونە زانستىيەنى لە رىگەي ۋەرگىرپانەۋە بەدەستىيان ھىنابوو، ۋەرگىرپان و دواتر لە سەدەكانى دواتردا، تۈنباي پەرىي پىبەدەن و بىخەنە بەردەم گەلانى دىكە.

مۇسلمانان تەنھا لە كارلىككردن لە گەل بوارە زانستىيەكان و خويندەنەۋە لە رىگەي چالاكىيەكانى ۋەرگىرپانەۋە سىنۇردار نەبوون. بەلكو ھەلەي بەرھەمە ۋەرگىرپانەۋەكان و ھەلە زانستىيەكانى نۆسەرانى راستكردەۋە و بەرھەمى نۆپى خولقاند. جگە لە چاۋدېرىكردن و تاقىكردنەۋە لە بوارە جىاۋازەكانى زانستدا، تۈنباي زانستىيەكانى خۇيان بە كارھىناۋە و لە كاتى چالاكىيەكانى ۋەرگىرپاندا بەرھەمى ناۋازە و نۆپىيان دروستكردۈۋە.

بەتايىبەت لە ماۋەي نىۋان سەدەي نۆ و يازدەھەمدا كە قۇناغىكى داھىنان بوۋە لە بۈارى زانستدا، ئەگەر سەپىرى ئەو بەرھەمە زانستىيەنە بىكەين كە مۇسلمانان بەرھەمىيان

هیناوه، بۆمان دهردهكهویت كه بهرهمه زانستیهكان سیمای یاسا و پرهنسیپ، میتۆد. زاراوه و چهكهكان، زمانی عهرهبی بووهته زمانی زانست، سهردهمی زیپینی میژوووی زانستی ئیسلامی، با بزانی چى روويداوه. دیارترین بهرهمه زانستیهکانی ئەم قۆناغه له بوارهکانی بیرکاری، فیزیا، کیمیا، پزیشکی و فهلهکناسیدا بوون، لهو ئەنجامه زانستیه نوێیانهی كه له ئەنجامی ئەم بهرهمه زانستیانە دروست بوون، جیهانی رۆژئاوا، كه له ژیر چهقی دونیابینی زانستیدا بوو له سهدهی ۵ تا ۱۱، له سهدهی ۱۱ له زمزی عهرهبيهوه گۆراوه بۆ لاتینی و له رینگهی بهرهمهکانی وەرگپردراو بۆ سهر زمانی عیبری ناسرا.

له بواری پزیشکیدا زانایانی وهك ئیبن سینا و برونى، ئیبن الهیثم، عهلى بن عیسا الكحال، ئەبولوهفا بوزجانی، بیتانی، ئەبویه کر رازی، عهلى بن رهبان له تهبهری، فهراغانی، خهرازیمی، جابیر ئەلحهیان و فهزاری^{۳۷} بهشدارییهکی گهورهیان له میژوووی زانستی جیهاندا کردووه. ئەوهی كه ئەو بهرهمانهی كه ئەم زانایانه له بوارهکانی خۆیاندا نووسویانه، سالانیکی زۆر و تهنانهت سهدهش وهك کتیپی خویندن له زانکۆکانی ئەوروپادا دهوترایهوه. دواى ناساندنی زانایانی ئیسلامی و بهرهمهکانیان به جیهانی رۆژئاوا، له روانگهی نیشاندانی ئەو ئاستهیی كه له ماوهی نزیکهیی ۴۰۰ سالدا گهیشتونته ئاستیکی بالاً، له سهرهتای چالاکییهکانی وەرگپرانوه دهستی پینکرد.

^{۳۷} ئەبو ئیسحاق ئیبراهیم بن حهیب بن سلیمان بن سهمره بن جوندوب ئەلفهزاری، له سالی ۷۷۷ زاینی کۆچی دوايي کردووه. یهکهم فهلهکناسی عهرهبه كه ئەسترولابی دروست کردووه و لهسهری و سالنامهکهی بنووسیت. کوری هاوهلهکهی سامرا بن جوندوبه، نووسهری کتیپی الزیج لهسهر سونتهی عهرهبهکانه، كه تیايدا خشتهیهکی بیرکاری فهلهکی دههیناوه كه شوینی ئەستیرهکان نیشان دهدات و جولهکانیان حساب دهکات، ئەمهش ئەوهیه كه وهك زیج ناسرا. کورهکهی ناوی ئەبو عهبدوللا محهمه بن ئیبراهیم ئەلفهزارییه. یاقوب بن تاریق و محهمه بن ئیبراهیم ئەلفهزاری ناگاداری بیرکاری ئەندازیاری بوون. یهکهم کەس له دهرباری ئەلمه‌نسر فهلهکناسیکی هیندی به ناوی کانه ناسی، كه دهیویست کتیپی سه‌دانت بنووسیت، بۆیه فه‌رمانی به محهمه کرد كه وهریگپرت.

پهراویزه کان

- [۱] — سه‌بارهت بهو فه‌رمان و راسپاردانه‌ی که ستایشی زانست ده‌که‌ن و هانی خویندنی زانست ده‌هن، له‌ ئایه‌ت و فه‌رموده‌کاندا. ئایه‌ته‌کانی البقرة ۲-۲۶۹، العمران ۳-۱۸، النساء ۴-۱۶۲، طه ۲۰-۱۱۴، فاطر ۳۵-۲۸، الزمر ۳۹-۹، العلق ۹۶ (۱-۵)، فه‌رموده‌کانی بخاری، ۱۰-۱۵، الترمذی، ۱۹، أبو داود، ۱.
- [۲] - رمضان ششان، "نظرة عامة على أنشطة الترجمة الأولى في العالم الإسلامي. مجلة معهد الدراسات الإسلامية ۷، ۱۹۷۹.
- [۳] — محمد بن عمر، وقف‌الوقدي، فتوح الشام، عبد اللطيف عبدالرحمن (بيروت: دار القطب، ۱۹۹۷). ۲:۶۸، أبو العباس أحمد ب يحيى جابر البلازوري، فتوح البلدان.
- [۴] - .وقدي، فتوح الشام، ۲: ۱۱۸-۱۲۰، بيلازوري، فتوح البلدان، ۲۳۹-۲۴۲. خليفة، ابن حياة، تاريخ ۱۳۹.
- [۵] - خليفة بن. حياة، تاريخ ۱۴۰: أبو جعفر محمد، ب. جرير الطبري، هيستول عمان والملك. محمد أبو الفاضل إبراهيم (القاهرة، دار المعارب، ۱۹۶۷). (۱)
- [۶] — توفيق سلطان اليوزبكي : التعريب في العصرين الأموي والعباسي، مجلة آداب الرافيدين، العدد السابع، ۱۵ تشرين الأول ۱۹۷۶، كلية الآداب، جامعة الموصل، ص ۴۵.
- [۷] - eşen، "أنشطة الترجمة الأولى"، ۴ : Sariçam and Erşahin، تاريخ الحضارة الإسلامية، ۳۰ : أحمد توران يوكسل، تاريخ العلوم في الإسلام (اسطنبول: Kitap Dünyası Yayınları، ۲۰۱۵، ۴۱.

- [۸] -جۆرج ئۆستروگۆرسکی، میژوووی دەولەتی بیزەنتین، trc. فیکریت ئیشلەتان (ئەنقەرە: چاپخانە تی تی کە، ۲۰۱۱)، ۸۸-۸۹، ۹۳-۹۷.
- [۹] - ۱۲۰-۱۱۸: ۲؛ بیلازوری، فتوح البلاد الشام، ۲۳۹-۲۴۲؛ خلیفە ب. حیاة، تاریخ ۱۳۹.
- [۱۰] - دي لاس اوليري : انتقال علوم الاغريق الى العرب، مطبعة الرابطة، بغداد، ۱۹۵۸، ص ۶۶.۶۷.
- [۱۱] - ف. بارتولد : تاريخ الحضارة الإسلامية، ترجمة حمزة طاهر، الطبعة الثالثة، دار المعارف، مصر، ص ۶۹.
- [۱۲] -. عمر فروخ، تاريخ الفكر العربي إلى أيام ابن خلدون، بيروت: دار العلم للملايين، د ط، س ۱۹۶۶، ص ۲۷۱
- [۱۳] ابن أبو عسيرة، عيون الأنباء ۱: ۱۰۹-۱۱۰. أوصلو، "كونديشاپور"، ۱۱۸
- [۱۴] -مه‌لێ، شارێ ونبووێ زانست، جوندیشاپور، ۸۶.
- [۱۵] - عبد الله العمري، تاريخ العلم عند العرب، عمان: دار مجدلاوي للنشر و التوزيع، ط ۱، س ۱۹۹۰، ص ۴۳ - ۴۴.
- [۱۶] - محمد عبد الرحمن مرحبا، الجامع في تاريخ العلوم عند العرب، بيروت: منشورات عويدات، ط ۲، س ۱۹۸۸، ص ۲۰۷.
- [۱۷] -فاضل خليل إبراهيم : خالد بن يزيد سيرته واهتماماته العلمية " دراسة في العلوم عند العرب " دار الحرية للطباعة، بغداد، ۱۹۸۴، ص ۱۸۷.
- [۱۸] - محمد عبد الرحمن مرحبا، مرجع سبق ذكره، ص ۲۱۳.

[۱۹] - جرحي زيدان، تاريخ التمدن الإسلامي، بيروت: منشورات دار المكتبة الحياة، (د. ط، د. س)، المجلد الثاني، ص ۱۰۲۳.

[۲۰] - ئەبو ئيسحاق ئەلنەدەيم، نووسەرى كتيبي (الفهرست) دەليت: ھۆكارى گواستەنەھى كتيبه يۇنانيەكانى (المأمون) بۇ سەر زمانى عەرەبى ئەوھىيە كە لە خەودا ئەرستۆ (ئەرستۆ تاليس ئەلحەكيم)ى بينيوھ و ھەندىك پرسیارى لیکردووه. راست نييه ئەگەر بلين ئەم چیرۆكە كە ھۆكارى سەرەكى بيت بۇ ئەوھى كە ئەلمەئمون لە پیناۋ زانستدا كارى كردووه، وەك چۆن لە ھەر حالەتیکدا دەرەخات خواستى خەلیفەكان بۇ فراوانبوونى ئاستى زانستى خەلافەتەكەى و گواستەنەھى زانستى رۆژئاۋا بۇ خەلافەت ھەموو ئەو دەستكەوتانەھى كە لە رینگەى زانستەكان دەستى دەكەوت خزمەتیکى گەورەھى بە خەلافەت دەكرد. بۇيە ئەمە ئامازەھى بەوھ كردووه كە خەونەكە رەنگدانەھى وینەھىكى سروسشتييه كە ئەلمەئمون بیری لیدەكردەوھ لەكاتیکدا بەئاگا بوو.

[۲۱] - شوكت الشطي، آداب وتاريخ الطب، مطبعة الجامعة السورية، ط ۱، س ۱۹۰۶، ص ۴۷.

[۲۲] - بەختيشو بە واتای بەندەى عيسا ديت.

[۲۳] جرحي زيدان، مرجع سبق ذكره ص ۱۰۸.

[۲۴] عبد الله العمري، تاريخ العلم عند العرب، عمان: دار مجدلاوي للنشر و التوزيع، ط ۱، س ۱۹۹۰، ص ۶۵.

[۲۵] جرحي زيدان، مرجع سبق ذكره، ص ۱۶۹ - ۱۷۶.

[۲۶] - حمد عبد الباقي، معالم الحضارة العربية في القرن الثالث للهجري، مركز دراسات الوحدة العربية، ط ۱، س ۱۹۹۱، ص ۵۴.

[۲۷] عبد الرحمن حكمت نجيب، دراسات في تاريخ العلوم عند العرب، جامعة الموصل، ط ۴، س ۱۹۸۵، ص ۴۴.

[۲۸] صالح أحمد العلي وآخرون، مكانة العقل في الفكر العربي، بيروت: مركز دراسات الوحدة العربية، د. ط، د. س، ص ۱۶۸-۱۶۹.

[۲۹] ابن خلدون، المقدمة، بيروت: دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، ط ۱، س ۲۰۰۳، ص ۴۹۱.

[۳۰] وشهى جاهيليه به تايهتي بو زۆرينهى رهه‌هاى دانىشتوانى باكوورى دورگه‌ى عه‌ره‌بى ده‌گونجيت، چونكه ئه‌وان خه‌لكى به‌ده‌وين به هيج شيوه‌يه‌ك به‌شداريان له‌و شارستانيه‌ته‌دا نه‌كردوو كه ده‌وله‌تداريه‌كانيان له‌لایه‌ن دراوسى و خزم و كه‌سه‌كانيانه‌وه دامه‌زراره، نه‌باتيه‌كان، پالميرينه‌كان، غه‌سانيه‌كان و لخمیده‌كان. كۆمه‌ليک نووسه‌رى بالآ پييان وايه كه وشه‌ى جهه‌لييه كه بو سهردهمی عه‌ره‌به‌كانى پيش ئیسلام به‌كارهاتوو، له‌ نه‌فاميه‌وه وەرگيراره كه دژى زانسته، به‌لكو له‌ نه‌زانیه‌وه وەرگيراره كه سووكايه‌تيكردنه، تورپى و لووتبه‌رزى و شانازيكردنه ره‌چه‌له‌ك و سيفه‌ته‌كانى ترى خيله‌كى زۆربه‌ى عه‌ره‌به‌كان پيش ئیسلام بووه و بى‌ئاگابوون له‌ خودای گه‌وره و ياساكانى ئايين.

[۳۱] - بو ئه‌و وەرگيرانه‌ى كه له‌م قوناغه‌دا له‌ زۆر بواره جياوازه‌كاندا له‌ زمان و كولتووهره جياوازه‌كانه‌وه ئه‌نجام دراون، بروانه. ئيبن ئه‌لنه‌ديم، ئه‌لفيه‌ريست، ۳۰۶-۳۱۵، ۳۲۵-۳۲۸، ۳۴۷-۳۵۲، ۳۶۰.

[۳۲] - عبد الرحمن بن محمد بن خلدون (ت ۸۰۸ هـ / ۱۴۰۵ م) تاريخ ابن خلدون المسمى (العبروديان المبتدأ والخبر في أيام العرب والعجم والبربر ومن عاصرهم من ذوي السلطان الأكبر)، (دارالكتاب اللبناني، بيروت)، ۱۹۵۷ (۱/۵۹۹).

[۳۳] ئه‌لفارابى كه فه‌لسه‌فه‌ى خو‌ى له‌سه‌ر بنه‌ماى توراسى فه‌لسه‌فى و زانسته‌ى ئيلهام وەرگرتن له‌ به‌ره‌مه‌ وەرگيردراوه‌كان دروست كردوو، ده‌ليت سه‌ره‌تاى فه‌لسه‌فه‌ له‌ كلدانه‌كانه‌وه ده‌سته‌ى پيكردوو. له‌ ئه‌وانه‌وه بو ميسريه‌كان، له‌ ئه‌وانه‌وه بو يونانيه‌كان، له‌

يُونَانِيه كانهوه بؤ شاميهه كان و له شاميهه كانهوه بؤ عه ره به كان . ناوه رؤكى ئه م زانسته سه ره تا به زمانى يُونَانى و پاشان به زمانى سريانى و پاشان به زمانى عه ره بى ررونكرايه وه .

[٣٤] - تاريخ الحضارة الإسلامية، ٣٦-٣٧.

[٣٥] - "أنشطة الترجمة الأولى"، ٣-٤، تاريخ الحضارة الإسلامية، ٣٧؛ يوكسيل، تاريخ العلم في الإسلام، ٤٣.

[٣٦] - نبيل فتحي حسين : تنوع مكونات المجتمع الإسلامي وأثره في تدوين المعارف العربية الإسلامية في القرون الهجرية الأربعة الأولى (دراسة في كتاب الفهرست لابن النديم) رسالة ماجستير غير منشورة، كلية التربية، جامعة الموصل ٢٠٠٧، ص ٢١٠.

W. Durant : the story of civilization vol. IV. p٢٢٧.- [٣٧]

[٣٨] - سه زگين، زانست و ته كنه لؤزيا له ئيسلامدا، ١ : ٤.

[٣٩] - . سيدة إسماعيل الكاشف : عبد العزيز بن مروان، (دار الكتاب العربي، القاهرة، ١٩٦٧ (ص ١٤٣. اوليري : علوم اليونان ١٩١-١٩٢ ؛ بدر الدين : قنشرين او عش النسور ص ٢٤٦ ؛ ابراهيم : المرجع السابق ص ٣٦.

[٤٠] - ابن أبو عسيرة، عيون الأنباء، ١ : ١٢٣-١٢٧، ٢٠٣، ٢٠٥ ؛ العلم والتكنولوجيا في الإسلام، ١ : ٨-٩ ؛ "أنشطة الترجمة الأولى"، ١٠-١١ ؛ الوقود والوقف، تاريخ العلم في الإسلام، ٦٨ ؛ تاريخ الحضارة الإسلامية، ٣٨ ؛ يوكسيل، تاريخ العلوم في الإسلام، ٤٤-٤٥. أنظر أيضا ابن النديم الفهرست ٣٢٥-٣٢٧.

[٤١] - سيزجين، العلم والتكنولوجيا في الإسلام، ١ : ٩-١٠.

[٤٢] ئافيون شارىكى دىرينه له نزيك ميرداگ

[٤٣] - ابن أبو عسيرة، عيون الأنباء ١ : ١٧٥. ابن جوجل، طبقت الأبناء، ٦٥

[٤٤] ابن النديم، الفهرست، ٣٣٣

[٤٥] - عیون الأنباء في طبقات الأطباء دار الفكر، بیروت، ١٩٥٦ م، (البیرونی : أبو الريحان محمد بن احمد (ت ٤٤٠هـ / ١٠٥٢) م.

[٤٦] - سەزگین، زانست و تەکنەلۆژیا له ئیسلامدا، ١:١٠.

[٤٧] - خالد بن یزید سیرتە واهتماماتە العلمیة " دراسة في العلوم عند العرب " دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٨٤ م (- أمين : احمد).

[٤٨] - ١٨ - ١٩ - ضحی الإسلام الطبعة الثالثة (دار الكتاب العربي، بیروت، د. ت - اولیری : دي لاس).

[٤٩] - البيان والتبيين، تحقیق حسن السندوبی المكتبة التجارية الكبرى، مصر - الجهشياري : محمد بن عبدوس (ت ٣٣١ هـ / ٩٤٢ م

[٥٠] - الجماهر في معرفة الجواهر عالم الكتب - الجاحظ : أبو عثمان عمر بن بحر (ت ٢٥٥ هـ / ٨٦٨ م).

[٥١] - دوای چاکسازییه که ی عەبدولمەلیک بن مەروان، دیناری ئیسلامی به کیشی ٤.٢٥ گرام چاپ دەکریت و دابەش دەکریت، که کیشی مسقالی شهريعهته. بهم پيشه ٣٠٠ ههزار دینار به نزیکهی ١,٢٧٥,٠٠٠ گرام یان ١,٢٧٥ کیلو زير. بو زانیاری زیاتر: ئینسایکلۆپیدیای ئیسلام دامەزراوەی ئاینی تورکی عوسمانی، ج. ٩ (ئەستەنبول: تی دی فی یای. ١٩٩٤)، ٣٥٢-٣٥٣. - إبراهيم : فاضل خليل.

[٥٢] - ضحی الإسلام الطبعة الثالثة (دار الكتاب العربي، بیروت، د. ت - اولیری : دي لاس

[٥٣] - العلوم الطبيعية والطب سلسلة عالم المعرفة (الكويت، ١٩٧٨ م)

[٥٤] - لعلوم الطبيعية والطب سلسلة عالم المعرفة (الكويت، ١٩٧٨ م)

- [۵۵] - قنسرین أو عش النسور مجلة التراث العربي، العدد ۹۸ جمادى الأول ۱۴۲۶ هـ / حزيران ۲۰۰۵ السنة الخامسة والعشرون (اتحاد الكتاب العرب، دمشق) - بلنسر : مارتن ۲۴-۱).
- [۵۶] - تاريخ الحضارة الإسلامية. ترجمة حمزة طاهر، الطبعة الثالثة (دار المعارف، مصر، د. ت - بدر الدين : عبد الرحمن).
- [۵۷] - الفكر العربي ومركزه في التاريخ ترجمة إسماعيل البيطار، الطبعة الأولى (دار الكتاب اللبناني، بيروت، ۱۹۷۲) - بارتولد : ف).
- [۵۸] - انتقال علوم الإغريق إلى العرب مطبعة الرابطة، بغداد، ۱۹۵۸ م (۲۱ - ۲۲).
- [۵۹] ۱- الأغاني الطبعة الأولى (مصر، ۱۹۶۳ م) - ابن أبي أصيبعة : موفق الدين أبي العباس احمد بن القاسم بن خليفة بن يونس (ت ۶۶۸ هـ / ۱۲۷۰ م)
- [۶۰] - الاصبهاني : أبو الفرج على بن الحسين (ت ۳۵۶ هـ / ۹۶۶ م).
- [۶۱] - المعارف تحقيق ثروت عكاشة، الطبعة الأولى (دار المعارف، مصر، ۱۹۶۹ م).
- [۶۲] - ئاميرئكه بؤ دياريكردنى شوئنى تهنه ئاسمانئيه كان و بهرزيان به بهراورد به ئاسؤ به كارديت.
- [۶۳] - ابن قتيبة : أبو محمد عبد الله بن مسلم الدينوري (ت ۲۷۶ هـ / ۸۹۰ م
- [۶۴] - جوامع علم النجوم وأصول الحركات السماوية: ببيركارى و فهله كناسى ئيسلامى نووسينى فهرغانى. دهستكاريكردنى جاكؤبؤس گؤليؤس. بهرگى نؤى بلاو كراوه كانى پهيمانگاي ميژووى عه ره بى-ئيسلامى زانست دووباره له پهيمانگاي ميژووى زانستى عه ره بى-ئيسلامى له زانكؤى يوهان سالى ۱۹۹۷ چاپ و بلاو كراوه ته وه. وينه ي ئه سلى له زانكؤى كالفورنيا، پارئزراوه.

[٦٥] - (الطبري : أبو جعفر محمد بن جرير (ت ٣١٠ هـ / ٩٤٥ م) ٩ - تاريخ الطبري المسمى) تاريخ الرسل والملوك تحقيق محمد أبو الفضل إبراهيم، الطبعة الثانية دار المعارف، مصر، ١٩٦٩ م

[٦٦]- ١١ - الأمامة والسياسة المعروف بتاريخ الخلفاء تحقيق طه محمد الزيني (مطابع سجل العرب، القاهرة، ١٩٦٧ م

[٦٧] - لهژێر کارێگەری فەلسەفەى ئەفلاتوندا، لەئەنجامى پۆلى زانستە ئەرستۆییەکان، زانستە ماتماتیکییەکان (ژمارەیی/پێژەى زانستى، ئەندازەیی/ ئەندازەیی زانستى، فەلەکناسى/فەلسەفەى زانستى) وەک ئامادەکارىیەک بۆ ئیلاهیاتى زانستى بالایان سەیر دەکړین. "، ریشەى وشەکە بریتىیە له "سەرگەرمى" بە پێى سەرچاوەى بیرکارى "عەقْل" پێى دەگوترا "زانستەکانى بیرکارى" کە بە واتای "مەشکردن و ئامادەکارى" دیت، دواتر ئەم زانستانە ناوی بیرکارییان پێدرا.

[٦٨] - ئیحسان فازیئوغلۆ، "ھاریزمى، محەمەد ب. موسا"، ئینسایکلۆپیدیای ئیسلام دامەزراوەى ئایینى تورکى، ج. ١٦ (ئەستەنبول: تى دى قى یای. ١٩٩٧)، ٢٢٥؛ ساریچام و ئەرشاهین، میژوووی شارستانیەتى ئیسلامى، ١٥٩.

[٦٩] - ابن خلکان : أبو العباس شمس الدين احمد بن محمد بن أبي بكر (ت ٦٨١ هـ / ١٢٨٤ م) ٨ - وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان تحقيق احسان عباس (دار الثقافة، بيروت

[٧٠] - ابن عساكر : أبو القاسم علي بن الحسين (ت ٥٧١ هـ / ١١٧٥ م) ١٠ - تاريخ مدينة دمشق تحقيق صلاح المنجد (المطبعة الهاشمية، دمشق، ١٩٥٤ م

[٧٢] - لیکۆلینەوہى یاسای توراسى ئیسلامى.

[۷۳] - ابن خلدون : عبد الرحمن بن محمد (ت ۸۰۸ هـ / ۱۴۰۵ م) ۷ - تاريخ ابن خلدون المسمى) العبر وديوان المبتدأ والخبر في أيام العرب والعجم والبربر ومن عاصرهم من ذوي السلطان الأكبر. دار الكتاب اللبناني، بيروت، ۱۹۵۷ م.

[۷۴] - علم الفلك (تاريخه عند العرب في القرون الوسطى)، (روما، ۱۹۱۱ م).

[۷۵] - پیتەر ئى. پۇرمان، "پزىشكى"، ئىنسايلكلۇپىدىيى ئىسلام دامەزراوہى ئايىنى توركى، نزيكى ۱۹۹۹. ۴۱ (ئەستەنبۇل: چاپخانهى تى دى قى، ۲۰۱۲)، ۹۶؛ بەيرەكدار، مېژووى زانست و تەكنەلۇژيا لە ئىسلامدا، ۲۱۵.

[۷۶] - مناهج البحث عند مفكري الإسلام الطبعة الرابعة (دار المعارف، مصر، ۱۹۷۸ م) - (نيلنو : كرلو).

[۷۷] - ناوى گشتى بۇ نەخۇشخانە كلاسيكەكان لە جيهانى ئىسلاميدا.

[۷۸] - ئىبنون نەدىم، ئەلفهريست، ۳۵۶-۳۵۷؛ بەيرەكدار، مېژووى زانست و تەكنەلۇژيا لە ئىسلامدا، ۲۱۵، ۲۶۶؛ مەحمود كايا، "رازى، ئەبوبەكر"، ئىنسايلكلۇپىدىيى ئىسلام دامەزراوہى ئايىنى توركىا، ج. ۳۴ (ئەستەنبۇل: تى دى قى ياي. ۲۰۰۷)، ۴۷۹، ۴۸۴-۴۸۵؛ ساريچام و ئەرشاهين، مېژووى شارستانىيە تى ئىسلامى، ۱۷۵، ۲۵۲.

[۷۹] - حضارة الإسلام وأثرها في الترقى العالمى (مكتبة الخانجى، مصر، د. ت) - النشار : علي سامى).

[۸۰] - عەلى حەيدەر بەيات، "عەلى ب. Isâ el-Kehhal"، ئىنسايلكلۇپىدىيى ئىسلام دامەزراوہى ئايىنى توركى، نزيكى ۱۹۹۰. ۲ (ئەستەنبۇل: تى دى قى ياي. ۱۹۸۹)، ۴۰۱؛ ساريچام و ئەرشاهين، مېژووى شارستانىيە تى ئىسلامى، ۱۷۶، ۲۵۲.

[۸۱] - مەبەست لى دەرهينانى زىر بووه لە هەندىك كانزاي بنەرەتى، كه تەكنىكىكى ئەفسوناوييه لە زانستە جادووييه تەقليدييه كاندا.

[۸۲] - طوقان : قدری حافظ - العلوم عند العرب مكتبة مصر بالفجالة. - عبد الرحمن حکمت نجیب

[۸۳] - دراسات في تاريخ العلوم عند العرب جامعة الموصل، ۱۹۷۷ م) - فروخ : عمر).

[۸۴] - تاريخ العلوم عند العرب دار العلم للملايين، بيروت، ۱۹۷۰ م) الكاشف : سعيدة إسماعيل

[۸۵] - - عبد العزيز بن مروان دار الكتاب العربي، القاهرة، ۱۹۶۷ م) - مظهر : جلال).

سه رچاوه كان

عه ره بى

- ١ - الأغانى للطبعة الأولى (مصر، ١٩٦٣ م) - ابن أبى اصيبعة : موفق الدين أبى العباس احمد بن القاسم بن خليفة بن يونس (ت ٦٦٨ هـ / ١٢٧٠ م)
- ٢ - عيون الأنباء في طبقات الأطباء دار الفكر، بيروت، ١٩٥٦ م) - البيروني : أبو الريحان محمد بن احمد (ت ٤٤٠ هـ / ١٠٥٢ م)
- ٣- الجماهر في معرفة الجواهر عالم الكتب الجاحظ : أبو عثمان عمر بن بحر (ت ٢٥٥ هـ / ٨٦٨ م)
- ٤ - البيان والتبيين، تحقيق حسن السندوبي المكتبة التجارية الكبرى، مصر) - الجهشياري : محمد بن عبدوس . ت ٣٣١ هـ / ٩٤٢ م) .
- ٥ - الوزراء والكتاب تحقيق مصطفى السقا وإبراهيم الابياري الطبعة الأولى (مطبعة البابي الحلبي، مصر، ١٩٣٨ م) - حاجي خليفة : مصطفى بن عبد الله (ت ١٠٦٧ هـ / ١٦٦٦ م)
- ٦ - كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون استنبول، ١٩٤١ م) ابن خلدون : عبد الرحمن بن محمد (ت ٨٠٨ هـ / ١٤٠٥ م) .
- ٧ - تاريخ ابن خلدون المسمى (العبر وديوان المبتدأ والخبر في أيام العرب والعجم والبربر ومنعاصرهم من ذوي السلطان الأكبر) . دار الكتاب اللبناني، بيروت،

١٩٥٧ م (ابن خلکان : أبو العباس شمس الدین احمد بن محمد بن أبي بكر) ت ٦٨١ هـ / ١٢٨٤ م .

٨ - وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان تحقيق احسان عباس (دار الثقافة، بيروت) - الطبري أبو جعفر محمد بن جرير (ت ٣١٠ هـ / ٩٤٥ م)

٩ - تاريخ الطبري المسمى (تاريخ الرسل والملوك) تحقيق محمد أبو الفضل إبراهيم، الطبعة الثانية (دار المعارف، مصر، ١٩٦٩ م) - ابن عساكر : أبو القاسم علي بن الحسين . ت ٥٧١ هـ / ١١٧٥ م .

١٠ - تاريخ مدينة دمشق تحقيق صلاح المنجد (المطبعة الهاشمية، دمشق، ١٩٥٤ م، (ابن قتيبة : أبو محمد عبد الله بن مسلم الدينوري). ت ٢٧٦ هـ / ٨٩٠ م .

١١ - الأمانة والسياسة المعروف بتاريخ الخلفاء تحقيق طه محمد الزيني (مطابع سجل العرب، القاهرة، ١٩٦٧ م) .

١٢ - المعارف تحقيق ثروت عكاشة، الطبعة الأولى (دار المعارف، مصر، ١٩٦٩ م)

٢٤٨ حركة الترجمة في بلاد الشام في العصر الأموي . ابن القفطي : جمال الدين بن الحسن علي بن يوسف (ت ٦٤٦ هـ / ١٢٤٨ م) .

١٣ - تاريخ الحكماء ويسمى (مختصر الزوزني) من كتاب (أخبار العلماء بأخبار الحكماء) . (ليبزك، ١٣٢٠ هـ) .

فارسی

- نهضت ترجمه در جهان اسلام. نویسندگان: علی بیگدلی. منبع: معرفت ۱۳۷۲ شماره ۵. حوزه های تخصصی: جامع علوم انسانی.

- پدیدآورندگان: نویسنده: برتولد ایشپولر، مترجم: قمر آریان. موضوع: کشورهای اسلامی - تاریخ، خلافت. ناشر: موسسه انتشارات امیرکبیر. محل نشر: تهران. زبان اصلی: آلمانی.

- ایرانیان و نهضت ترجمه. به سال ۱۳۲ هـ دستگاه خلافت بنی امیه بدست. ابومسلم خراسانی و یارانش از مردم سرزمین ایران که از سیاست تبعیض نژادی امرای بنی امیه بسته آمده بودند برچیده شد و عباسیان بیاری ابومسلم زمام امور جهان آن روز را بدست گرفتند. ۱۳۱۰. اسفهان. ناشر: علوم الدین.

- کتاب تاریخ دولت اسلامی در اندلس نویسنده: محمد عبدالله عنان ترجمه: عبدالمحمد آیتی / دوره چهار جلدی نویسنده: محمد عبدالله عنان. ناشر: کیهان. تعداد صفحات: ۲۰۰ سال نشر: ۱۳۸۰

- نهضت ترجمه. ترجمه و نهضت ترجمه در صدر اسلام. کار ترجمه در شهر بغداد تحت نظر «بیت الحکمه»، موسسه علمی معروفی که مأمون خلیفه عباسی به تقلید از جندی شاپور در بغداد تأسیس کرد و به آن دارالحکمه نیز گفته‌اند شروع گردید، ۲۳ فروردین ۱۴۰۲ برابر با ۲۰ رمضان ۱۴۴۴ قمری و ۱۲ آوریل ۲۰۲۳ میلادی منبع: شکل‌گیری و توسعه نظریه های کلاسیک در انسان‌شناسی - محسن سعیدی مدنی. ناشر: حقوق سال ۱۳۴۰.

-کتاب بیت الحکمه و نهضت ترجمه در عصر عباسینوع مقاله : پژوهشی.نویسنده.
رمضان رضائی. استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز. ناشر:چکیده.

- کتاب تاریخ فرق اسلامی جلد اول و دوم « ۱ و ۲ » دوره دو جلدی نویسنده:
حسین صابری. نویسنده: حسین صابری. ناشر: سمت ۱۳۳۵.

-تمدن اسلامی در عصر عباسیان.نویسنده: دکتر محمدکاظم مکی.مترجم: دکتر
محمد سپهری. ناشر: سمت. موضوع: الهیات. تعداد صفحات: ۴۹۲. تعداد جلد: ۱۳۱۰.

ئینگلیزی

-US-China Foreign Language, ISSN ۱۵۳۹-۸۰۸۰ August ۲۰۱۴, Vol.
۱۲, No. ۸, ۶۸۴-۶۹۱ History of Translation in the Arab World: An
Overview Mohammad Issa Mehawesh Zarqa University,
Zarqa, Jorda.

- Symbols of Authority in Medieval Islam: History, Religion
and Muslim Legitimacy in the Delhi Sultanate. Profile image
of Blain AuerBlain Auer.۲۰۱۲, I. B. Tauris

-The Caliph's Heirs, Brothers at War : the Fall of Baghdad
,By Jirjī Zaydān * ۲۰۱۱.

-Medieval Islamic Civilization. An Encyclopedia · Volume
١. By Josef W. Meri · ٢٠٠٦.

-God's Caliph. Religious Authority in the First Centuries of
Islam. By Patricia Crone, Martin Hinds · ٢٠٠٣.

توركى

- İslam Uygarlığında Mimari Geometri Fizik Kimya Tıp .
Saatler, Optik, Mineraller, Savaş Tekniği, Antik Objeler .
Yazar: Fuat Sezgin . Yayınevi : Boyut Yayın Grubu ٢٠١٨.

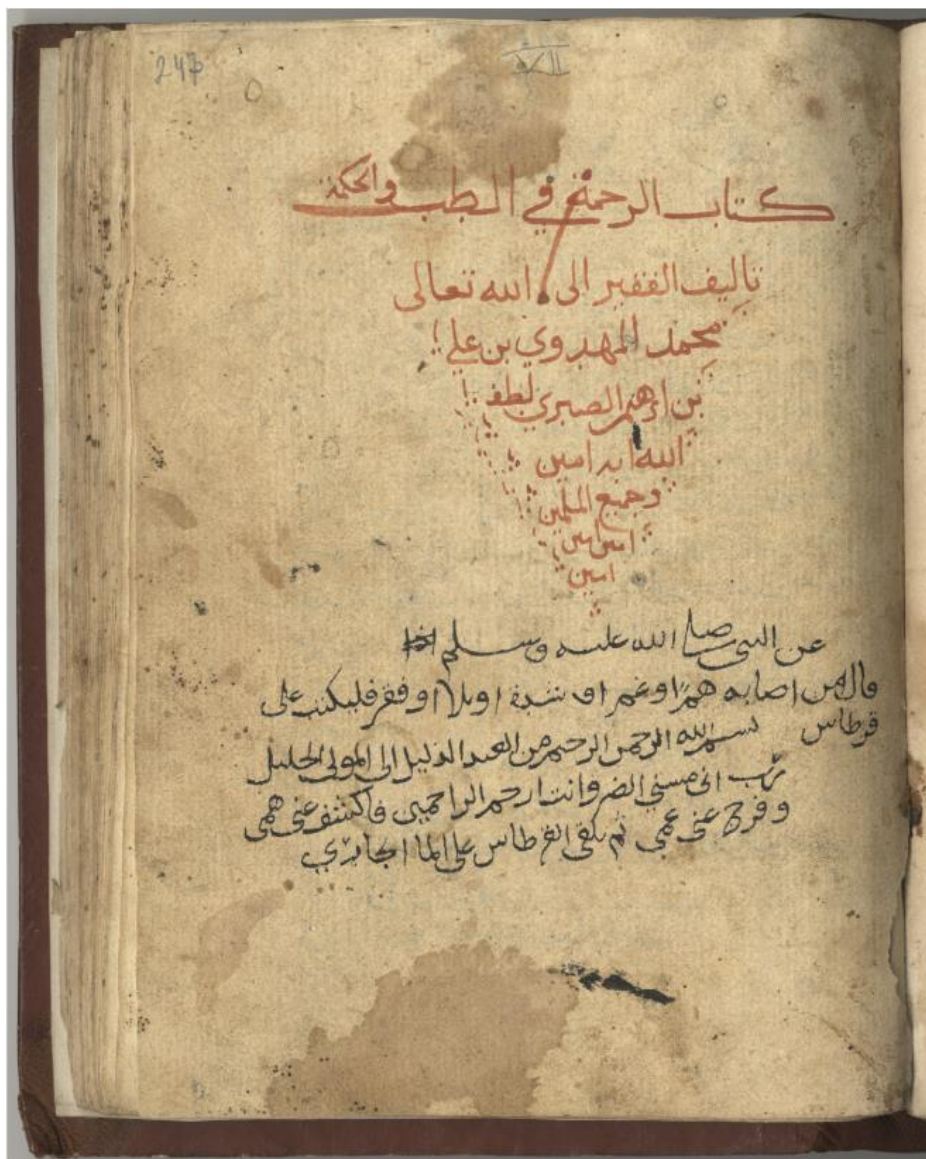
- Abbasiler ve Abbasi Halifeleri. ·Adet Satıldı .Yazar: Hasan
Yılmaz. Yayınevi: Elips Kitapları .ISBN: ٩٧٨٦٠٥١٢١٤٧٢٦ .Ödül
Puanı: ٧٢ .٢٠٢١.

وینە و بەلگەنامەکان

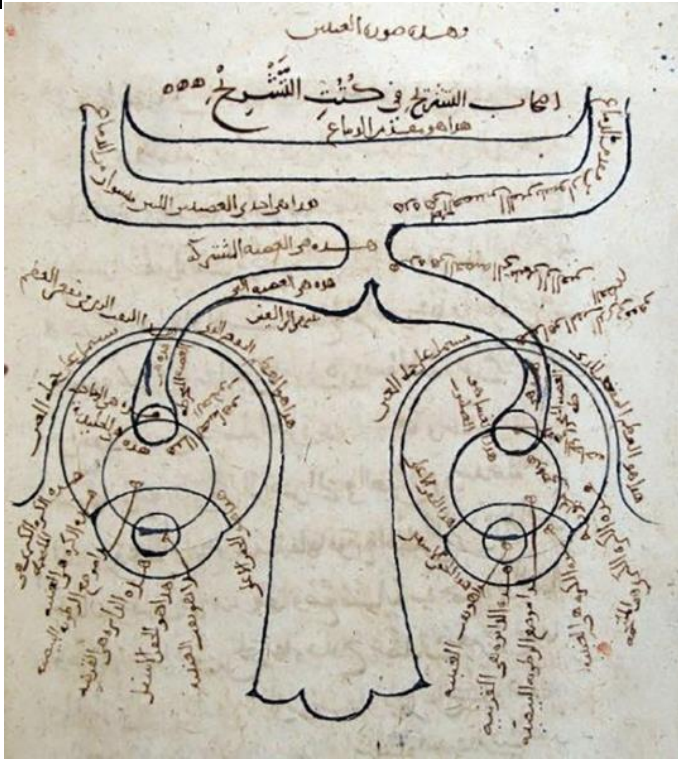
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 رَبِّ اعْنِ رَحْمَتِكَ
كتاب المدخل الي علم العدد
 الذي وضعه مفلح بن الحسن الخاراسني
 من شيعه فيثا عوز ر س
 ترجمه ثاب ابن قرة

ان القريا الاولين الذين لتوا سئل علم الحق المقن يتدوا من لدن فيثاغورس
 ان طردوا الفيلسفه بانها ايتار الحلمه وذلك على ما توافوا ما يدك عليه اسم
 الفيلسفه في اللغه اليونانيه فاما من كان من قبل فيثاغورس من الفلاسفه فانما
 كان الناس يتسمونها بالحلمه تسميه مرسله نعم وتتمثل شيئا اخر كما قد سمي البنائون
 والاساكنه وابلحون حماله صنايعهم وتسمي هذا الاسم في الجملة كل من كان حذقا
 ماهدا مجربا بصناعه من الصنايع او عمل من الاعمال الا ان فيثاغورس قبض
 معنى هذا الاسم واقصره على الدلاله على علم المقن بالشي الموجود حق الوجود
 ونخصه بمعرفه حقيقته بجميع امور هذا الشيء الموجود باسم الحلمه ما لو اوجب ما يقب
 اذا الشوق الى هذه العربيه واختيارها والحذ في طلبها فلسفه ومعنى ذلك
 حب الحلمه وايتارها اذ كانت الفيلسفه شوقا الى الحلمه وايتارها
 وهذا المعنى الذي ذكرنا من معاني اسم الفيلسفه اولى ما استعمل فيه هذا
 الاسم واصح من المعاني التي تحدد بعين هذا الحد اذ كان ذلك معنى خاصا وعملا
 مفردا اول عليه اسم مفرد فاما هذه الحلمه التي ذكرنا فانه لما راى ان العلم
 بهلخبط ان لون علم يقين حذها بانها الادراك للشي الموضوع الذي لا يغير ولا
 يسجل واما الاشياء الموجوده التي ذكرنا فحذها بانها الاشياء التي
 تكون في العالم ويغير بالاعمال واحدا بعينه دائما فلا تفرق ما عليه في وقت
 من الاوقات تنه في شي كل او كثر وهذه الاشياء هي الاشياء الابدية الدائمه
 التي ليست هولا سه فاما كل واحد من الاشياء الباقية فاما تسمي هذا الاسم
 لمشاركه للاشياء التي ذكرنا فاعمال انما موجوده على حده انفا والاسم
 فاما انها اشياء فانها تقال وهي ايضا كذلك بالحقيقه وذلك لان الامر في
 الاشياء الجسمانيه العصريه هي ليدرا في عقل وميز احوال منزله التي الحاركي
 التي لا تبتات له وانما الواجب فاصارت هذا السبب تشبه بطبيعته

دهستونوسيك له كتيبى " پيشه كى بو زانستى ژماره كان " له
 نووسينى نيكو ماخوس نه لجوراشى، وهر گيرانى سابيت ئيبين قورا.

هستووسییکی نه‌ناسراو سه‌باره‌ت به پیشه‌سازی کتیب له‌لایهن رازی، پزشکی و کیمیاکاری ناسراوه‌وه دۆزرایه‌وه، که له سالی ۳۱۲ کۆچی / ۹۲۵ی زایینی له ژیر ناوی "زینة الکتبة".

کۆپییه کی دهستنووس له کتیبه هاوبه شه کهیدا پیکهاتهی چاوی مرؤف روون دهکاتهوه و سهرنج دهخاته سهر بربره ی بینراو. کتیبخانه ی مزگهوتی مهزنی سلیمان، نهسته نبؤل.

دهستنووسیکی نهاسراو سهبارت به پیشه سازی کتیب له لایهن رازی، پزیشک و کیمیاکاری ناسراوهوه دۆزرایهوه، که له سالی ۳۱۲ کۆچی / ۹۲۵ی زایینی له ژیر ناوی "زینة الکتابه".

دهستوووسیکی نه‌ناسراو سه‌بارت به پیشه‌سازی کتیب له‌لایهن رازی، پزیشک و کیمیاکاری ناسراوه‌وه دۆزرایه‌وه، که له سالی ۳۱۲ کۆچی / ۹۲۵ی زایینی له ژیر ناوی "کتاب المختصر فی حساب الجبر والمقابله".

Suite de l'histoire de Ghaneim

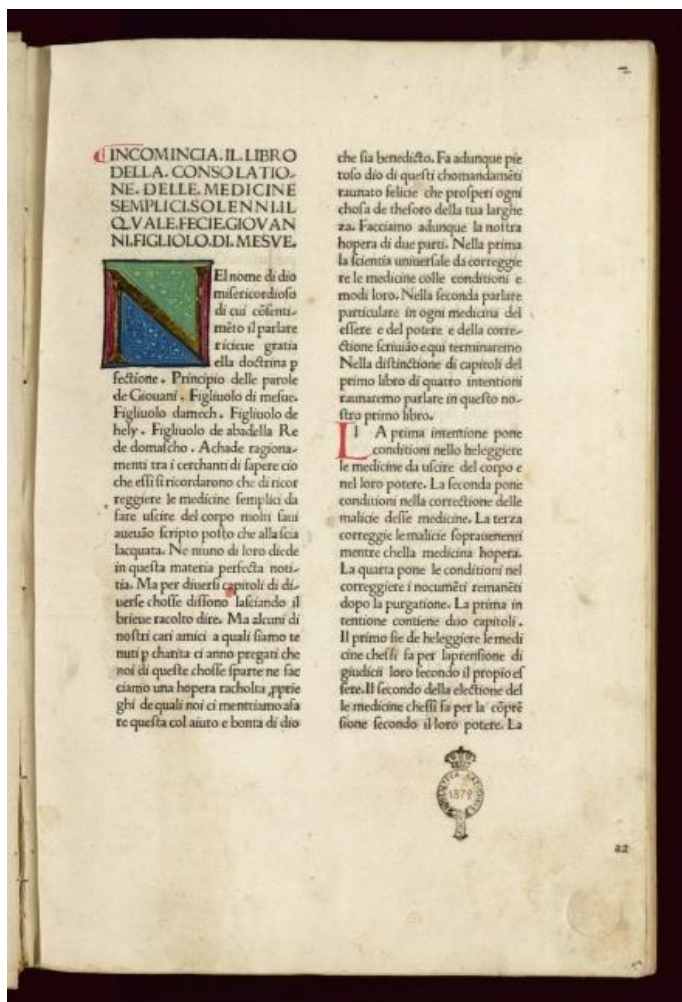
١٩٠

حرامه متله يقول هانت دصيننا فابلنا عنا شاي فنتولنا نزع الی الله
 انا والله ما اتول داني فكل من اراد اننا لنا حاجة نوزعنا ونشاي
 فقال كاهنوز ورفيقه الخالين هو بلنا اتول انت وافنع لنا الباب فقال
 انا والله يا خافو عا اودرا اطلع السلو ورجية الا بوجوه رمي انا ما اذنت
 انشدط في هذه الحيطه وانا اخل الصندوق انام تحته كما نطلع الشمس
 وانا حيطه ما نشوق واحنا لنا حاجة بشاي انا فقال بوليكم فقينا واحنا
 واقعين تحت هذه الصندوق الميسومه حط عنا يا صوابه فط عنهم يودوا
 الملائه يتشاوروا في من يتشاطط منهم ونزل المزمه وينبع الباب له وادرس
صورة الملائه في الصندوق والزبه

شتمزاد الصباح فسكتت عن الحديث فلما كان ليلة وشبه من N. 417
 وانها به قالت شهرزاد بلقي ايا الملك السعديان اللله عبيد (418)
 لاخطوا الصندوق على باب الزبه. تباد يقول لعا اتول افنا

لاپریهک له چیرۆکی ههزار و یهک شهوه، له کتیبخانهی جون رایلنڈز، تایبعت به مخطوطاتی عبری ٦٤٦ (٧٠٦).

INCOMINCIA. IL LIBRO DELLA. CONSOLATIO. NE. DELLE. MEDICINE. SEMPLICISOLENNIIL. Q. VALE. FECIE. GIOVAN. NI. FIGLIOLO. DI. MESVE.

El nome di dio misericordioso di cui cōfitemo il parlare et icone gratia ella doctrina pfectione. Principio delle parole de Giovani. Figliuolo di mesue. Figliuolo damech. Figliuolo de hely. Figliuolo de abadella Re de domafcho. Achade ragionamenti tra i cerchanti di sapere cio che essi si ricordarono che di ricore reggere le medicine semplici da fare uscire del corpo molti faui auenuo scripto sotto che alla scia lacquata. Ne niuno di loro diede in questa materia perfetta notizia. Ma per diversi capitoli di diverse chosse difiono lasciendo il brieve raccolto dire. Ma alcuni di nostri cari amici a quali siamo tenuti p charita ci anno pregati che noi di queste chosse sparte ne faciamo una hopera racholta pprie ghi de quali noi ci mentiamo a fare questa col aiuto e bonta di dio

che sia benedicto. Fa adunque pietoso dio di questi chomandamenti traunato felice che prosperi ogni chosa de thesoro della tua larghezza. Facciamo adunque la nostra hopera di due parti. Nella prima la scientia uniuersale da correggere le medicine colle conditioni e modi loro. Nella seconda parlare particolare in ogni medicina del essere e del potere e della correctione scriuao equi terminaremo. Nella distinctione di capitoli del primo libro di quatro intentioni traunaremo parlare in questo nostro primo libro.

LA prima intentione pone conditioni nello beleggere le medicine da uscire del corpo e nel loro potere. La seconda pone conditioni nella correctione delle malicie delle medicine. La terza corregge le malicie soprastenenti mentre chella medicina hopera. La quarta pone le conditioni nel correggere i nocumetri remanenti dopo la purgatione. La prima intentione contiene duo capitoli. Il primo sie de beleggere le medicine chelli fa per laprensione di giudicii loro secondo il proprio efete. Il secondo della electione delle medicine chelli fa per la coprensione secondo il loro potere. La

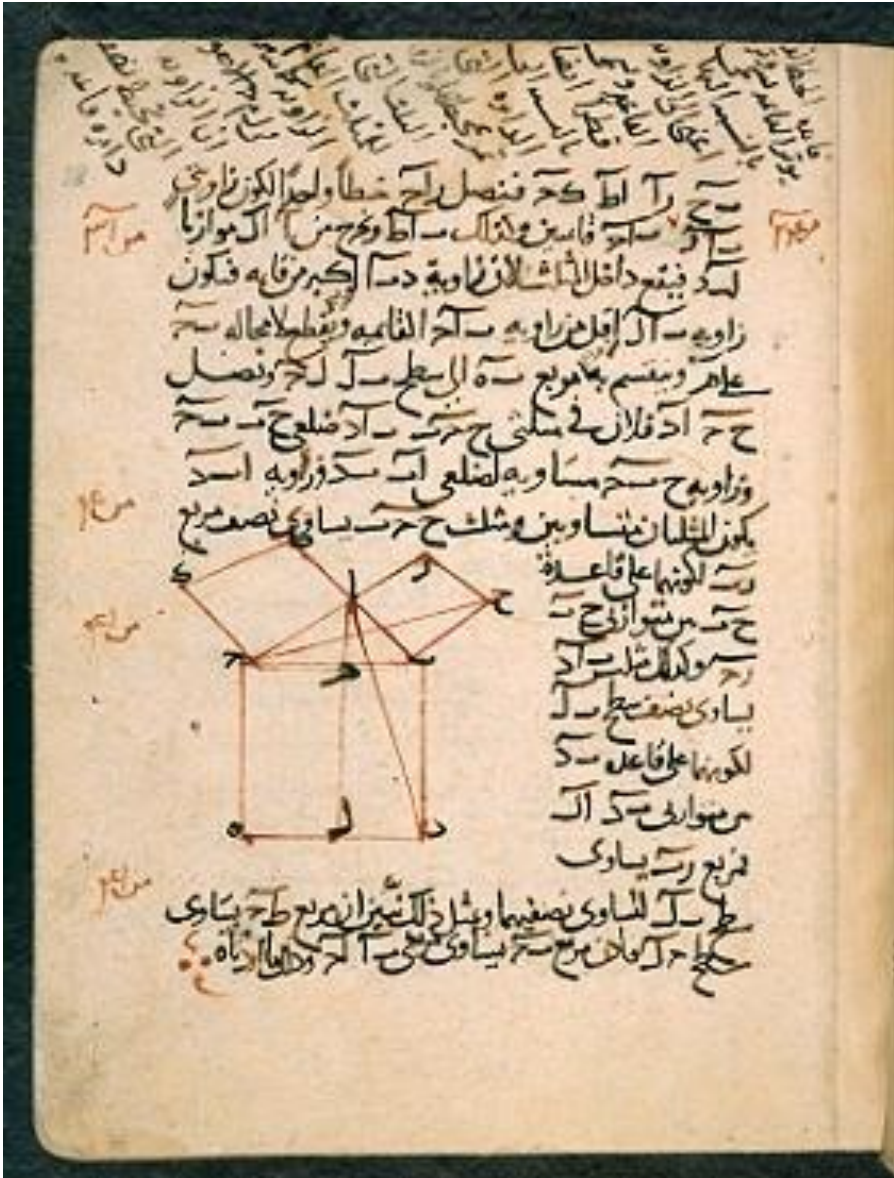

De consolatione medicinarum, ١٤٧٥ کتیبی وهرگیرداری یوحنا

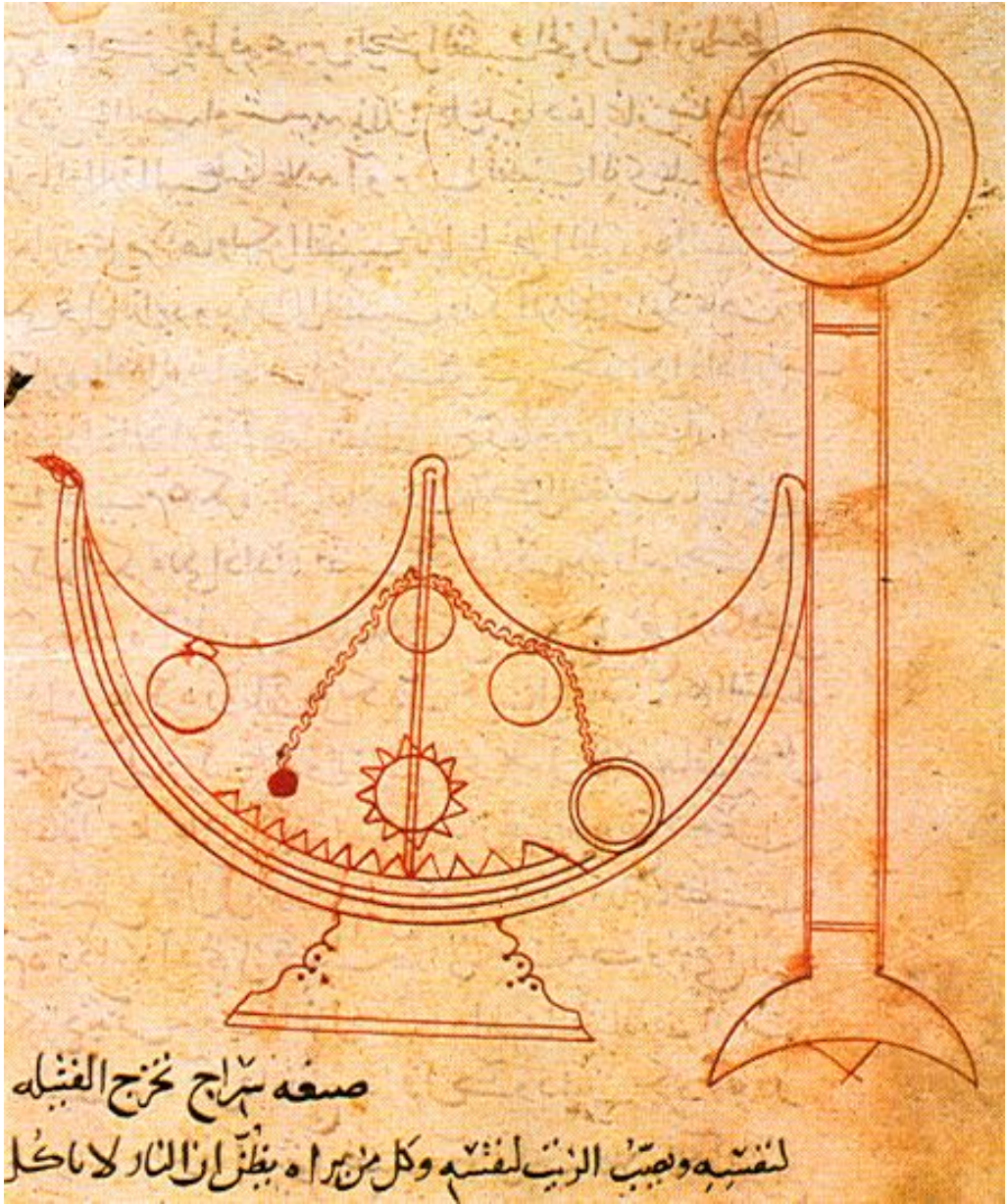
کوری ماسویه.

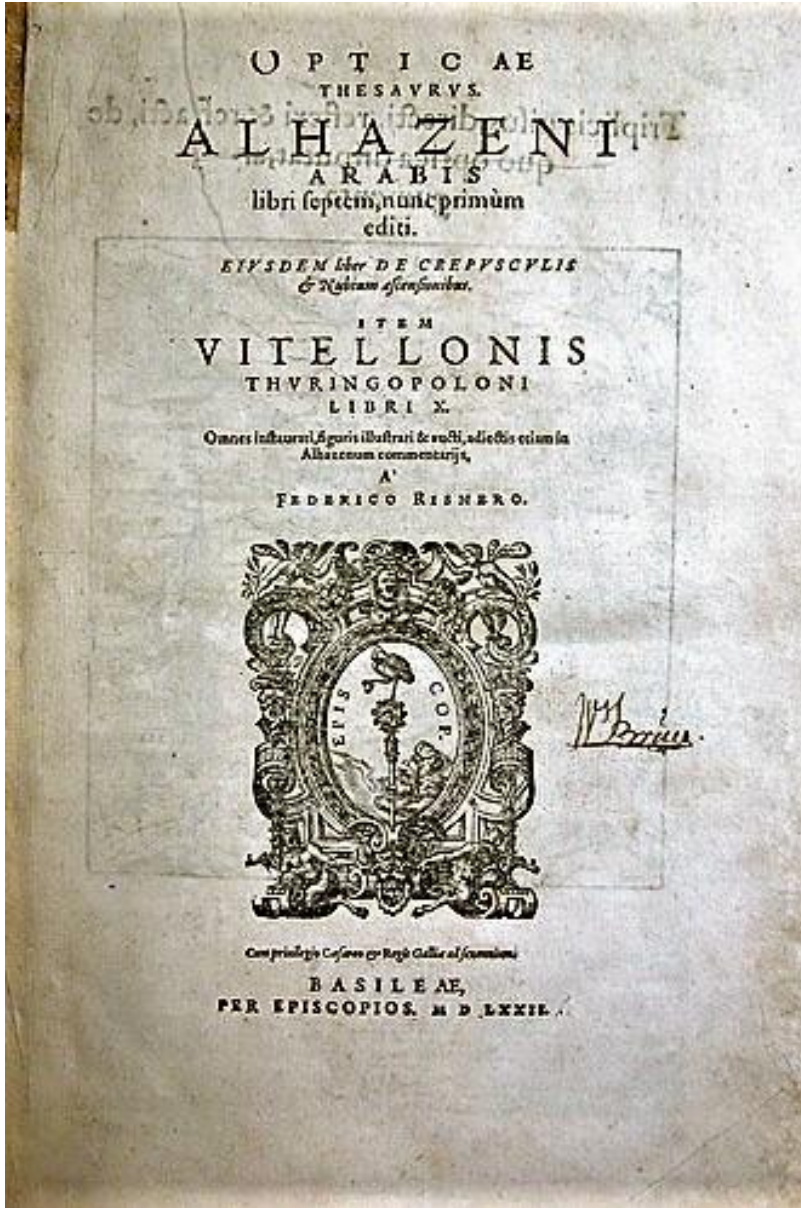
ٹھستیرہ کانی زؤدیاک، جیر له سهرهوه و زوحهل له خوارهوه. له (عجائب المخلوقات و غرائب
المجودات) (سهرسورمانه کانی شته دروستکراوه کان و لاینه موعجزه بیه کانی شته هه بووه کان) له
نوو سینی ٹه بو یه حیا زه که ریا کوری محمد القزوینی (۱۲۰۳-۱۲۸۳) پزشکی عهره ب، فه له کناسی،
جوگرافیناس و نووسهری پروؤتو-زانستی خه یالی. کؤبیه که له سالی ۱۵۳۷ دروستکراوه، ره نگه له
رؤژئاوای هیندستان بیت. نه کؤپیکهر و نه وینه کیش ناوی هاتووه.

The Pythagorean theorem in the Arabic translation of Euclid's Elements. The manuscript copy is dated ۱۲۵۸.

ٹامپہ کی روگہنمای دروستکاروی زانای ٹیسلامی ٹہحمدی کوری موسا.

به‌رگی وه‌شانی لاتینی کتییی تیروانینه‌کان ده‌گه‌ریته‌وه بو سالی ۱۵۷۲ ئیبن هه‌یسه‌م.

فَاذْرُدِ الْعَصِيرَ فَصِّفْهُ فَمَذَا الشَّرَابُ مُوَافِقٌ لِمَجْمَعِ اللَّحَاقِ وَالْجَنِبِ وَالرَّيْسِ
وَالْأَسْرِ وَالرَّاقِفِ وَلَمَزْنَةٍ بَلْعَرِ غَلِيظٍ فِي حَلَقِهِ يُصْفِي الْبَلَوْنَ وَيَكْتُمُ النَّوْمَ

وَلَيْسَتْ لَهُ غَايِلَةٌ مُوَافِقٌ لِلثَّانِيهِ وَالْكَلا م ع ع
صنعه شراب للزكام والسعال

وَوَزْرُ الْبَطْنِ وَاسْتِرْحَا الْمَعْدِ خُمْرُ رُبْعِ أَوْقِيهِ وَأُصُولُ سُوْسِ شَمْرُ أَوْقِيهِ
وَقَلْبُ الْبَيْضِ رُبْعٌ وَمِنْ أَوْقِيهِ رُبْعٌ جَمِيعًا وَارْبِطُهُ خَرْقَةً وَاجْعَلْهُ فِي لَبَنَةٍ أَقْسَاطِ شَرَابٍ
طِيبٍ وَانْزِكْهُ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ ثُمَّ صَفِّهِ وَارْفَعْهُ فِي إِنَاءٍ نَظِيفٍ اشْرَبْ مِنْهُ بَعْدَ الْعِشَاءِ

13.152.6

"ٹامادہ کردنی دەرمان له ههنگوین" وەرگیران و ویناکردن له دیۆسکۆریدسهوه
له (۵۴ بۆ ۶۸) ز. له لایهن قوتابخانهی بهغداوه.

ده‌ست‌نووسی‌کی کۆنی تورکییه له کۆنیا دۆزراوه‌ته‌وه، ته‌مه‌نی ٨٨٠ سا‌له. بۆ یاسا‌کانی ئیبن سینا ده‌گه‌رێنێته‌وه.

I. Autograph of Ibn Khaldūn (upper left corner)

From MS. C (Atif Effendi 1939)

دهستونوس و واژووی ٹیبین خهلدوون له کتیبی موقه دیمه .

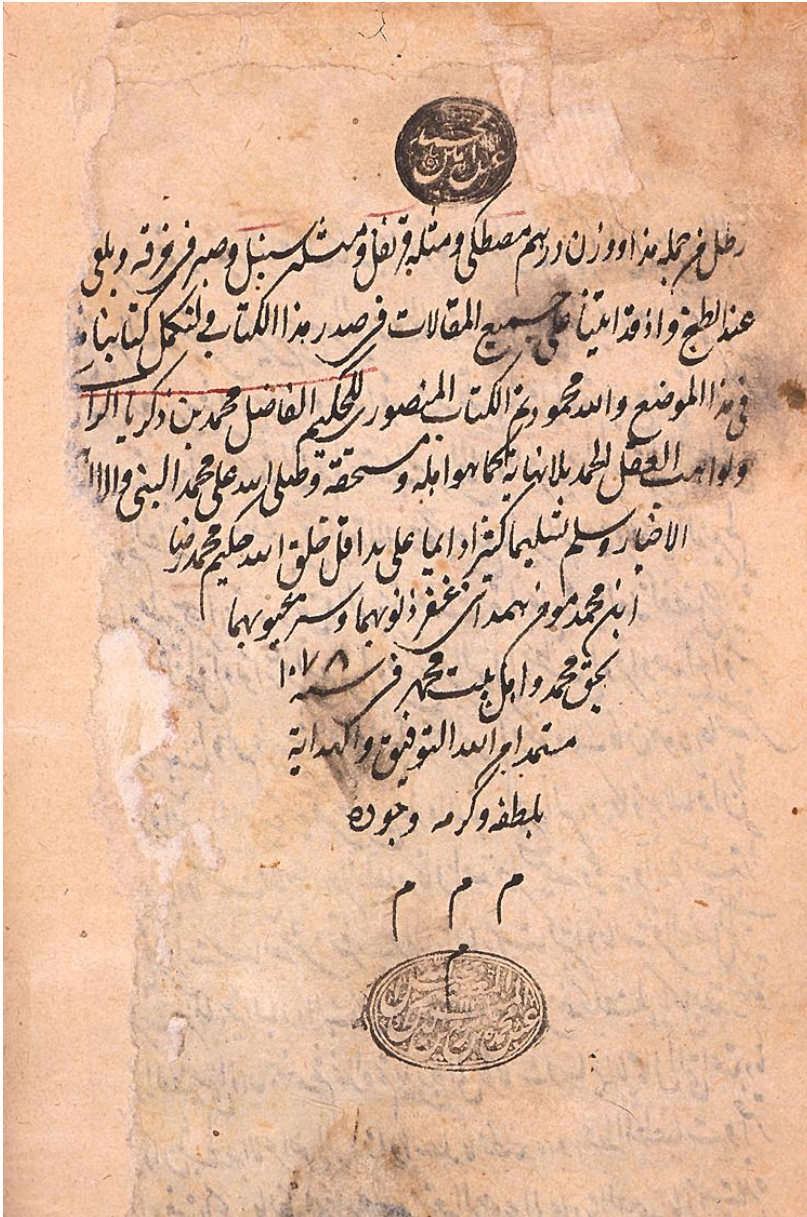

سیمورغ - بالندهیه کی ئەفسانهیی ئەهریمه نییه که هیزی ئیستدلال و قسه کردنی ههیه. له
 (عجائب المخلوقات و غرائب الموجودات) (سه رسورمانه کانی شته دروستکراوه کان و لایه نه
 موعجیزه ئامیزه کانی شته هه بووه کان) له نووسینی ئەلقه زوینی (کوچی دوایی ۱۲۸۳/۶۸۲).

(وێنه که له لایهن: ئەرشیفی میژووی Universal Histor Archive/Universal)

قال العبد الفقير الى ربه الننان الشيخ امرؤ القيس بن الطعان أما بعد فاني لما خرجت من
المكاتب الاهليه والمدارس الملكيه تاركاً خلفي العالين طالب العلم ولومن بلاد الصين
قد درت في بلاد الشرق والمغرب لاجتي غرات المهيب والمغرب وأقدح من زباده على النار
بطلاعة الكتب والاسفار وارسلت من مدينة الى مدينة مسافر معاشراً للمؤمن والكافر
راكباً لوابورات والقطار في بساط البر ووسط البصار زائراً الكنائس والمساجد
والهاكل شارباً من كل ماء وكل ما كل متردد بالخصوص حسب القزوم الى
دبار الكتب والعلم فوجدت في بعض خزائن الكتب المشهوره من البلاد الخديفة
المجوهه كتاب عيون الانبياء في طبقات الاطباء لابن أبي أصيبعة وهو كتاب معروف
الاسم مجهول الجسم والطائفة فيه قد رأيت من الفوائد والحكم ما لا يحصى ومن
الاخبار القديمة للنافعة لا يستقصى فان المؤلف جمع فيه ما وجد في الكتب الطبية
والثابتة بحجة الموجودة في الوقت المدة الآتية ان كتابه يفي عن غيره وكثيراً
ما يزيد عليه فوائده وتقييدات من عنده مما لا يوجد في الكتب قبله فاشبهت كتابه بكتاب
الكتب النفيس وتفحصته مدة مديدة وبذلك فأنه جهدي وهي حتى به في الوقت المدة
تم التحصين على احسن حال مع ان اغلب النسخ الموجودة بجزائر الهند وغيرها مشحونة بالخطوط
فاخشيت لامنيها من جهل النسخين وعقلهم وهم ما نسخوا الكتاب بل منسوخها
ولما اخبر بذلك حضرة العلامة الفاضل الماهر مصطفى أفندي وهي صاحب الطبعة
الشمسية سابق الطبع هذا الكتاب على ذمته لنشر العلوم الثابتة في البلاد الشرقية
والغربية فاعطى وافق الله له في وانجز ان مؤلف هذا الكتاب موفق الدين أبو العباس
أحمد بن القاسم بن خليفة بن بولس النزر رحى المعروف بابن أبي أصيبعة كان من علماء القرن
السابع وتوفي سنة ٦٦٨ بهرحند من بلاد الشام وألف كتابه المذكور سنة ٦٤٣ في مدينة
دمشق برسم أمين الدولة بن غزال وزير الملك الصالح ابن الملك العادل وما زال يجمع من كتب
الانبياء والطبقات ويزيد على كتابه الاصل ويغير ما وجد فيه من الاخطأ حتى توفي الى
رحمة الله وبوشلان بعض تلامذته أو نسخ كتابه زادوا على مسودته من يده وفاته وغيره
فيها ولا يمكن في كل الاماكن تمييز زيادات المؤلف وتغييره مما زاد وغير تلامذته والنسخ
وأنا لكي لا يسهط من متن الكتاب والزيادات وبعض ما ينقصه أهل هذا الفن أوردنا كل
ما يوجد في نسخة أو أكثر من أي الروايتين كان وفي أواخر القرن السابع سنه وارواية
كأنه من هذا الكتاب وحذفوا منه ما شأوا من غير اعتبار أصل تأليف ابن أبي أصيبعة
فهذا الطبع مبني على ما يوجد في نسخ الرواية الاولى والثانية باعتبار خصوصي للرؤية
الثانية لأنها أصح واخص من الاولى والثالثة وقابلنا من النسخ الخط النسخة الموجودة
في كتيبة أكسفورد من بلاد انكلترا والنسخة الموجودة في كتيبة أكسفورد من بلاد اسبانيا
والنسخة الموجودة في كتيبة صونل من بلاد ألمانيا وهي تحتوي كتابه عن الرواية الاولى

كتاب عيون الانبياء
في طبقات الاطباء
ابن ابو ئوسيبعة.

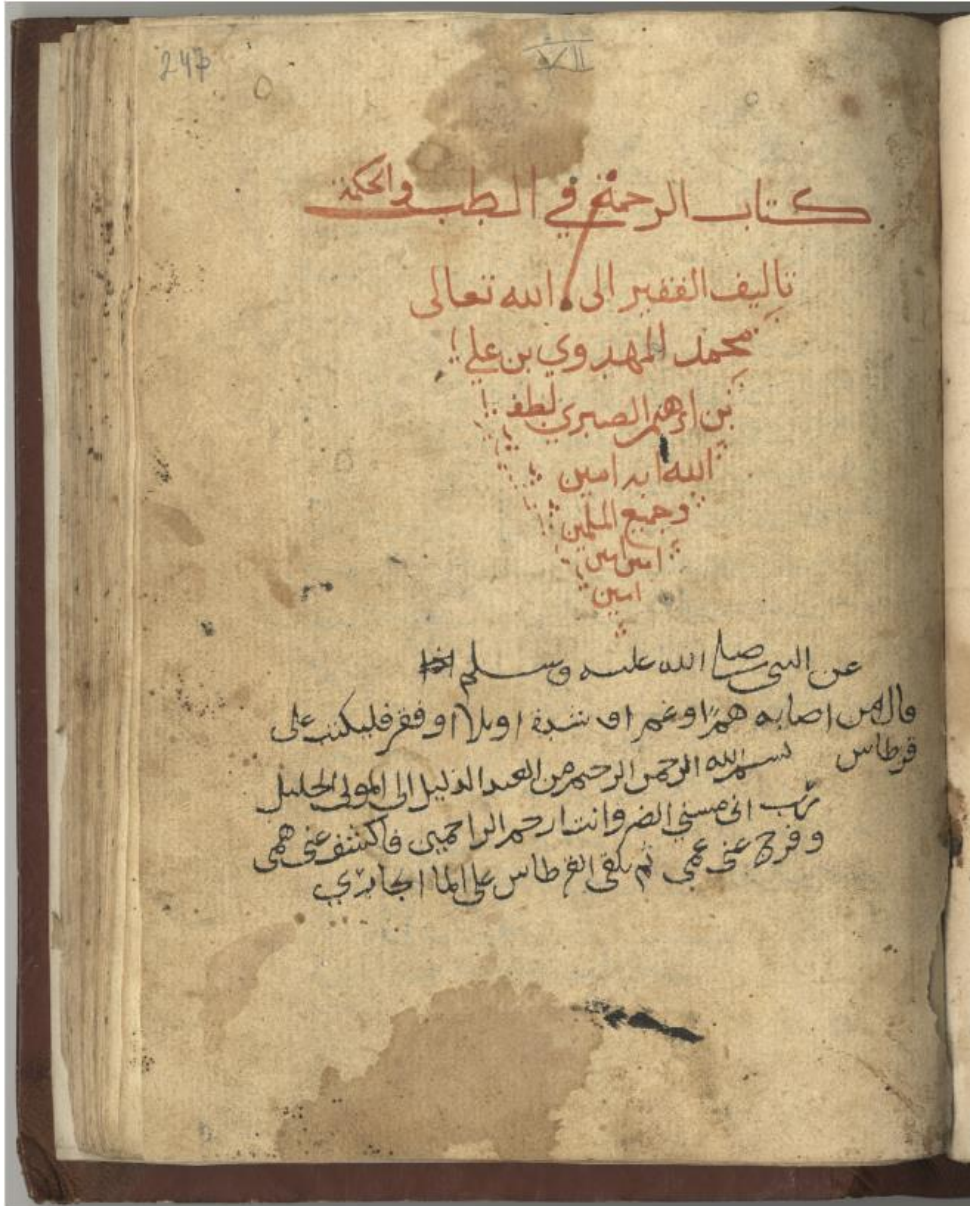

کتیبی پزیشکی ئه‌ل‌رازی.

کوئترین دستنویسی
توخمه‌کانی ئیوکلید به
زمانی یونانی (نزیکه‌ی
۱۰۰ پیش زایین)، له
ناوچه‌ی شوینه‌واری
ئه‌لبه‌هناسا دۆزرایه‌وه و
له به‌شی دووه‌می
کتیبه‌که‌وه وەرگیراوه.

کتیبه‌ی تاییه‌تمه‌ندییه‌کانی پزیشکی برپه‌ی پشتی ئه‌ل‌رازی که له‌لایهن جیرارد
قان کریمونا وەرگیردراوه، میژووه‌که‌ی بۆ نیوه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی سیزده‌هه‌م
ده‌گه‌رپته‌وه.

وینه یهک له بهرگی کتاب الرحمه فی الطب.

manuscript-۱ فؤلیؤس ۸۰۷۹-۷ له ms. عه ره بی ۸۹۸، کۆپی
سه رده می نووسهر (۱۳۵۴)، کۆکراوه ته وه له گه ل ئه سلّی 'کتیبی سوودی
ئاژه لان'، له لایهن ابن الدریههم الموصلی.

کوئترین نوسخه‌ی ابن سینا، لاپه‌ره‌ی دووی کتییی قانون، سالی ۱۰۳۰ ی زایینییه هم ده‌ست‌نووسه له ئە کادیمیای نیشتمانی زانستی نازه‌ربایجان هه‌لگیراوه. ئەمه ده‌قی کلاسیکی عه‌ره‌بییه. بیته سووره‌کان نوینه‌رایه‌تی ژیر سه‌رده‌په‌ره‌کان ده‌که‌ن که دابه‌شبوونه‌کانی ناو کتیبه‌که ده‌خه‌نه‌ روو.

خط عمل المستجمع فان كان كيف نعلم على خط **ا ب** متساو متساوي الارتفاع
بعضا خط **ب ج** مساويا لخط **ا ب** وعلنا على خط **ا ب** مثلث **ا ب ج** متساوي الارتفاع
وعلنا على مثلث **ا ب ج** دائرة **ا ب ج** كما بينت في الباب الخامس من كتابها في مثلث
ا ب ج مساويا لخط **ا ب** ونقترب بصغيرين على **ا ب** ونخرج عمود **ح** من قوس **ا ب** الى دائرة
ونقسم **ا ب** بصغيرين على نقط **د ه** ونخرج عمود **ط** مساويا لعمود **ح** ونصل
على نقط **ا ب** دائرة **ا ب د ه** ونفضل ثلث **ا ب د ه** ل **س** م ن ذ **س** مساويا لعمود **ح**
ا ب ونصل خطوط **ا ب د ه ط ل** ل **س** م ن ذ **س** يكون ذلك مجموعا متساوي الارتفاع
وهذا صورة **١** نبيح على المثلث فان قال كيف
نعمل شامسا متساوي الارتفاع على خط **ا ب** حسن جدا **ا ب**
علم استعمال العقل **ج د** واقفا على كل اربعة من
نقطتي **ا ب** زاوية **ا ب ج** نصف زاوية **ا ب ج** وكل
واحد من خطي **ا ب ج** مساويا لخط **ا ب** ونخرج من كل اربعة من نقطتي **ج د** عمودين
ج د ه ز على خط **ا ب** ونقسم **ج د** ونفضل كل واحد من خطوط **ح ط** **ج د ه ز**
على **م ن** **م ن** **م ن** **ج د ه ز** ونصل **م ن** يكون **م ن** **ا ب** مساويا لارتفاع
وهذا صورة **٢** فان قال كيف نعمل على خط **ا ب** شامسا متساويا
والارتفاع **ح** ان يكون **ح** البركة مثل **ح ط** **ا ب** **ح ط**
يتفرع عن **ح ط** على خط **ا ب** **ح ط** متساوي الارتفاع **ح ط** **ا ب**

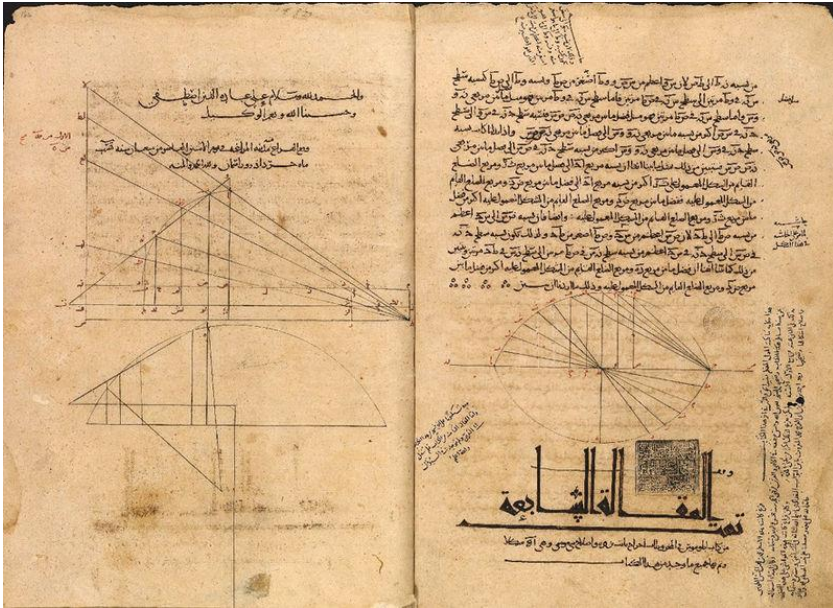

مستجمع
فان كان
كيف نعلم
على خط
متساويا
الارتفاع
بعضا
خط
مساويا
لخط
ا ب
وعلنا
على خط
ا ب
مثلث
ا ب ج
متساوي
الارتفاع
وعلنا
على
مثلث
ا ب ج
دائرة
ا ب ج
كما
بينت
في
الباب
الخامس
من
كتابها
في
مثلث
ا ب ج
مساويا
لخط
ا ب
ونقترب
بصغيرين
على
ا ب
ونخرج
عمود
ح
من
قوس
ا ب
الى
دائرة
ونقسم
ا ب
بصغيرين
على
نقط
د ه
ونخرج
عمود
ط
مساويا
لعمود
ح
ونصل
على
نقط
ا ب
دائرة
ا ب د ه
ونفضل
ثلث
ا ب د ه
ل
س م ن
ذ
س
مساويا
لعمود
ح
ا ب
ونصل
خطوط
ا ب د ه ط ل
ل
س م ن
ذ
س
يكون
ذلك
مجموعا
متساوي
الارتفاع
وهذا
صورة
١
نبيح
على
المثلث
فان
قال
كيف
نعمل
شامسا
متساوي
الارتفاع
على
خط
ا ب
حسن
جدا
ا ب
علم
استعمال
العقل
ج د
واقفا
على
كل
اربعة
من
نقطتي
ا ب
زاوية
ا ب ج
نصف
زاوية
ا ب ج
وكل
واحد
من
خطي
ا ب ج
مساويا
لخط
ا ب
ونخرج
من
كل
اربعة
من
نقطتي
ج د
عمودين
ج د ه ز
على
خط
ا ب
ونقسم
ج د
ونفضل
كل
واحد
من
خطوط
ح ط
ج د ه ز
على
م ن
م ن
م ن
ج د ه ز
ونصل
م ن
يكون
م ن
ا ب
مساويا
لارتفاع
وهذا
صورة
٢
فان
قال
كيف
نعمل
على
خط
ا ب
شامسا
متساويا
والارتفاع
ح
ان
يكون
ح
البركة
مثل
ح ط
ا ب
ح ط
يتفرع
عن
ح ط
على
خط
ا ب
ح ط
متساوي
الارتفاع
ح ط
ا ب

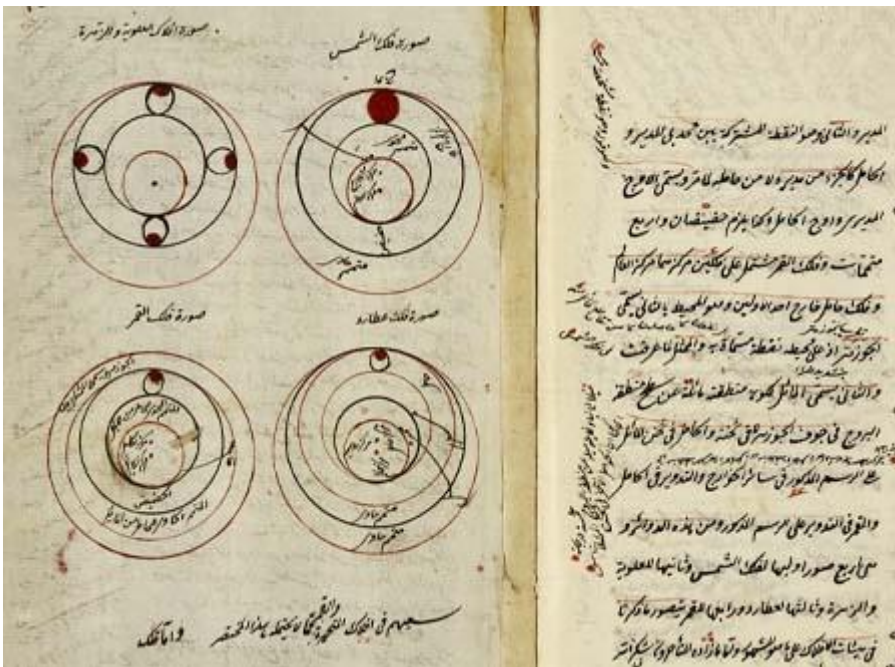
مستجمع
فان كان
كيف نعلم
على خط
متساويا
الارتفاع
بعضا
خط
مساويا
لخط
ا ب
وعلنا
على خط
ا ب
مثلث
ا ب ج
متساوي
الارتفاع
وعلنا
على
مثلث
ا ب ج
دائرة
ا ب ج
كما
بينت
في
الباب
الخامس
من
كتابها
في
مثلث
ا ب ج
مساويا
لخط
ا ب
ونقترب
بصغيرين
على
ا ب
ونخرج
عمود
ح
من
قوس
ا ب
الى
دائرة
ونقسم
ا ب
بصغيرين
على
نقط
د ه
ونخرج
عمود
ط
مساويا
لعمود
ح
ونصل
على
نقط
ا ب
دائرة
ا ب د ه
ونفضل
ثلث
ا ب د ه
ل
س م ن
ذ
س
مساويا
لعمود
ح
ا ب
ونصل
خطوط
ا ب د ه ط ل
ل
س م ن
ذ
س
يكون
ذلك
مجموعا
متساوي
الارتفاع
وهذا
صورة
١
نبيح
على
المثلث
فان
قال
كيف
نعمل
شامسا
متساوي
الارتفاع
على
خط
ا ب
حسن
جدا
ا ب
علم
استعمال
العقل
ج د
واقفا
على
كل
اربعة
من
نقطتي
ا ب
زاوية
ا ب ج
نصف
زاوية
ا ب ج
وكل
واحد
من
خطي
ا ب ج
مساويا
لخط
ا ب
ونخرج
من
كل
اربعة
من
نقطتي
ج د
عمودين
ج د ه ز
على
خط
ا ب
ونقسم
ج د
ونفضل
كل
واحد
من
خطوط
ح ط
ج د ه ز
على
م ن
م ن
م ن
ج د ه ز
ونصل
م ن
يكون
م ن
ا ب
مساويا
لارتفاع
وهذا
صورة
٢
فان
قال
كيف
نعمل
على
خط
ا ب
شامسا
متساويا
والارتفاع
ح
ان
يكون
ح
البركة
مثل
ح ط
ا ب
ح ط
يتفرع
عن
ح ط
على
خط
ا ب
ح ط
متساوي
الارتفاع
ح ط
ا ب

مستجمع

لاپہرہ ۱۸ لہ کتیبی سہ بارہت بہ کارہ ٹہندازیاریبہ پنیوستہ کانی ابو الوفا البزجانی .

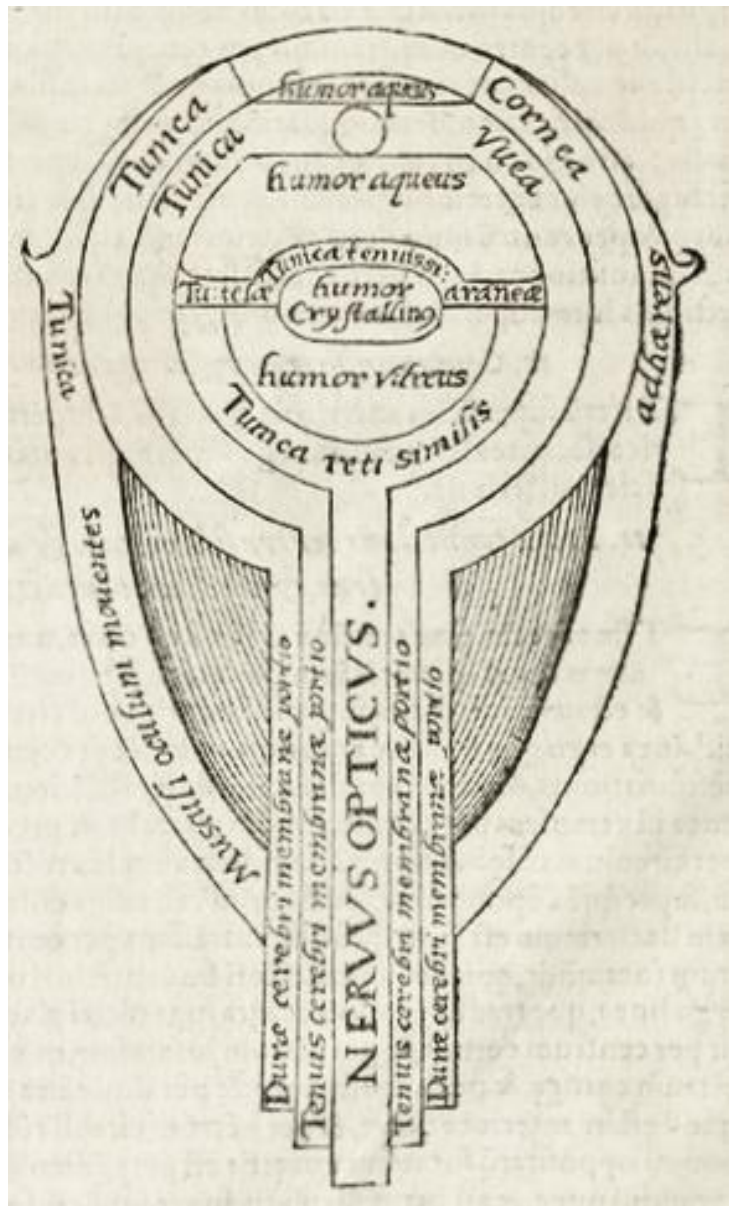
وهر گيرانه كانى ثابت ئيين قوره له بهره مه كانى نه پۇلونيۇس له سه ر كۇنيك .

نووسيني زانايانى كۆن وه ك ئيوكلید (۲۸۳-۳۲۳ پيش زايين)، ئه ر كيميدس

نووسه ره که ی ئه بی
عه لا احمد بن
عه بدوللا بن
سلیمان ئه لته نوخی،
که له سالی ۴۴۹ی
کوچی ۱۰۵۷ی
زایینی کوچی
دوایی کردووه.

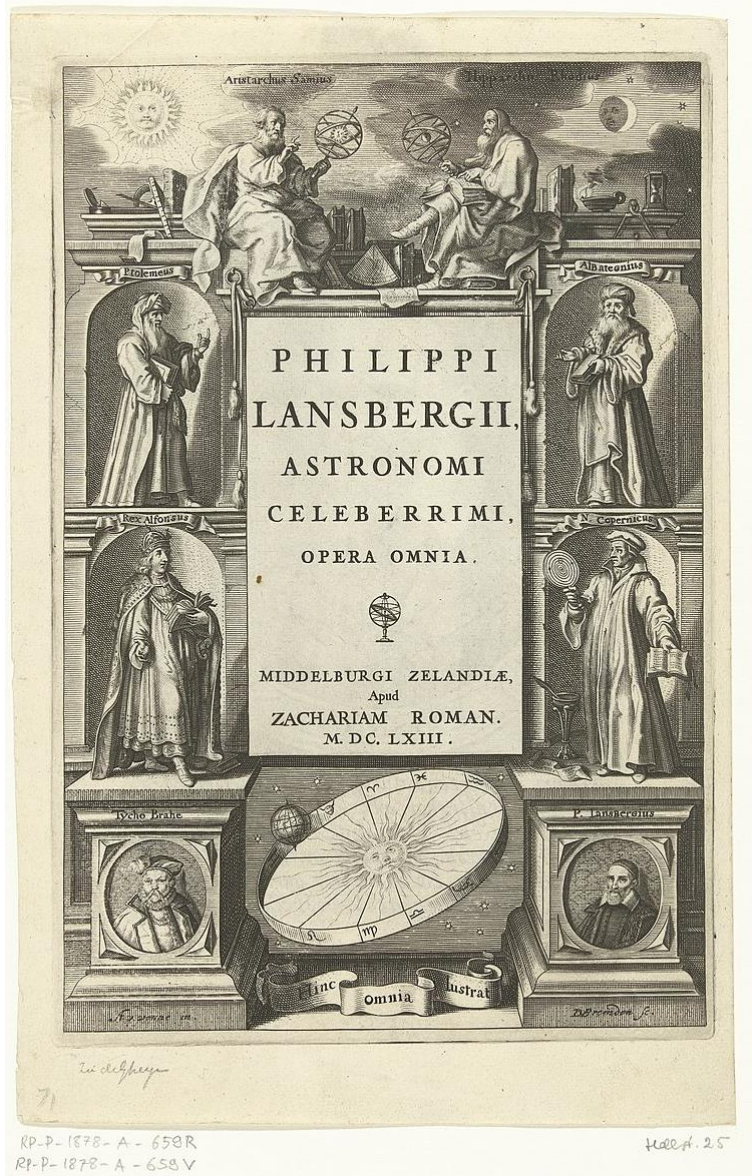

وینہ کیشانی
نہ خشہ یی چاوی
مرؤف له وهشانی
لاتینی کتیبی
بینایی ئین
ٹہلهہ یسہم، چایی

. ۱۵۷۲

نەخشەى جیهانى ئەلئیدریسى، میژوووەکەى دەگەرێتەوێه بۆ سالی ۱۱۵۴ی زایینی.

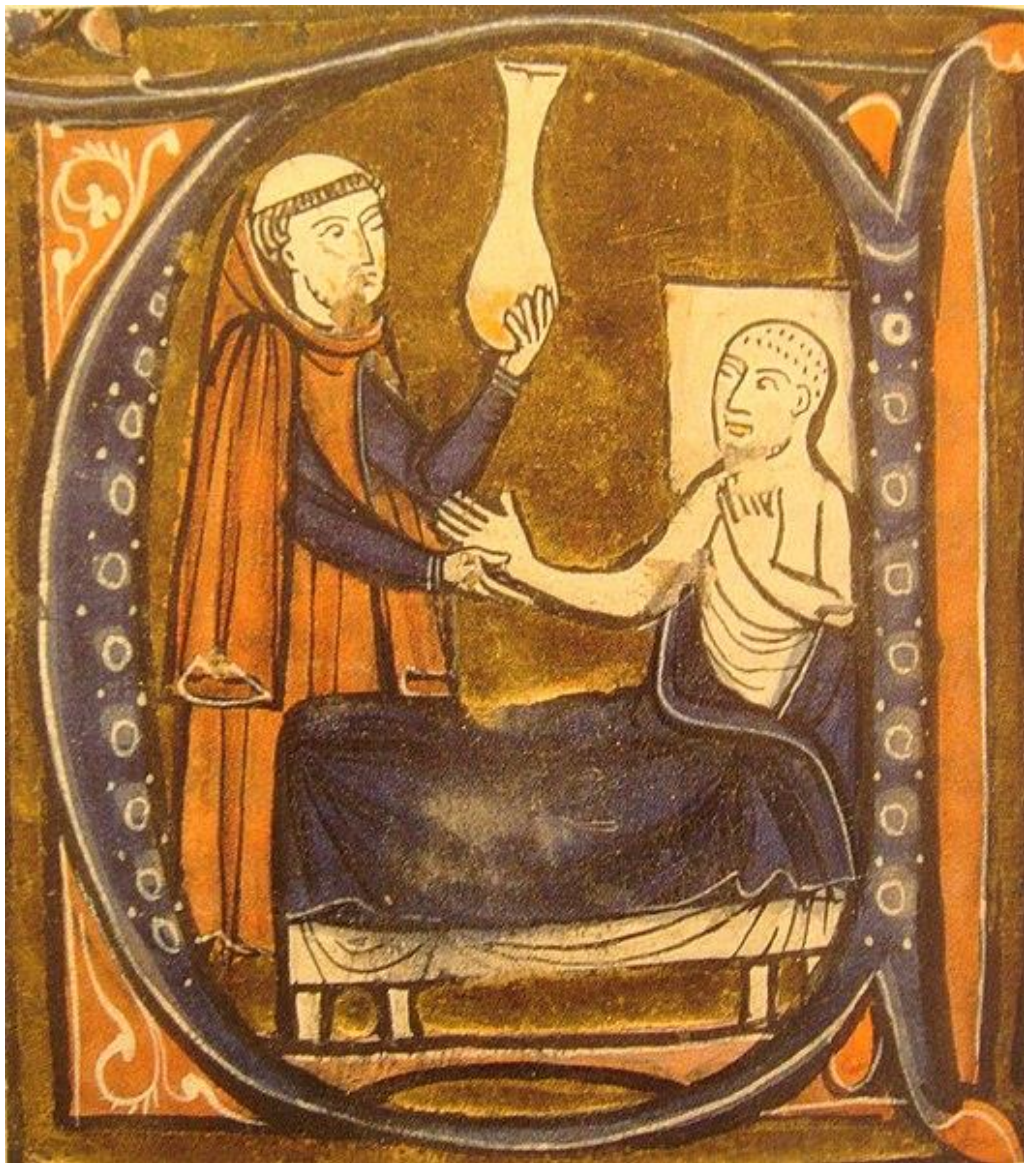

به‌رگى كتيبي
خسته‌كاني جووله‌ي
ناسماني له‌لايهن
فه‌له‌كناسي هوله‌ندي
فيلپ فان لانسبيرگه‌وه
كه پايه‌كاني فه‌له‌كناسي
نيشان ده‌دات:
ئهرىستاركووسى ساموس،
به‌تليموس، ئه‌لفونسو
ئيكس، تايكو براه،
نيكولاوس كوپه‌رنيكوس
و ئه‌لبيتاني.

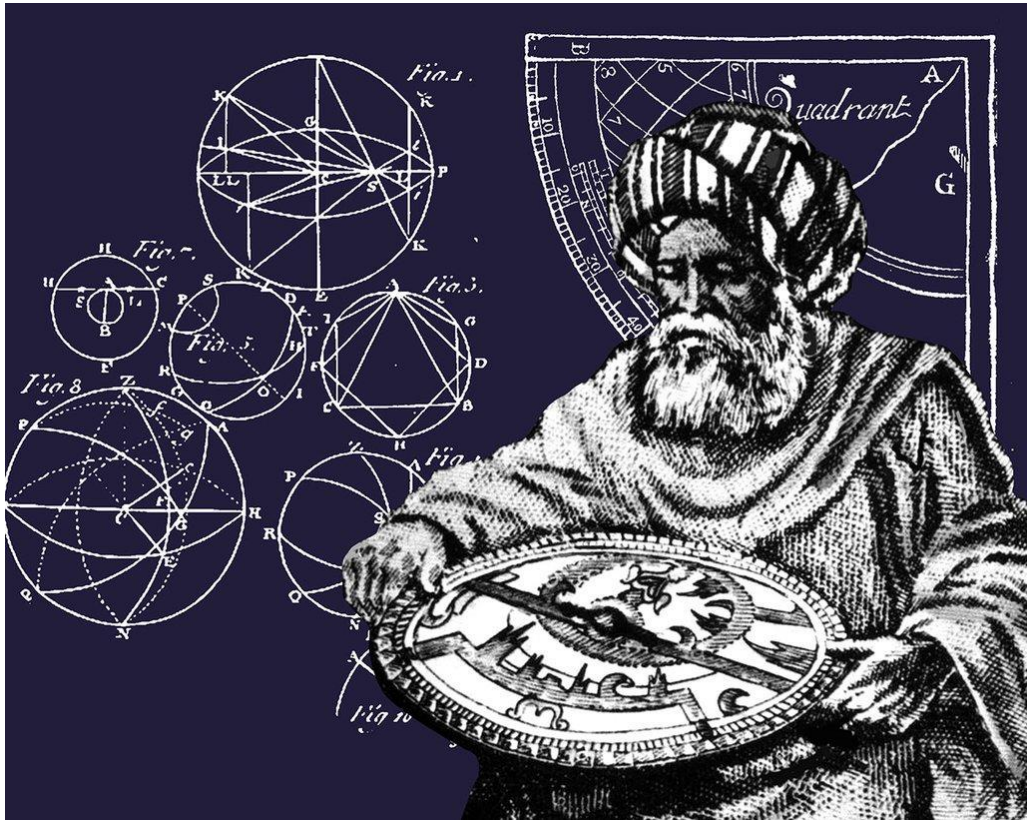
وینه‌کی‌شانیک که
ئیب‌ن‌ئه‌له‌ه‌یس‌ه‌م
نیش‌ان‌ده‌دات‌که
نوینه‌رایه‌تی‌عه‌قل
و‌لۆژیک‌ده‌کات،
و‌گالیلۆ‌گالیلی
که‌نوینه‌رایه‌تی
هه‌سه‌ته‌کان
ده‌کات.

ویناکردنی رۆژئاوایی بۆ ئەلرازی له سەدهی ۱۳.

لاپه‌ره‌یه‌ک له وه‌شانی لاتینی کتیبی بینایی ئیبن ئەله‌ه‌یس‌ه‌م، که نیشان ده‌دات چۆن ئەرکیمی‌دس که‌شتییه‌کانی رۆمه‌کانی سووتاند که هیرشیان ده‌کرده‌ سه‌ر سیراکیوز به‌ به‌کاره‌ینانی ئاوینه‌ قووله‌کان.

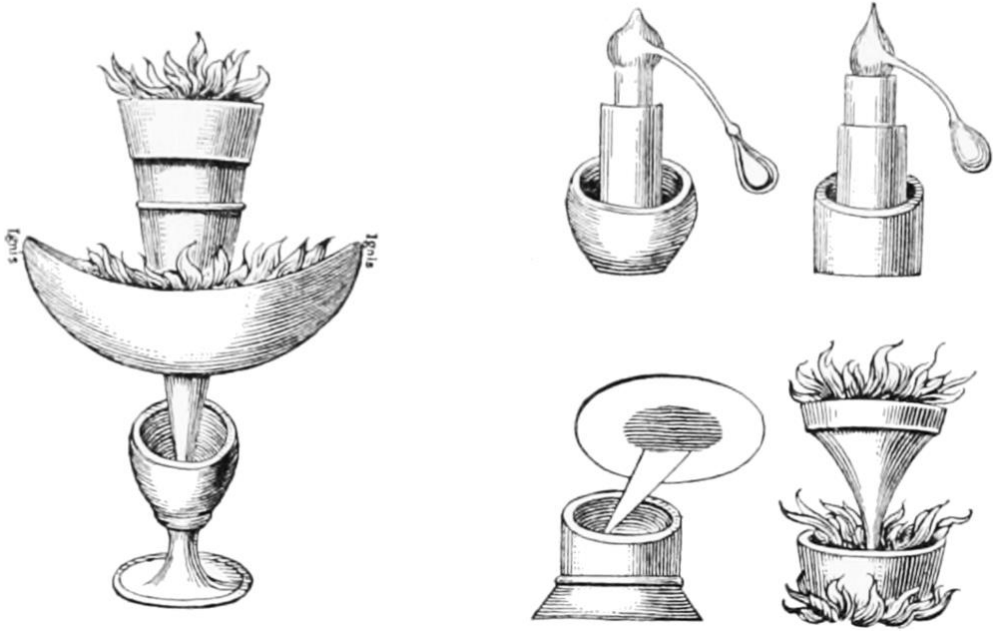

.Al-Battani-Ilmuwan-Astronomi-Muslim

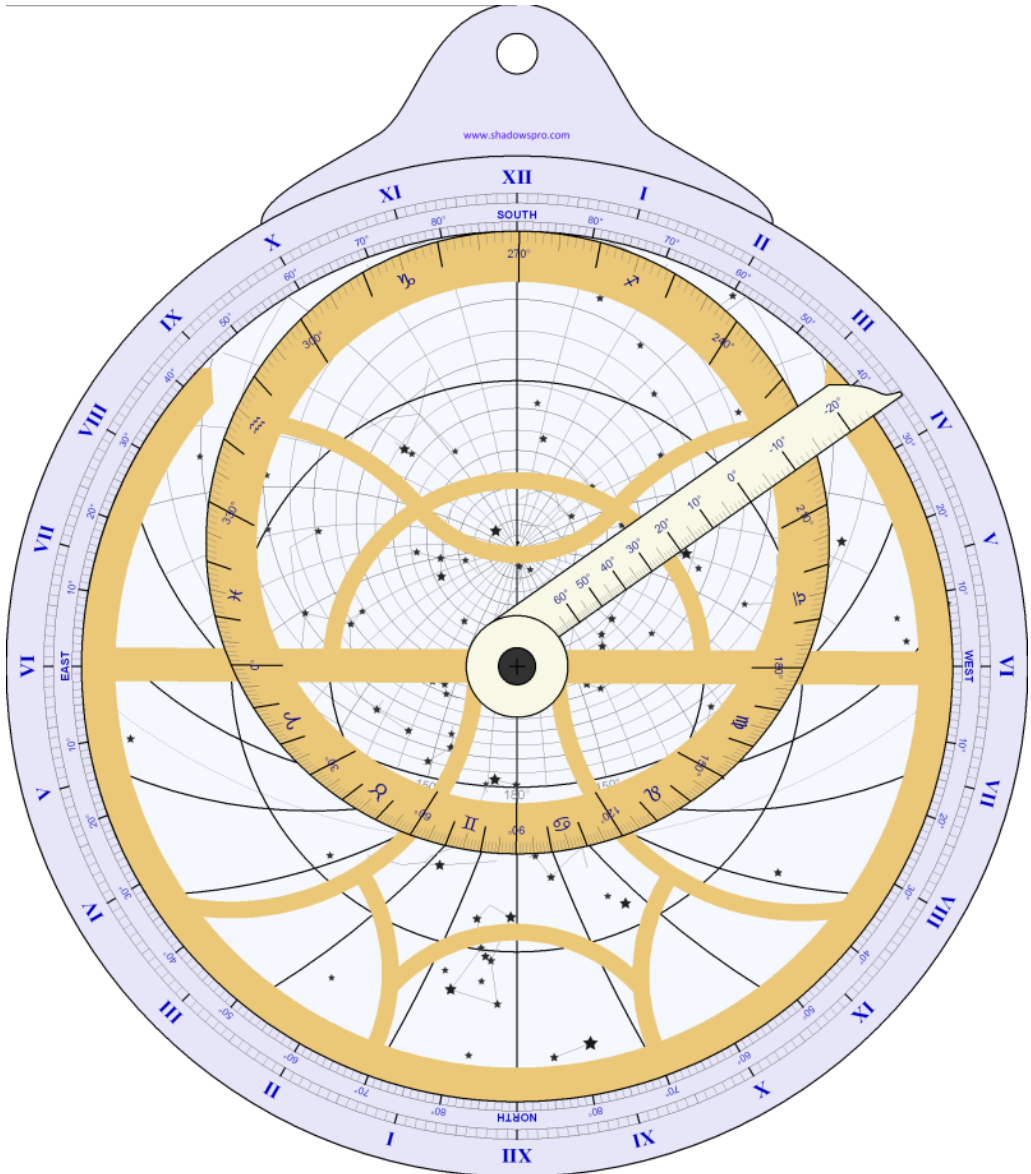

ئامیری فه‌له‌کناسسی ئەلتورکیکۆم. جابر بن افلعی.

Astrolabe-Persian-۱۸C

نموونهى ويناكارى تاقيكردنهوه و ئامرازه جوراوجوره كان كه
جابر كورى حهيان به كارى هيناوه.

Planispheric_astrolabe

Astrolabe-Persian-۱۸C

وهسفیکی زبری بازنه‌ی سیاسی، وه‌ک ئه‌وه‌ی ئیبن خه‌لدوون.

Tjitze de Boer
Geschichte der
Philosophie im Islam

HOFENBERG

ИБН-ХАЛЬДУН

به رگى چاپى ئه لمانى كتيبى ميژووى
فهلسهفه له ئىسلامدا ئىبن خلدوون .

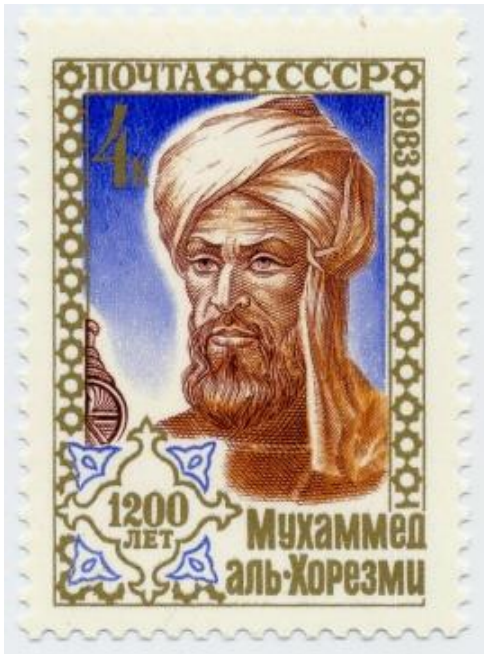
به رگى چاپى رووسى كتيبى ئه ليكساندهر
ئىگناتنكو له سه ر ئىبن خه لدوون .

ئێبن ئه‌له‌ه‌یسه‌م سه‌لماندی که رووناکی به‌ هیلی
راس‌ت ده‌روات به‌ به‌کاره‌ینانی تا‌قی‌کردنه‌وه
زانستییه‌کان له‌ کتییی ده‌رفه‌ته‌کاندا .

ئىبن الھىثم لھسەر دراویکی ۱۰ ھزار دیناری عیراقی.

مۆرىكى پۈستە كە لە سالى ۱۹۸۳ى زايىنى لە
۱۲۰۰ سالەى لەدايك بوونى ئەلخوارىزمى لە
لايەن يەكيتى سۆڤيەت دەرچووہ.

وینەى ئىبن سينا لەسەر مۆر
و پولىكى ئىرانى، سالى ۱۹۵۹.

وێنه کێشانیکی خه یالی ئیبن سینا.

یوحنا بن ماسویہ.

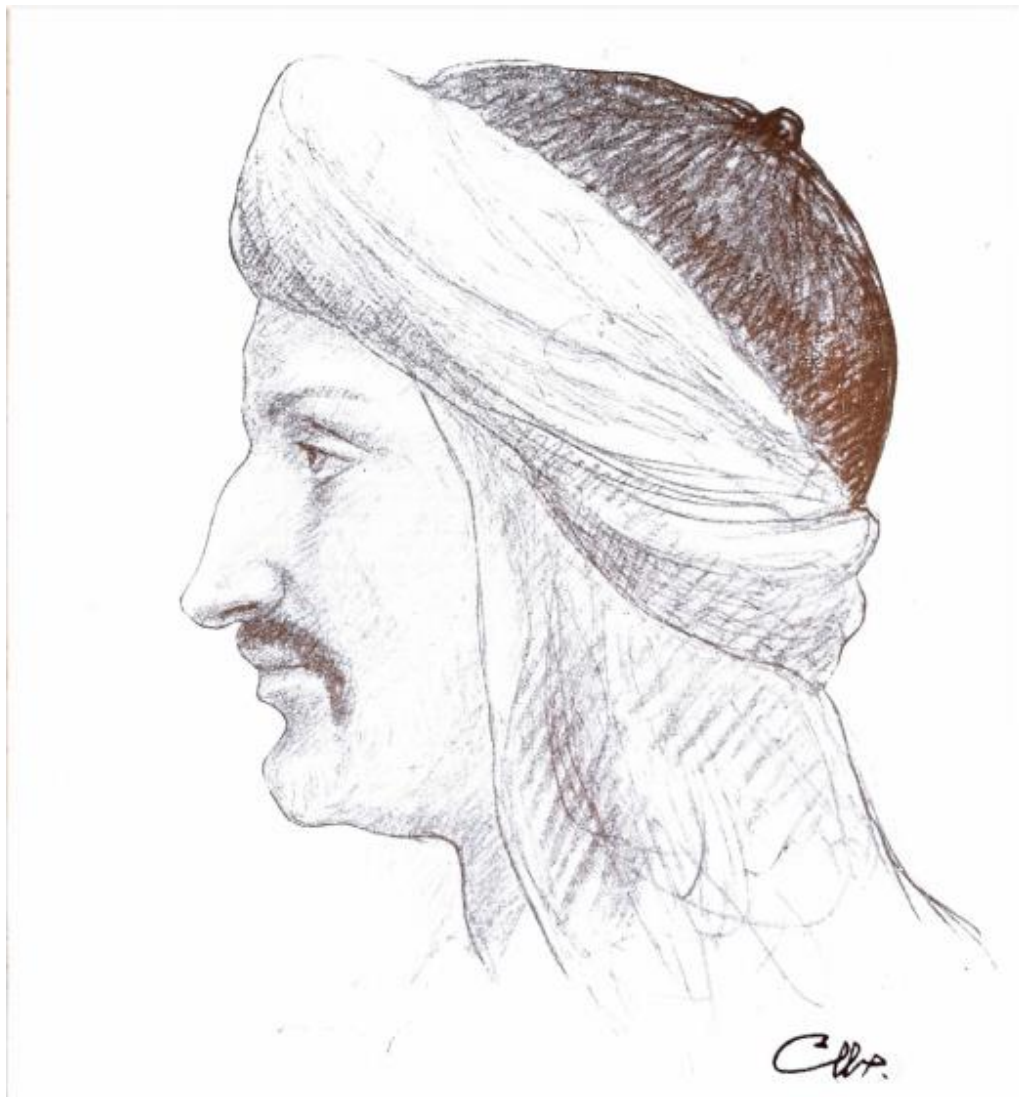
وینه‌یه‌کی خه‌یالی ئیبن‌ه‌یان.

وینہ کیشانیکی خہ یالی محمد بن جابر بن سینان ٹہلبیتانی .

وینه کیشانیکی خه یالی میژوونووس و فه یله سوف و کۆمه لئاس
عه بد الرحمانی کوری خه لدوون .

وینہ کیشانیکی خہیالی عہدوللا بن المقافہ بہ قہلہمی خہلیل جبران .

وینه‌کیشانیکی خه‌یالی کیمیاکاری موسلمان جابر بن حه‌یان.

وینہ کی شانیکی خہ یالی کہ زانای موسلمان ابن الہیثم وینا ده کات .

عەلی بن عیسا ئەلفیڕگانی نەقیببێکی جەزائیری (خەلیفە ی ئەحمەد بەی
له سەدە ی نۆزدههەمدا).

دلشاد كاوانى

نووسەر و وەرگيپر و چيرۆكنووس رۆماننووس و رۆژنامهنووس.

چالاکوان له بواری رېکخراوهی و مافهکانی مرؤف.

- ناوی دلشاد رهزاق رهسول، ناسراو به (دلشاد كاوانى).

- له دایکبووی ۱۹۷۸/۷/۱ شاری قهزینی ئیرانه.

- له سالی ۱۹۸۴ له گوندی کوانیانی شهقلاوه چۆوهته بهرخویندن.

- یهکه م ویستگهی نووسینی له سالی ۱۹۹۶ به شعر دهستی پیکردوه.

- پاشان یهکه م چیرۆک به ناوی ههرگیز پاشگهزنامهوه له سالی ۱۹۹۷ نووسی، زیاتر له ۲۴

چیرۆک و (۱۰۰) کورتیله چیرۆکی له گۆفار و رۆژنامهکان بلاوکردۆتهوه، خهلاتی یهکه م و

دووهم و باشتیرین چیرۆکی له فیستیقالهکانی کوردستان وهرگرتووه.

- له ۱۹۹۸ وهک یهکه م کاری رۆژنامه نووسی له رۆژنامه یه کگرتوو له گۆشه ی له گهل

پیشه وهریکدا زنجیره یهک چاوپیکهوتنی تیدا بلاوکردۆتهوه.

- پاشان له سالی ۱۹۹۹ بۆته په یامنیری رۆژنامه ی جهماوهر و په یامنیری گۆفاری گۆنا.

- له سالی ۲۰۰۰ وهک په یامنیری رۆژنامه ی کوردستانی نوێ کاری کردوه. له ههمان سال

بۆته بهرپرسی نووسینی سهنتهری رۆشنبیری شهقلاوه.

- له سالی ۲۰۰۱ بۆته په یامنیری کهنالی ئاسمانی کوردسات و هاوکاری کهنالی ناو خویی

گهلی کوردستان و رادیویی مهلبهندی ههولیر.

- وەك ئەكتەرىكى شانۆى له چەندىن كارى شانۆىي بەشدارى كردوه، كارى دەرھىنان و سىنارىۆى شانۆى نووسىوه.
- له سالى ۲۰۰۲ بۆوهتە بەرپرسى تىپى شانۆى سەفین و بەرپرسى لىژنەى شەقلاوہى يەكییەتیی ھونەرمەندانى كوردستان.
- له سالى ۲۰۰۳ بەشدارى له خولى راھىنانى iwpr ئەنىستىۆتى رۆژنامەوانى جەنگ و ئاشتى نىودەولەتى كردوه و وەك پەيامنیرى رېكخراوہكە كارى كردوه كە ئۇفیسى سەرەكى له بەغداد دە.
- له سالى ۲۰۰۴ خولیکى رادیۆى له رېكخراوى imc ئەلمانى بىنیوه، وەك ھاوکارى رادیۆكە كارى كردوه.
- له سالى ۲۰۰۴ پەيامنیر و رېكخەرى ئۇفیسى ھەولیرى رۆژنامەى بەیانى بووه، كە ئۇفیسى سەرەكى له سلیمانى بووه.
- له سالى ۲۰۰۵ زنجیرەیهك نووسین له گۆشەیهك بە ناوى شتە رەزا قورسەكان له ویب سائتى كوردستان پۆست بلاوكردۆتەوه.
- له سالى ۲۰۰۵ رېپۆرتاژیکى له ژېرناوى (ھەلەبجەكانى تر) له دادگایکردنى سەدام وەك بەلگەیهكى نووسراو له سەر دۆسییەى باليسان و شیخ وەسان بەكارھینراوه.
- له سالى ۲۰۰۶ بۆوهتە پېشكەشكار و ئامادەكارى بە نارمەى بەدواداچوون و بەرنامەى خوان له رادیۆى ئازادى له شەقلاوہ.
- له سالى ۲۰۰۷ بۆوهتە ئەندامى دەستەى نووسەرانى گۆقارى سابات.
- ئەندامى دەستەى بالای گروپى پەرلەمانى سەر شەقام بووه له ھەولیر.
- له سالى ۲۰۰۸ بۆوهتە ئەندام له تۆرى پەيامنیرانى بېسنور.
- له سالى ۲۰۰۹ بۆوهتە پەيامنیرى رۆژنامەى مەروى تاییەت بە ھەلبژاردن كە بەھاوکارى وەزارەتى دەرەوہى ولایەتە يەكگرتووهكانى ئەمریکا له عىراق دەرەدەچوو.

- له سالى ۲۰۱۰ بۆۈتە ئەندامى دەستى نووسەرانى گۇڧارى كويستان .
- له سالى ۲۰۱۰ بۆۈتە ئەندام له تۇرى ئازانسى ھەۋالى رۇژنامەنووسى عىراقى ICC .
- ئەندامى دەستى دامەزىنەرى ئەنجومەنى چىرۇكنووسانى مەم بوۈ .
- له سالى ۲۰۱۱ بۆۈتە ئەندامى سەندىكاي رۇژنامەنووسانى كوردستان .
- له سالى ۲۰۱۲ بۆۈتە ئەندامى سەندىكاي رۇژنامەنووسانى نيۈدەۋلەتى .
- له سالى ۲۰۱۲ بەشدارى له تۇرى راھىنانى رۇژنامەنووسى ھەلبىزاردن كىردۈه كه لاي رىكخراوى ئىنتەرنىوسى ئەۋرۈۋىپى و يونسكۆى سەر بە نەتەۋە يە كىرتۈەكان بوو، ۋەك ئەندامى تۇرەكه له ھەۋلىر بەشدارى كىردۈۋە .
- ئامادەكار و پىشكەشكارى بەرنامەى ھەموۋان بەيەكەۋە له كەنالى سەما srt.tv .
- له سالى ۲۰۱۳ خەلاتى باشتىن چىرۇكى له فىستقالى لاۋانى سۇرانى ۋەگر تۈۋە .
- له سالى ۲۰۱۴ بۆۈتە ئامادەكار و پىشكەشكارى بەرنامەى دىدارى تايىەت له كەنالى نىشتمانى من .
- له سالى ۲۰۱۹ براۋەى يەكەمى چىرۇكى فىسىقالى مالى كىتپى له ھەۋلىر بەدەست ھىناۋە .
- له سالى ۲۰۲۰ خەلاتى رىزلىننى سەر كەۋتۈۋىرتىن چىرۇكنووس و رۇماننووسى لەلای سەنتەرى رۇشنىبى شەقلاۋە پىنبەخشاۋە .
- له سالى ۲۰۲۲ ۋەك يەكەم رۇماننووسى كورد بە رۇمانى “بە رىگەۋە” بەشدارى فىستىقالى ئەدەبى گەلان (كۇمبلىتستى) له ۋلاتى ئىسپانىا كىرد .
- جىگىرى سەرۋكى سەنتەرى ھۇشيارى تاك و سەرۋكى رىكخراوى ھىۋانىشتمان NHO بۇ پەرەپىدانى تواناكانى مرۇبى له كوردستان .
- له سالى ۲۰۲۲ بۇتە ئەندامى دەستى نووسەرانى مالىپەرى ترانسكولتور، كه بە زمانى كوردى و فەرەنسىيە .
- له سالى ۲۰۲۳ ئەندامى دەستى كارگىرى سەنتەرى رۇشنىبىرى شەقلاۋەيە .

- ئەندامی دەستەى دامەزرێنەرانی ئەنجومەنى فەرھەنگى کۆژەيه .
- سالى ۲۰۲۴ خەلاتى رېزىلېناتى رۆمانووسى لقى ۲۴ سەفین له شەقلأوه پى به خشراوه .
- سالى ۲۰۲۴ به رۆمانى فېرنى پردەکان بەشدارى فيستيفالى كلتوورى و ئەدەبىي كوردى له بەرلىنى پايتەختى ئەلمانيا كردوه .
- نووسەر تاكوو ئىستا خاوهنى (۱۲) خەلات و زياتر له (۱۰) بېروانامەى رېزىلېناتى ئەدەبىي و رۆژنامەنووسىيه، به دەيان وتار و چاپيکەوتن و نووسين له رۆژنامە و گۆڤار و وېب سايتهکانى كوردستان و جيهان له وانه رۆژنامە گاردیان و تايمز، ويب سايتهى بەناوبانگى بەریتانى iwpr و چەند نووسینەکانى له زمانى كوردى وەرگێردراونەتە سەر زمانى عەربى و ئینگلیزى .
- جگەلهوهى چیرۆکەکانى وەرگێردراونەتە سەر زمانى فارسى و چەندین چیرۆكى له فارسىیهوه کردۆتە كوردى و لهبارەى فەلسەفە و فکر و مەعریفە دەنووسیت . خاوهنى نوۆ کتیبى چاپکراوه و نوۆ کتیبیتى ئامادەیه بۆ چاپ .

په ډاويژ

لاپه ډه

ناوه ډوك

- ۱- پيشه كى كتيب . ۵
- ۲- پوخته . ۹
- ۳- دهسته واژه ي سهره كى . ۱۰
- ۴- پيشه كى توپژينه وه . ۱۰
- ۵- هوكارى بابته يى كه رېگه يان بو سهره لدانى بزووتنه وه ي وه رگيران خوش كرد . ۲۲
- ۶- هوكارى نابابته يى خه لافه ت بو روو كرده پړوسه ي وه رگيران . ۲۵
- ۷- ديارترين وه رگيره كانى خه لافه ت . ۲۸
- ۸- گرنگترين كتيبته كانى وه رگير دراوى نهو سهرده مه بو سهر زمانى عه ره بى . ۳۴
- ۹- كارېگه رى بزووتنه وه ي وه رگيران له پزېشكى عه ره بيدا . ۳۷
- ۱۰- سهرده مه كانى هاتنى پړوسه ي وه رگيران بو جيهاننى ئيسلامى . ۴۵
- ۱۱- سهرده مى دهستكه وتى زانست (دووه مى كوچى، سهده ي هه شته مى زائىنى) . ۴۶
- ۱۲- سهرده مى سيستماتيزه كردن (سهده ي نويه م) . ۵۴
- ۱۳- قوناعى سييه مى داهيناننى زانستى (سهده ي ۱۱-۹/۵-۳) . ۶۴
- ۱۴- زانا دياره كانى ئيسلامى به ره هم و رول و كارېگه ريان له بواره كانى وه رگيران دا . ۶۶
- يه كه م زاناياننى فه له كناسى ئيسلامى .
- ۱۵- دووه م: بيركاريناساننى ئيسلامى . ۷۰
- ۱۶- سييه م پزېشكانى ئيسلامى . ۷۶

- ۸۳ ۱۷- چوارەم: زانایانی کیماناسی ئیسلامی .
- ۸۶ ۱۸- پینجەم: زانایە فیزیازانەکانی ئیسلامی .
- ۸۹ ۱۹- پوختەى کۆتایی .
- ۹۱ ۲۰- پەراویزەکان .
- ۱۰۱ ۲۱- ژێدەرەکان .
- ۱۰۶ ۲۲- وینە و بەلگەنامەکان
- ۱۵۵ ۲۳- ژیاننامەى نووسەر .

به رهه مه چاپكراوه كانى نووسهر.

- ۱- به رېنگاوه. رومان، چاپى سالى ۲۰۲۰ چاپخانهى جهنگه ل تاران.
- ۲- نوبه رهى مهرگم ديت. كومه له چيروك، چاپى سالى ۲۰۲۱ چاپخانهى جهنگه ل تاران.
- ۳- بېرؤكه كانى سهركه وتن. پهره پيدانى مروى، چاپى سالى ۲۰۲۲ چاپخانهى چوارچرا. سلیمانی.
- ۴- سهركه وتن دواى شكست. پهره پيدانى مروى، چاپى سالى ۲۰۲۲ چاپخانهى چوارچرا. سلیمانی.
- ۵- ئاست و ئاستهنگ. كتيبى ره خنهيى ئه ده بىي. چاپى سالى ۲۰۲۳ چاپخانهى چوارچرا، سلیمانی.
- ۶- ئازادى لېپېچينه وه له فلهسه فهى سارته ردا. كتيبى فكرى فلهسه فهى. چاپى سالى ۲۰۲۳ چاپخانهى چوارچرا، سلیمانی.
- ۷- رومانى به رېنگه وه. چاپى يه كه مى سوويدى سالى ۲۰۲۳.
- ۸- رومانى فرېنى پرده كان. چاپى سالى ۲۰۲۳ چاپخانهى پاندا. سلیمانی.
- ۹- ميژووى وه رگيران له سهرده مى خه لافه ته كانى ئيسلاميدا. سالى ۲۰۲۴ چاپخانهى هيقي. هه ولير.

بەرھەمە چاپنە کراوەکانی نووسەر.

- ۱- خوو و ئاکار، کتییی هزری و فەلسەفی.
- ۲- نەردەبان، کتییی ڕەخنەیی ئەدەبی.
- ۳- ڕقیکی ئاوساو، شانۆنامە.
- ۴- کۆمەلە شیعر.
- ۵- فەلسەفەیی بەھا.
- ۶- ئادەم یەكەم مەرۆف نییە.
- ۷- فەلسەفەیی بێرکردنەو.
- ۸- ژبان و ماناکانی.
- ۹- پشیلە و شانیان گولفرۆش. چیرۆکی مندالان.